

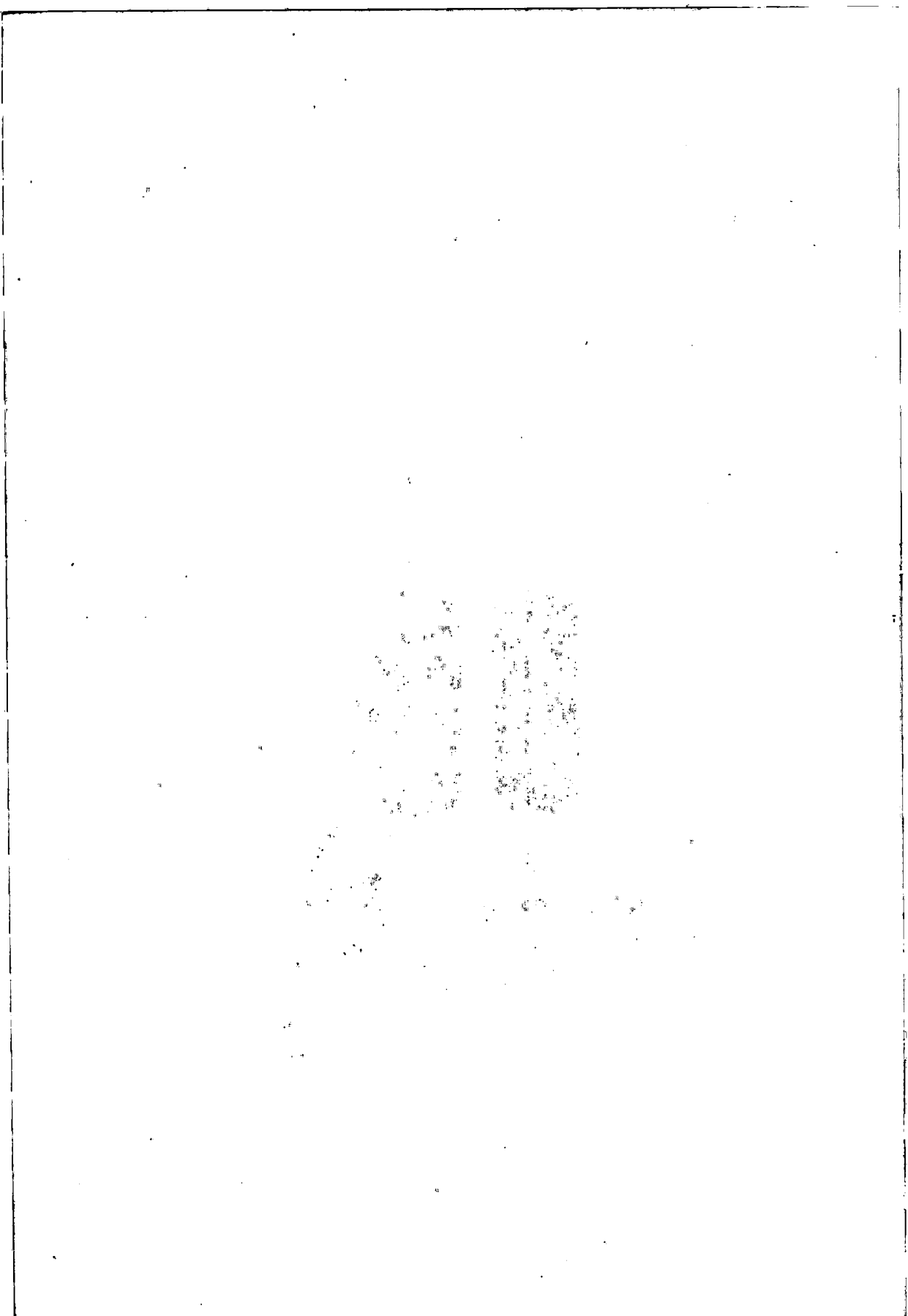
HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

80

21. ÉVF.

1989. SZEPTEMBER

HUNG. KÖZL.	21: ÉVF.	3(80). SZ	351-538	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1989 SZEPTEMBER
----------------	----------	-----------	---------	---------------------	--------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

21. ÉVF.

1989. SZEPTEMBER

3.

HUNG. KÖZL.	21: ÉVF.	3(80). SZ	351–538	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1989 SZEPTEMBER
----------------	----------	-----------	---------	---------------------	--------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA/PAPERS
OF HUNGARIAN STUDIES/
HUNGAROLOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi
Önigazgatási Érdekközösség,
valamint a JSZSZK Köztársasági
és Tartományi Tudományügyi Önigazgatási
Érdekközösségek szövetségének támogatásával

Szerkeszti a szerkesztőbizottság:
Jung Károly főszerkesztő, Bori Imre, Káich Katalin,
Papp György, Pató Imre

E szám szerkesztési munkálatait Papp György végezte

ETO – besorolás:
Csáky S. Piroska

Felelős szerkesztő: Pató Imre
Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana),
Bori Imre, (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék),
Mirtjana Fulanović-Šošić (Szarajevó),
Paszkal Gilevszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék),
Ivan Meden (Zágráb), Pató Imre (Újvidék),
Szeli István (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád)

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények,
21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer.
Készült az újvidéki SITOŠTAMPA-ban,
1990-ben, 400 példányban.

TARTALOM

I. ÉLŐNYELV – REGIONÁLIS KÖZNYELV

Előszó

1.

- Penavin Olga: Rétegeződés a szlavóniai nyelvjárásban 351
 Rónai Béla: Egy Bukovinából települt székely falu
 tájszóismeretének változása 361
 Balogh Lajos: A táji nyelvváltozatok kiutatása 375
 Balogh Lajos: A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma 377

2.

- Wacha Imre: A megnyilatkozás határ megállapításának gondjai
 beszélt nyelvi szöveg lejegyzésekor 381
 Ágoston Mihály: Az írott beszéd időszerű kérdései 391

3.

- Kontra Miklós: Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról . . . 391
 Kontra Miklós: A magnetofontól a számítógépig 399
 Reményi Andrea Ágnes: A Budapesti szociolingvisztikai interjú
 kódolási rendszeréről 405
 Horváth Veronika: A -ban/-ba nyelvi változóról 417
 Horváthné Bernáth Rózsa: Módszereim és tapasztalataim
 a győri regionális köznyelv kutatásában 429

4.

- Papp György: A jugoszláviai magyar regionális köznyelv
 kialakulási, változási tényezőiről 433
 Lánosz Irén: Nyelvállapot és nyelvi norma a 7 Nap nyelvében 439
 Rajsli Ilona: Nyelvállapot-vizsgálat a Képes Ifjúság 1989. évfolyamában . 453
 Horváth Mátyás: A környezet hatása az újvidéki általános iskolások
 nyelvhasználatára 459
 Molnár Csikós László: Az üzemi használat befolyása
 a regionális köznyelvre 465
 Bagi Ferenc: A kommunikációs kapcsolatteremtés és ennek
 fenntartása a jugoszláviai magyar népi mondókákban 471
 Turi Márta: Szituációhoz kötöttség és élőnyelvi szóhasználat 477

II. NYELVI ÉRTÉKEINK ÉS GONDJAINK

Előszó	487
Kemény Gábor: A pozitív nyelvművelés időszerű kérdései	489
Molnár Csikós László: Elavulóban levő szavak a jugoszláviai magyar köznyelvben	495
Láncz Irén: Herceg János nyelvi értékei	499
Papp György: Szóláskincsünk mint nyelvi érték	507
Rajzli Ilona: Az esztétikai törekvések nyelvi értékei és problémái az írásbeli dolgozatokban	513
Bagi Ferenc: Egy mondóka gyűjtemény darabjairól statisztikai adatok alapján	519
Turi Márta: A Kanizsa környéki tanyavilág földművelési szakszókincsében megőrzött valódi tájszavak	527
Katona Edit: Szívügyünk a sport(nyelv)	533

SADRŽAJ

I. GOVORNI JEZIK – REGIONALNI STANDARDNI JEZIK

Predgovor

1.
 - Penavin Olga: Raslojavanje slavonskog dijalekta mađarskog jezika . . . 351
 - Rónai Béla: Promene poznavanja dijalektalnih reči sekuljaca, doseljenih iz Bukovine 361
 - Balogh Lajos: Istraživanje dijalekatskih jezičkih varijanti 375
 - Balogh Lajos: Regionalne jezičke varijante i jezički standard 377
2.
 - Wacha Imre: Problemi odredjivanja granica komunikativnog čina prilikom zapisanja govornog teksta 381
 - Ágoston Mihály: Aktuelna pitanja napisanog govornog teksta 391
3.
 - Kontra Miklós: Kratak izveštaj o istraživanjima standardnog jezika u Budimpešti 391
 - Kontra Miklós: Od magnetofona do kompjutera 399
 - Reményi Andrea Ágnes: O metodama kodiranja programa Budimpeštanskog sociolingvističkog intervjua 405
 - Horváth Veronika: Nastavci -ban/-ba kao varijante 417
 - Horváthné Bernáth Rózsa: Metodi i iskustva u istraživanju regionalnog standardnog jezika okoline Djera (Győr) 429
4.
 - Papp György: Faktori postanka i promene regionalnog mađarskog jezika u Jugoslaviji 433
 - Láncz Irén: Nivo mađarskog jezika i jezičke norme u nedeljnom listu 7 Nap 439
 - Rajslji Ilona: Nivo mađarskog jezika i jezičke norme u godištu 1989. omladinskog lista Képes Ifjúság 453
 - Horváth Mátyás: Uticaj društvene sredine za upotrebu jezika učenika osnovne škole u Novom Sadu 459
 - Molnár Csikós László: Uticaj jezičkih kontakata na radnom mestu za regionalni standardni jezik 465
 - Bagi Ferenc: Uspostavljanje i održavanje komunikacijskog kontakta u narodnim tapšalicama 471
 - Turi Márta: Uticaj govorne situacije za izbor reči u govornom činu . . . 477

II. JEZIČKE VREDNOSTI – OČUVANJE JEZIČKIH VREDNOSTI

Predgovor	487
Kemény Gábor: Aktuelna pitanja koncepcije pozitivnog negovanja mađarskog jezika	489
Molnár Csikós László: Zastarele reči u regionalnom standardnom jeziku mađara u Jugoslaviji	495
Láncz Irén: Jezičke vrednosti Janoša Hercega	499
Papp György: Izreke i poslovice kao jezičke vrednosti	507
Rajslí Ilona: Jezičke vrednosti estetskih težnji i problemi u pismenim zadacima srednjoškolaca	513
Bagi Ferenc: Statistički podaci jedne zbirke narodnih tapšalica	519
Turi Márta: Originalne dijalekatske reči u terminima ratarstva kanjiških salaša	527
Katona Edit: O jezičkim problemima sportske publicistike	533

CONTENTS

I. LIVING LANGUAGE REGIONAL STANDARD LANGUAGE

Foreword

1.

Olga Penavin Stratification in the dialect of Slavonia 351

Béla Rónai: The process of changing in knowledge of dialectal
words in a Székely village settled from Bukovina 361

Lajos Balogh: The research of the dialectal speech-variants 375

Lajos Balogh: The regional linguistic variants and the standard language 377

2.

Imre Wacha: The problems of registering the dividing lines of
manifestation in case of taking down the spoken lingual text . . . 381

Mihály Ágoston: The timely questions of the written language 391

3.

Miklós Kontra: Short account of the standard language
researches in Budapest 391

Miklós Kontra: From the tape recorder to the computer 399

Andrea Ágnes Reményi: About the codesystem of The
Sociolinguistical Interviews of Budapest 405

Veronika Horváth: The -ban/-ba linguistic variable 417

Rózsa Bernáth Horváthné: My methods and experiences in
the resurching of the regional standard language of Győr 429

4.

György Papp: About the formation- and change-factors of the
hungarian regional standard language in Yugoslavia 433

Irén Lánicz: State of the language and the standard usage in
the language of the weekly paper „7 Nap” 439

Ilona Rajsl: Research of the state of the language in the
„Képes Ifjúság”, volume 1989 453

Mátyás Horváth: The influence of the surroundings
on the primari school pupils in Novi Sad 459

László Molnár Csikós: The influence of the usage in the
factori on the regional standard language 465

Ferenc Bagi: The formation and the maintain of a communicative
relationship in the hungarian dittys in Yugoslavia 471

Márta Turi: Restriction to a situation and wording
in the living language 477

II. OURE LINGUAL VALUES AND CARES

Foreword	487
Gábor Kemény: The timely questions of a positive cultivation of a language	489
László Molnár Csikós: Obsolete words in hungarian standard language in Yugoslavia	495
Irén Lánz: Lingual values of János Herceg	499
György Papp: Oure phraseology as a lingual value	507
Ilona Rajslí: The problems and lingual values of the aestetical endeavours in the compositions	513
Ferenc Bagi: About the pieces of a ditty-collection on the basis of the statistical figures	519
Márta Turi: The real dialectical words in the agricultural terminology of the world of farms in environs of Kanizsa	527
Edit Katona: Sport (language) is oure labour of love	533

INHALT

I. LEBENDIGE SPRACHE – REGIONALE GESPROCHENE SPRACHE

Vorwort

1.

Olga Penavin: Schichtbildung im slawonischen Dialekt 351

Béla Rónai: Veränderung der Mundartenkenntnis in einem
aus der Bukowina angesiedelten Székelyer Dorf 361

Lajos Balogh: Untersuchung der mundartlichen Sprachvarianten 375

Lajos Balogh: Regionale Sprachvarianten und die sprachliche Norm . . 377

2.

Imre Wacha: Probleme der Grenzenbestimmung der Aussage
beim Textnotieren der gesprochenen Sprache 381

Mihály Ágoston: Zeitgenössische Probleme der geschriebenen Sprache . 391

3.

Miklós Kontra: Ein kurzer Bericht über die Untersuchungen
der Standardsprache in Budapest 391

Miklós Kontra: Vom Tonbandgerät bis zur Rechenmaschine 399

Andrea Ágnes Reményi: Über das Codesystem des Budapester
soziolinguistischen Interviews 405

Veronika Horváth: Die -ban/-ba sprachliche Variable 417

Rózsa Bernáth Horváthné: Meine Methoden und Erfahrungen in der
Untersuchung der Győrer regionalen gesprochenen Sprache . . . 429

4.

György Papp: Über Entstehungs- und Veränderungsfaktoren der
ungarischen regionalen gesprochenen Sprache in Jugoslawien . . 433

Irén Lánicz: Sprachstand und sprachliche Norm in der Sprache
des Wochenblattes „7 Nap" 439

Ilona Rajsli: Sprachstand – Untersuchung von „Képes Ifjúság",
Jahrgang 1989. 453

Mátyás Horváth: Einfluss der Umgebung auf den Sprachgebrauch
der Novi Sader Grundschüler 459

László Molnár Csikós: Einfluss des Werkgebrauchs auf die regionale
gesprochene Sprache 465

Ferenc Bagi: Herstellung und Aufrechterhalten des Kommunikationsver-
hältnisses in den ungarischen Volkssprüchen in Jugoslawien . . . 471

Márta Turi: Situationsgebundenheit und Wortgebrauch
in der lebendigen Sprache 477

II. UNSERE SPRACHLICHEN WERTE UND SORGEN

Vorwort	487
Gábor Kemény: Zeitgenössische Probleme der positiven Sprachpflege	489
László Molnár Csikós: Die im Veraltern sich begriffenen Worte in der ungarischen gesprochenen Sprache in Jugoslawie	495
Irén Lánz: Sprachliche Werte bei János Herceg	499
György Papp: Unser Spruchschatz als sprachlicher Wert	507
Ilona Rajsli: Sprachliche Werte und Probleme der ästhetischen Bemühungen in schriftlichen Arbeiten	513
Ferenc Bagi: Über die Teile einer Spruchsammlung aufgrund der statistischen Angaben	519
Márta Turi: Erhaltene echte Dialektismen in dem Ackerbaufachwortschatz der Maierhöfe in der Umgebung von Kanizsa	527
Edit Katona: Unsere Herzensangelegenheit ist die Sport (sprache) . . .	533

ELŐSZÓ

*Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és az MTA Nyelvtudományi Intézete 1989. október 5-én és 6-án Újvidéken rendezett tanácskozást az élőnyelvi-regionális köznyelvi kutatások eredményeiről. Ez már a második, a két intézet kutatási nemzetközi tudományos együttműködési egyezményében előirányozott ülészak. Az első megszervezésére Budapesten, 1988. októberében került sor, anyaga *Élőnyelvi tanulmányok* címen meg is jelent 1990-ben.*

A második tanácskozás után már bizvást elmondhatjuk: sikerült tartós, a szándékot tartalommal is kitöltő együttműködést, az eredményeket, kétségeket publikáló fórumot teremtenünk, sőt az elhangzott előadások megjelentetésével még többet is: a korábbi, objektív okokkal magyarázható elszigeteltségből kilépve, mindkét kutatócsoport eredményei szervezettebben épülhetnek bele a másik környezetben folyó vizsgálatokba, és válhat egyáltalán egy nyelvben azonos, a megoldásra váró kérdések vonatkozásában némileg eltérő tudományos érdeklődés számára hozzáférhetővé.

Az újvidéki élőnyelvi - regionális köznyelvi tanácskozás is ezeknek az általános elvárásoknak kívánt megfelelni, és néhány konkrét feladatcsoport megoldását tűzte célul: terminológiai, értelmezési, kutatómódszertani, közlésműfaji kérdések felvetését, esetleg végleges megoldását, a hagyományos nyelvjárások rétegződésének, változásának jelenségeit, a jugoszláviai magyar regionális köznyelv keresztmetszeti vizsgálatát stb.

A tanácskozást Pató Imre, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója nyitotta meg, majd pedig Kontra Miklós és Balogh Lajos, illetve Horváth Mátyas foglalta össze az MTA Nyelvtudományi Intézetében, illetőleg Intézetünkben folyó élőnyelvi - regionális köznyelvi kutatások újabb eredményeit, majd pedig három csoportban, szekcióban a 16 referátum következett, amit a második nap utolsó előadása után valóban tartalmas, számos elvi, gyakorlati, módszertani kérdést is felvető vita követett.

Az előadások itt közlésre kerülő anyaga, a szekciók eredeti rendjéhez már nem igazodva, lazább-szorosabb tartalmi csoportok, témakörök szerint tagolódik. Az első csoportba a hagyományos nyelvjárási vizsgálatok, illetve a közlésműfaji, szövegszerkezeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok kerültek, a másodikba a módszertani, vizsgálatmetodológiai eredményeket összefoglaló dolgozatok, amelyeknek legszervezettebben összetartó részét a BOSZI (Budapesti szociolingvisztikai interjú) kutatásai képezik.

A harmadik témakör a jugoszláviai magyar regionális köznyelvre, és a köznyelvre irányuló vizsgálatokat foglalja össze, további két tartalmi csoportra tagolható: a tervévi munkálatok során a jugoszláviai magyar publicisztika nyelvét, nyelvezetét, nyelvi hatását vizsgáló első négy tanulmányéra, illetve az ehhez lazábban kapcsolódó, de a jugoszláviai magyar nyelvállapotról irányuló másik tematikai egységre.

A felmerülő kérdésekben, például a regionális köznyelv terminus megítélésében, létjogosultságának vonatkozásában is a végső válaszok még váratnak magukra, ám a legörvendetesebb tény, hogy felvetésükre közös műhelyt, fórumot teremtettünk, és reális az a remény, hogy együttműködésünkbe más környező országok magyar nyelvészei is bekapcsolódnak.

I.
ÉLŐNYELV
– REGIONÁLIS KÖZNYELV

Az 1989. október 5–6-án tartott élönyelvi tanácskozás előadásai

RÉTEGEZŐDÉS A SZLAVÓNIAI NYELVJÁRÁSBAN

Penavin Olga

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy amikor a szlavóniai nyelvjárást említtem, akkor csak a 4 Árpád-kori településre gondolok (Kórógy - Korod, Szentlászló - Laslovo, Haraszi - Hrastin és Rétfalu - Retfala), azokra, amelyek átvészelve a 170 éves török megszállást a török kitakarodása utáni és a későbbi telepítések következtében nyelvszigetté váltak. Mellőzöm tehát a XIX. századi migráció alkalmából Szlavóniába települt újabb községek) Bedenik - Bedenik, Nagypiszanica - Velika Pisаница, Marinci - Marinice, Ójankovác - Stari Jankovci, Csákovác - Čakovci) nyelvének vizsgálatát.

Már eddig is számos olyan jelentős nyelvész, mint Szarvas Gábor, Balassa József, Bartha Katalin nevéhez fűződő tanulmány foglalkozott a szlavóniai magyar szigetek nyelvével, s állapította meg, hogy sok archaikumot megőrző nyelvjárásról van szó, s mintha a kódexek nyelvén szólalnának meg az említett falvak lakói. Arra is felfigyeltek, hogy kor szerinti különbségek is tapasztalhatók a nyelvhasználatban. De senki sem foglalta össze pontosan, melyek is az egyes életkori sajtáságok, csak megemlítették, ez meg ez inkább az öregek nyelvében őrződik meg, emezt pedig a fiatalok használják. Egyedül a Kisfaludy Társaság Kiküldött kutatója, Garay Ákos festőművész volt az, aki az általa felfedezett és általános nyelvészeti szempontból igen fontos jelenség, a századfordulón még létező, funkcionáló női nyelv sajtáságait gyűjtötte egybe.

Mielőtt témánk tárgyalására térnénk, ismerjük meg a terepet, vizsgálódásunk helyét, viszonyait.

Szlavóniának Eszék mellett (Rétfalu) és Eszéktől délre eső vidékén találjuk az említett, Árpád-kori telepítésű községeket. Valamikor ez az Eszéktől Vukovárig terjedő, kb. 50 000 holdnyi ősmocsár, a rómaiaktól is ismert Palus Hiulca, Palacsá mocsár, magyar népi nyelvén Palac mocsár vagy

csak egyszerűen Palac, vadban, vízi szárnyasban, halban gazdag lápos, ingoványos, szigetecskékkal, tölgyesekkel szabdalt terület volt, ahol az ösvényeket, csapásokat, csatornákat, csiklijáratokat, azaz csónakjáratokat nem ismerő betolakodót könyörtelenül elnyelte az ingovány. A víztől körülölelt dombokon, a védelmet nyújtó, embert, állatot tápláló mocsárban megbúvó kiemelkedéseken épültek a falvak, de nem egyszer kellett kis vanjukat mentve lakhelyet cserélniük a lakosoknak a mocsártól, a víztől, a török rabigától, a török rablóbandáktól fenyegettetve, a zilált társadalomban magukra hagyatva. Haraszi pl. ma már a harmadik telephelyén áll.

A lakosok nehéz körülmények között, egy meglehetősen elmaradt gazdasági körzetben, primitív életvitellel, a vagyoni, gazdasági és politikai biztonságot nyújtó családi termelési üzembe, a nagycsaládba tömörülve élték a maguk elszigetelt életét. A középkorban kialakult, másutt már múltnak számító életmód a gazdasági, társadalmi, művelődési élet stagnálása illetve rendkívül lassú fejlődése miatt egészen a XX. század 30-as esztendeiig nem sokat változott. A még mindig hagyományos szántóföldi növénytermesztésre alapozott gazdaság nyújtotta lehetőségek szerint éltek, ápolták a szokásokat, a tradíciókat, az életformával járó gondolkodásmód, életszemlélet, hiedelemvilág, erkölcsi normarendszer és nem utolsó sorban a kommunikáció eszköze, a nyelv sem sokat változott. Elzártságukból, szigetszerű mivoltukból következően érthető volt, hogy ide nem jutott el a nyelvújítás mozgalma, a nyelv megújítására, modernizálására, a polgári életformára alkalmassá tételére irányuló törekvések e világon kívül rekedtek, itt még a jobbágyvilág, a feudálisizmus volt az úr. A XIX. századi vízszabályozás, lecsapolás, erdőirtás Szlavónia e részében is növelte a megművelhető terület nagyságát, s az addig fel nem tört, szűz föld gabonát, kukoricát, azaz sárga aranyat, krumplit kezdett teremni. Az Eszék–Vinkovci vasútvonal kiépítése közelebb hozta őket a nagyvilághoz. Teljes kitérülést az 1945 utáni változások hoztak. E falvak lakosainak lélekszáma évszázadok során ritkán emelkedett 1000 fölé, inkább csak 800–900 között ingadozott.

A XIX. század második felében, a XX. század elején e 4 szlavóniai községbe eljutott kutatók még egy monolitikus, statikus nyelvjárásról számolnak be. Ezen nem kell csodálkoznunk, mert a nyelvjárások dinamikus szemléletét, a változások, a változatok felismerését a magyar nyelvtudományban a magyar nyelvjárási atlaszok készítése és az atlasz munkálatokban résztvevők (Deme László, Imre Samu, Végh József) tanulmányai hozták. Tehát az 50-es, 60-as, 70-es évekhez kötődik a szemléletváltás s vele együtt a beszélt nyelv vizsgálatának egy fiatal ága, a regionális köznyelvűséggel való foglalkozás, illetve annak tudatosítása, hogy a nyelvjárás nem megkövült, egységes, mindenkitől ugyanúgy, azonos módon használt jelrendszer, hanem egyéni és közösségi változatokban, megkülönböztethető rétegekben élő és funkcionáló jelek rendszere. S erre a dinamikusságra nemcsak a történeti vizsgálatokból derül fény, hanem szinkrón, pillanatnyi dinamizmusról is

beszélhetünk, azaz arról, hogy a pillanatnyi nyelvhasználatban a nyelvi elemeknek is megvan a társadalmi érvénye.

A Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz (A Magyar Nyelv, Irodalom, Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1984.) adatai és az adatok alapján levonható tanulságok, valamint előző és idejű nyári gyűjtőutam tapasztalatai azt szüggerálják, hogy – a kórógyi nyelvhasználat alapján mondom – a gazdasági, egyre erősödő szociális változások (félíg paraszt, félíg városi gyári, ipari munkássá válás) eredményeként a diglosszia, az anyanyelvi kétnyelvűség és a bilingvizmus, azaz két nyelv ismerete és használata mellett nyelvjárási szinten létezik: 1) egy *bázisnyelvjárás*, egy ősköltől örökölt, nemzedékről nemzedékre hagyományozott, általánosan ismert, tudott nyelvjárás, mely a nyelvjárásra jellemző sok ősi tulajdonságot konzervált, de nem archaizáló. Ez a nyelvjárási réteg az alapja a családtagokkal, a szomszédokkal, ismerősökkel folytatott beszélgetéseknek. Az alapja mondom, mert egyéni megoldások mindig felfedezhetők akár a fonetikai (pl. a diftongusok ejtésében), akár a lexikai realizációkban, akár az egyes megvalósulások megterheltségében, gyakoriságában illetve szituációhoz kötöttségében, a szomszédos népek hatásában.

Mi jellemzi a szlavóniai nyelvjárás tipikus jellegű bázisnyelvjárását? (Csak a legjellemzőbbeket említem!)

I. Fonetikai realizációk és tendenciák:

- 1) erős illabiális tendencia: a) az illabiális á erősen megterhelt mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben.
- b) ě az ö rovására: tĕm / tòm/, ěssze / őssze/
- c) erős az illabiális i-zés az ü rovására: fĭv, fĭst, fĭl, tĭkĕr
- 2) kedvelik a zártabb alakokat:
 - o > u : ruzmáring, t'urma, duktor
 - á > o : hovás, morhá
 - é > í : nyíz, ídes
 - ö, ő > ü, ú : gyüker, jút
- 3) az ě megterheltsége nagyobb, mint a köznyelvben, még i helyett is: vĕráog, ěstáolóu
- 4) nyíltabbá válás: ú, ü > ó, ő : savanyó, gyíró
- 5) hangsúlytalan helyzetben jelentkező ő-zés: tészöm, nyízöm
- 6) még ma is erős tendencia az á, é, ó, ü magánhangzók diftongusos ejtése: áo, őá, ěj, ou, őü záródó diftongusok Kórógyon, nyitódók Szentlászlón.
- 7) a rövid magánhangzó megnyúlik a hangsúly hatására: fĭl, ěszik, úreske, de hangsúlytalan helyzetben is: pírútos, bajúz
- 8) az iker mássalhangzók rövid ejtése Szentlászló, Haraszi nyelvében : ětĕm, kĕize
- 9) a mássalhangzótorlóddást feloldják: ficsike (fecske), tekenő
- 10) r+j rny, rgy -t ad: varnyu, orgya

II. Morfológiai jellemzők

- 1) egyes -v tövű igék és főnevek v tőhangzója még megvan a ragtalan alakban: nőv, fúv, szív (szív)
- 2) a köznyelvben már lassan elavuló -kol, -gal képző még gyakran képez származékokat
- 3) az élő, tevékeny képzők idegen alapszóval is képeznek származékokat: ribáol, ēpléniz, ētrosil
- 4) egyes képzők hangtani változatban szerepelnek : -ít > út, -üt; ul > il; -dül > dil : tisztút, pirút, rosszil, fēnjajdil
- 5) az ikes igék rendszere nem következetes, néhány ige iktelenül használatos: emmul, csúsz le, maosz, aolmod; viszont iktelen használnak ikesen: fogyik, hullik, fagyik
- 6) az igeragozásban az alanyi és a tárgyas ragozás keveredik: Tugyonk mink aztat. Emmēgyēm hounap hozaotok. Megvan a húzi, vonyi ragozás: mondítok, kaszaoli a buzikáot. Az alanyi ragozásban a jelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyében az iktelen igék is ikes ragozású személyragot kapnak: laotol, kapol (egyébként ez szolgál az általános alany kifejezésére!) Az egyes szám 3. személyében néhány ige megőrizte az -n ragot: mégyön, lészön.
- 7) a múlt időben az összevont múlt idő használatos : kötte (kötötte).
- 8) a határozói igenév -val, -vel, s a v hasonul : még vout sēirttel.
- 9) a névszóragozásban a főnévi igenév mellett a tárgy ragtalan : mēik gērēngyou vernije. A birtokos ragozásban az egy birtokos egy birtok és a több birtokos egy birtok 3. személyében -i, -ik a személyrag: szömi, szeri, lovik, házik.

III. Lexikális realizációk

Az alapszókincsbe tartozó szókészlet mellett, hogy szegényedett a tárgyi világ változásával, állandóan bővült idegen nyelvi átvételekkel. Ezek – az 1945 előttiék – fogalomkörük szerint kultúrszavak, ruhadarabok, háziesszók, szerszámok, ételek, növények, állatok elnevezései, az 1945 utániak pedig a szocialista fejlődés, az új hivatalos élet szavai. Általában főleg főnevek, kisebb számban más szófajhoz tartozók.

A második réteg az archaizáló réteg, mely generációs különbséget mutat. Az öregek, a 70–90 évesek nyelve ez. Ebben a rétegben felkődlik még a hajdani női nyelv a sziszegéssel, a hehezetes zárhangok ejtésével, a régi szép, már csak a kódexekben olvasható szavakkal, régi, kihalt képzőkkel.

Milyen jelenségek szerepelnek ebben a rétegben?

I. Fonetikai realizációk

- 1) még következetes a diftongálás, illetve Harasztiban a nagyon öregeknél a triftongus ejtése : ēöü.

- 2) az illabiális tendencia igen erős : van illabiális a, ë (ö helyett), éssze, têm / tõm/, -o rovására : bërëtfä, illabiális i-zés : gyíszõü, fist / füst/,
- 3) a középzárt ëe nagy megterheltségű : gyërta, bëtëg, ëtti, vëlla, ëstaolou,
- 4) az ö fonéma igen megterhelt: föcsike, csõndõs, szõm, embõr, píntõk, kelisessõk, jelõs,
- 5) kedvelik a zártságot : o u : duktor, ó ú : rúzsä, õ ü : lût, kû, bütiboszorkány, a o : morha, szova, é í : ebíd, babírlevel.
- 6) erős érzelem kifejezésére megnyújtják a rövid magánhangzókat : cúkor, púhika, pípa, mamúz, kicsí, vívaskõdik, fratkõzik.
- 7) ly l : selõm
- 8) n ny : fony, csinyaol
- 9) idõs nõknél (80–90 éveseknél) hallatszik a „pejõs beszéd”, a régi sz, cs, c, s ejtés: kincõszkëim, iszmertõm
- 10) a k, t, p szó elején és végén hehezetesen hangzik: thanaorné

II. Morfológia

- 1) Képzõk : a -ka, -ke, -csa, -cse kicsinyítõképzõk nagyfokú kedvelése : laoncsa, kinyéircse, üdõucse, bapcsa, hurkika, lasikoaba
- b) -at, -et fõnévképzõ használatos az -ás, -és helyett: khapaolat
- c) -ít igeképzõ -út, -üt változata: nyerüt
- d) a denominális -üdik képzõ megléte : saorgúdik = sárgul
- e) a -d frequentatív képzõ : vaoladou szivika
- f) - az -l igeképzõ rövid magánhangzós változata használatos : rúgal, metel.
- g) a fõnévi igenév képzõje : -nija : irnija kõ.
- 1) fõnévragozás: duális nyomok fedezhetõk fel : disznaikak, lovaikak. / kettõt jelentenek! / Megvan a húzi, vonyi ragozás.
- h) az elbeszélõ múlt használata: futék, õrleték
- i) a jövõ idõt -and, -end idõjellel képezik: mënendëk, – de ez már nagyon ritkán hallható!)
- j) a feltételes mód jelen idejében az egyes szám 3. személyében a személyragos alakhoz hozzátesznek még egy -ja, -je ragot a jelentõ mód jelen idõ analógiájára: ü mondonaoja, tënnëje, laotnaoja.

III. Mondattani jelenségek

- 1) régi raghasználat: A lou kihusztä a fejbõl a fékõt. A vöülegëin a laoncsa újaoba húzi a gyírõüt.
- 2) elhagyják a határozott névelõt: szeretõm cúkort.
- 3) az általános alany : csilíd : Mëgbolondil a csilíd a draogasaogtul.
- 4) megszólítás : kë, këd, këtõk

- 5) nyomósító elem : -lá : Mondí Évika la.
- 6) egyöm beszéd-töltő szó használata: Kəd is ot vout egyöm Vinkoucon?
- 7) sajátos éneklő hanglejtés.

IV. Szókincs

A régi, szép, a hajdani kódexek hangulatát idéző szavak már többnyire csak az öregek szájából hallhatók : rérike / sógor/, apol / csókol/, halal / meghal/, aoj /ás/, nanou / öregasszony/, ímög / ing/, azíltá, mílta, búcol / csókol/, féléjjel / éjfél/, szénös ház / konyha/, szaoling / szilánk/, tikmony / tojás/, gyërta / gyertya/ stb. De sok régen átvett szláv eredetű szó is visszacseng még : a csarap, csupria, szokak, kobila /ló/ stb.

A harmadik réteg a neológizmusokban gazdag réteg. Az újítások a köznyelvből erednek. Itt már a diglossia valóság. Ismerik, tudják, tanulták a köznyelvet az iskolában, magyar újságot olvasnak, nézik a magyar tv-t, Pécsre járnak „sopingolni”, bevásárolni. A köznyelvnek itt már nem passzív tudásával kell számolnunk, noha nem egyszer jelentkezik még bizonytalanság használatában.

Ez a környezethez nem kötött, mozgékony középkorúak és az ifjúság nyelve és azoké, akik féllábbal még a faluban, féllábbal azonban már a városban érzik magukat. Délután 2 óráig gyári, ipari munkások, délután vonaton, autón, kerékpáron hazaérkezve, megebédelve sötétedésig vagy még azon is túl állattenyésztők, állathizlálók, földművesek. A városi munkahelyen ha magyar környezetben dolgoznak a közös megértés eszköze a köznyelv, el kell sajátítani, de nemcsak a köznyelvi konyhanyelvet, hanem a szaknyelvet is.

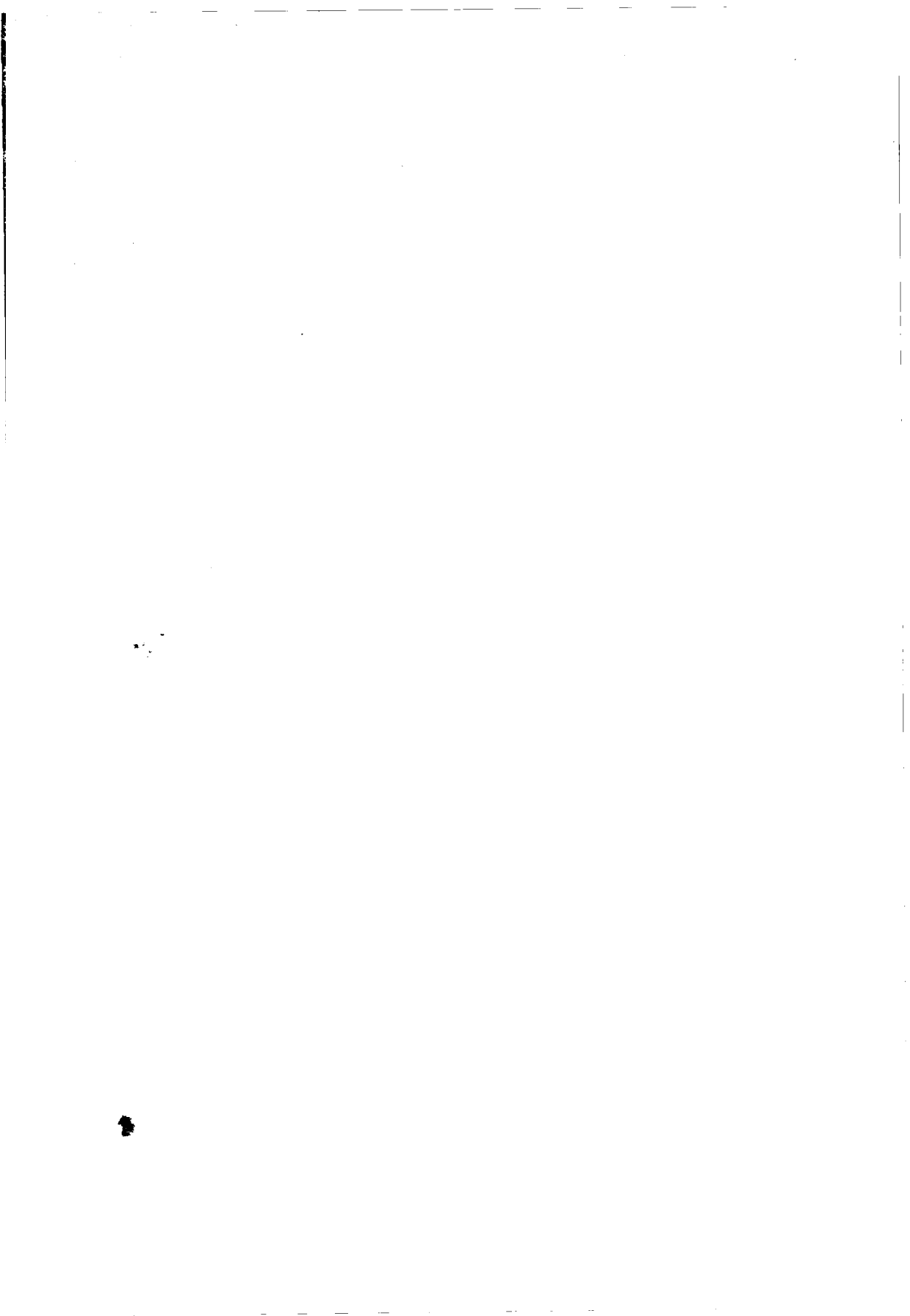
Érdekes kettősség tapasztalható újabban főleg a fiataloknál a beszéd és az írásbeli használat között. Beszédben a szűkebb környezetben a bázis nyelvjárás megszokott megvalósulásait ejtik, írásban azonban már kerülnek őket, a köznyelvi alak kerül ki a tolluk alól. A középkorúaknál is megvan ez a kettősség, de átmeneti alakok jelentkeznek a köznyelvi realizációkban. A szituáció, a beszédpartner, a hely sokszor eredményez zavart.

A III. réteg jellemzői

I. Fonetikai realizációk

- 1) csökken a diftongus használata
- 2) csökken az illabialitás, de az illabiális a még feltör.
- 3) megmarad még a zártság kedvelése
- 4) az *ë* megterheltsége nőtt az *ö* rovására
- 5) a rövid magánhangzók megnyúlása már többé nem érzelmkifejező eszköz, hanem általános tendencia: cúkor, túdom, pípál. Érzelmmentes helyzetben is jelentkezik.

- Penavin Olga: Nyelvi jelenségek a jugoszláviai magyar nyelv peremvidékein, HITK 13. sz. 1972.
- Penavin Olga: Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárasi atlasz, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1984.
- Penavin Olga: Adalékok a nyelvi kontaktuskutatáshoz a jugoszláviai nyelvjáraskutatásban. Oktatás és Nevelés, 1981/41. sz.
- Saffer Veronika: Adalékok Kaniza község és környéke nyelvjárásának szociolingvisztikai vizsgálatához, Oktatás és Nevelés, 1981/41. sz.
- Silling István: Tájji ejtés és regionalitás a kupuszinai középiskolások nyelvében, Értekezések, Monográfiák, 1. sz. 1982.
- Szarvas Gábor: Szlavóniai nyelvjárás, MNyr. V. évf.

EGY BUKOVINÁBÓL TELEPÜLT SZÉKELY FALU TÁJSZÓISMERETÉNEK VÁLTOZÁSA

Rónai Béla

Tanárképző főiskola, Pécs

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

A magyar élőnyelvi kutatások megindulásakor szabad kezet kaptam a kutatóhely megválasztásában. Korábbi tapasztalataim alapján a következő két települést választottam.

1. *Szekszárd*: kisváros. Legősibb része a Felsőváros. Lakosságának etnikai kapcsolata a Sárközzel mint néprajzi kistájjal bizonyítható.
2. *Kakasd*: lakóinak többsége a bukovinai Andrásfalváról települt székely.

A dialektológiai kutatások két sűrűsödési pontja:

az *állapot* és a *változás*. De a mindennapi tapasztalatok szerint is a vizsgálatoknak elsősorban az utóbbira kell irányulniuk. A két kutatópont összehasonlítása alapján megállapítható: az utóbbiban a változások szignifikánsabban jelentkeznek a nyelvjárás és a köznyelv kontrasztjának erőteljesebb érvényesülése miatt.

Eddig ezt a hangrendszerben végbemenő változáson igyekeztem igazolni. Mégpedig Szekszárdon a sárközi *ő-zés* fokozatos halványulásával, eltűnésével; Kakasdon az erős zárt *ě-zés* látványos pusztulásával találkoztam.

Eddigi tapasztalataim igazolni látszanak azt a feltételezést, hogy a nyelvi, nyelvjárási rendszer változása mind mennyiségi, mind minőségi szempontból a szóképzésben ragadható meg, érhető tetten a legérzékenyebben. Ezzel a véleményemmel nem vagyok egyedül, hisz a legújabb magyar dialektológiában mások is hasonló következtetésre jutottak. Élég talán itt KISS JENŐT idéznem, aki szerint: „A nyelv legváltozékonyabb részlege a szókincs.” (A nyelvjárási szókincs változásáról. Nyr. 1979:343).

Ezért nem ringatom magam abban az illúzióban, hogy töretlen úton járok. A most ismertetett vállalkozásom legfeljebb tárgyánál fogva (bukovinai székely nyelvjárás) és néhány módszertani jellegzetessége miatt tarthat igényt a figyelemre.

Vizsgálataimban két szempontot ütköztetek:

1. az adott nyelvjárás nyelvi rendszere (langue) és
2. a nyelvjárás használata, ahogy a faluközösség tagjai megszólaltatják (parole).

Az 1. szempont adekvát kifejezéssel: a nyelvjárás szókészlete, amelyben hagyományosan három lexématípust különböztethetünk meg:

1. az alaki vagy alak szerinti;
2. a jelentésbeli vagy jelentés szerinti és
3. a valódi tájszavakat.

A változásvizsgálatban is ebből az osztályozásból, csoportalkotásból célszerű kiindulni.

Elvileg a legkisebb bizonyító értéket az alaki tájszavak képviselik, s szinte kivétel nélkül a hangrendszer változásait illusztrálják. Ezt többé-kevésbé el is fogadom, ha a bukovinai székely *csébër* és a köznyelvi *csöbör*, *csürke-csürke*, *donyha-dunyha*, *éveg-üveg*, *kócs-kulcs*, *rësta-rosta*, *szümöcs-szemölcs*, *tő-tű*, *tollu-toll*, *vidër-vödör* alakpárokban gondolkodom, de a *bingó-bimbó*, *csihán-csalán*, *fëszí-fejsze*, *hanyotán-hanyatt*, *mëhink-mienk*, *tëhéd-tied*, *töngörgő-henger*, *ülü-ölyv* stb. alakpárok mintha már túlmutatnának a csupán egyszerű alak szerinti különbségen, vagy ki kell tágítanunk ennek a lexematípusnak a fogalmi körét.

Hogy mégsem értékeltem túl jelentőségüket, azt a kérdőívbe fölvettem lexémák összességéhez (390) viszonyított arányuk jelzi. (44).

A jelentésbeli tájszavak változását, amelynek a megfigyelésére 139 címszó szolgál – azt jelzi, hogy a köznyelvi szinonimák társulnak hozzájuk, s rövidebb-hosszabb együttélés után teljes dominanciára jutnak. Mivel ebben a típusban is fennáll az alternatív alkalmazás lehetősége, a lexikai diglosszia itt érvényesül a legtovább.

A kontrasztivitás a legerőteljesebb a valódi tájszavak használatában. A másságot, az átlagtól eltérőt a legföltűnőbbben ezek hordozzák. Valószínű, ezért ezeknek a visszaszorulása a leggyorsabb.

Kérdőívembe összesen 390 címszót vettem föl. Ebből alaki 44, jelentésbeli 139, valódi 217.

Sok-e ez vagy kevés? Is-is.

Ha G. VARGA GYÖRGY-nek a regionális köznyelvek kutatására összeállított kérdőívéhez viszonyítom, akkor egyértelműen sok. Ő ugyanis a hangtani és alaktani jelenségek vizsgálatára 340, a lexikaira pedig 31+18, tehát összesen 49 címszót vett fel.

Egyértelműen sok, ha BOKOR JÓZSEF, KISS JENŐ, SZABÓ JÓZSEF vizsgálataival vetem össze.

Teljességről akkor beszélhetnénk, ha egy nyelvjárás teljes szókészletét vennénk föl kérdőívünkbe, azaz egy egész tájszótárt. Ez nyilvánvalóan a nyelv oldaláról is irreális, a beszélő oldaláról még inkább, a vizsgálatot végzőnek pedig rész munkaként teljesíthetetlen.

Mi volt a válogatás szempontja? A rendelkezésemre álló szójegyzékekből válogattam. (DÉGH LINDA: Kakasdi népmesék I-II.; SEBESTYÉN ÁDÁM: Az andrásfalvi székelyek gazdálkodása; Uó: A bukovinai székelyek tegnap és ma; valamint a Bukovinai népmesék I-IV. kötetének szójegyzékei.)

A bennük található tájszavak száma hozzávetőleg 2000. Kérdőívemben tehát ennek szűken egyötöde szerepel. A válogatás szempontja a szavak használatának társadalmi mérete. Nyilván elsősorban az alapszókinccs tagjai kerültek bele, a peremszókészletből pedig azok, amelyeknek használata társadalmi rétegektől és foglalkozási csoportoktól független, azaz kevésbé meghatározott.

Kihagytam a kérdőívből a vélhetően archaikus elemeket, amelyeket a népi epika nyelvi eszközöként minősíthetünk.

II. Most néhány szót a vizsgálódás második helyen említett és mégis fontosabbnak tartott szempontjáról, amit a nyelvjárás használata (a parole) kifejezéssel jelöltem.

A beszélő álláspontjának, a lexéma használatához való viszonyának öt típusát különítettem el.

- + = csak a címszót ismerem és használom.
- 1 = mindkettőt (azaz a címszót és köznyelvi megfelelőjét is) ismerem, de az elsőt használom.
- 2 = mindkettőt ismerem, de a másodikat (azaz a köznyelvit) használom.
- \$ = mindkettőt (esetleg még szinonimáját is) felváltva használom.
- ⊕ = a címszót nem ismerem, a köznyelvit vagy a szinonimáját használom.

Tisztában vagyok azzal, hogy a beszélt nyelvjárást még szókészletében sem lehet öt típusba kényszeríteni, mivel egyrészt az egyéni lélektani tényezők, másrészt a nyelvszociológiai tényezők közbülső eseteket is valószínűsítene, de munkahipotézisként talán nem jelentenek túlságosan nagy elrugaskodást a nyelvjárás valóságtól. Indoklásként említem még módszerelem alkalmazására azt a tényt, hogy a kérdőívre adott válaszok számítógépes értékeléséhez program készül, s a programozó szerint további rétegek, közbülső esetek már nehezen lennének figyelembe vehetők.

Ahol ez lehetséges, természetesen minden olyan mozzanatot rögzíteni kívánok, amelyek a szóhasználat szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai meghatározottságára, a köznyelvhez és a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulására vonatkoznak.

Az adatközlők kiválasztásában az első szempont az *életkor*. (Vö. KISS JENŐ: Egy nyelvszociológiai szempont a dialektológiában. MNy. 1989:40–47). Ezen belül természetesen a nemek szerinti megoszlás. Figyelembe veszem az ún. szociális életkor stádiumait: 1. az iskoláskort (amelybe beleértem a primér szocializáció nyelvének elsajátítását); 2. a felnőtt korban a foglalkozás szerinti differenciálódást, a házasságkötés nyelvi hatását (elsősorban a vegyes házasságét) és ennek a gyermeknevelésben megnyilvánuló következményeit. (Vö. Mladost: Gyurók János nyilatkozata a Magyar

Rádióban 1989. október 2.) és végül 3. a nyugalomba vonulás korát, vagyis az öregkort.

Életévekben számolva az első csoportba a 20–25 éves korig bezárólag sorolom az adatközlőimet, a másodikba az 55–60 éves korig tartoznak, a harmadikba pedig a 55–60 éven felüliek.

A gyűjtés módszere: az aktív direkt módszer. Egyetértek KISS JENŐvel abban, hogy a „résztvevő megfigyelés a legalkalmasabb módszer” (Doktori értekezés tézisei 6). Esetemben azonban ezt az aktív direkt módszer kísérőjeként vehetem figyelembe, illetőleg alkalmazhatom.

Lényege ennek a módszernek az, amelyre G. VARGA GYÖRGYI már említett kérdőívében a Lexémák II. cím alatt szereplő adatok szolgálnak példaként. Az igékre így kérdez: *Mit csinál az, aki...?* A főnevekre: *Mi az, ...?* És a melléknevekre: *Milyen az, ami v. aki...?*

A módszer alkalmazására KISS JENŐ a finn PALANDER példáját említi azzal a megjegyzéssel, hogy az így nyert adatok felhasználhatósági értéke változó, illetőleg bizonyos esetekben problematikus is lehet, mint-hogy az ilyen jellegű fölmérések feltételezik a vizsgált jelenségek megértését s azonos módon való értelmezését a kérdező és az informátor részéről egyaránt.” (i.m.44.)

Ezt felnőtt adatközlőimmal sikerült elérnem. Az iskolás korúak vallomásainak megbízhatóságához pedig a magyar szakos kollégáim megígért segítsége járul hozzá.

Bízom benne, hogy az elmondottakból világossá vált, hogy az, amit itt bátor voltam előadni, az a vállalt munka sűrűjében tipródó gyűjtő vagy nagyképűen: kutató munkabeszámolója, aki az eddigi tapasztalatai és szereredményei alapján reméli, hogy sikerül bemutatnia a nyelvjárás szókészletében már lezajlott és most zajló változásokat; megragadnia a változatok tendenciáit, irányát, ütemét; a nyelven belüli és kívüli okait; röviden: sikerül tetten érni az egyidejű állapotban a szinkron dinamizmust.

Egy Bukovinából települt székely falu tájszóismeretének változása című kutatási feladathoz készült kérdőív címszavai

1. *anyóka* (=édesanya-megszólításként)
2. *apóka* (=édesapa-megszólításként)
3. *bingó* (=bimbó)
4. *bong* (=gomb)
5. *buglya* (=boglya)
6. *csap(p)ás* (=csipás)
7. *csébër* (=fából készült zsírtartó edény)
8. *csics* (=csecs-emplő)
9. *csihán* (=csalán)
10. *csípor* (=csupor)
11. *csutika* (=kukoricacsutka)
12. *csürke* (=csirke)

13. *donyha* (=dunyha)
14. *elalít* (=elaltat)
15. *ëllëget* (=eszeget, falatozik)
16. *éveg* (=üveg)
17. *fészí* (=fejsze)
18. *hërkël* (=horkol)
19. *hanyotán* (=hanyatt)
20. *hëzza* (=hozzá)
21. *hunya* (=hóna)
22. *hungya* (=hangya)
23. *innap* (=ünnep)
24. *jácodik* (=játszik)
25. *kankó* (=kampó)
26. *kárinkodik* (=káromkodik)
27. *kicsiddég* (=egy kis ideig, rövid ideig)
28. *kócs* (=kulcs)
29. *lapta* (=labda)
30. *level* (=levél)
31. *mëhink* (=mienk)
32. *mënyën* (=megy)
33. *nannyó* (=nagyanya)
34. *pánkó* (=fánk)
35. *rësta* (=rosta)
36. *sétár* (=sajtár)
37. *szümöcs* (=szemölcs)
38. *tángyér* (=tányér)
39. *tëhéd* (=tied)
40. *tő* (=tű)
41. *tollu* (=toll)
42. *töngörögő-töngörgető* (=henger)
43. *ülü* (=ölyv)
44. *vidër* (=vödör)
45. *anyatárs* (=nászasszony)
46. *apatárs* (=nász)
47. *apró* (=kanyaró)
48. *ádálmája* (=ádámcsutka)
49. *árnyéktartó* (=nap-, esernyő)
50. *átolvetős* (=kettes tarisznya)
51. *bakó* (=rövid szán)
52. *bikfanadrág* (=kendervászonból készített n.)
53. *bitang* (=zabigyerek)
54. *bolha* (=sárfogó éle)
55. *bont* (=fejt, morzsol)
56. *börmadár* (=denevér)
57. *búgó* (=galambdúc)

58. *cárinakert* (=sövénykerítés)
59. *csáklya* (=korcsolya)
60. *csartogtat* (=tapsol)
61. *csöpnyelvű* (=selypítő, pösze)
62. *csérgető* (=kereplő)
63. *csicskupa* (=tejesüvegre húzható cucli)
64. *csigolyafa* (=kosárfonófűzfa)
65. *csőfa* (=bodzafa)
66. *déka* (=vastag gyapjútakaró)
67. *délebéd* (=ebéd)
68. *dézsza* (=tejverő, vajköpülő)
69. *dufla* (=finom, elsőrendű)
70. *dugás* (=vízzáró gát)
71. *eresz* (=előtér, nyári konyha kemencével)
72. *erőst* (=nagyon)
73. *étő* (=méreg)
74. *fejítő* (=színes bolti pamut)
75. *felfő* (=felforr)
76. *félidős* (=középkorú)
77. *félszökdő* (=gyapjúsövet)
79. *férég* (=egér, pocok)
80. *fűtő* (=tűzhely)
81. *galy* (=göröngy)
82. *galuska* (=töltöttkáposzta)
83. *gërezd* (=1. fűrt, 2. fenyőfák összeillesztése)
84. *góc* (=kemence nyílása előtti padka)
85. *gondolatlan* (=figyelmetlen, hanyag, gondatlan)
86. *gúnya* (=ruha)
87. *gúzs* (=a sorompolyos kerten vesszőkötés)
88. *gyëryás* (=1. világitóbogár, 2. metángáz, 3. lidérc)
89. *halotház* (=ravatalozó)
90. *halkolás* (=fa tövének ékelése vágáskor)
91. *halóruha* (=halálra való ruha)
92. *hamarság* (=gyorsan, sürgősen)
93. *harisnya* (=székely nadrág)
94. *ház* (=szoba)
95. *hóharmat* (=dér)
96. *homály* (=felhő)
97. *komp* (=gyeptégla)
98. *hugyik* (=vize)
99. *igízet* (=szemmelverés)
100. *iromba* (=1. ürge, gyors, 2. kecses, szép, cifra, mutatós)
101. *istenkëdik* (=könyörög, rimánkodik)
102. *kantár* (=1. komponás mérleg, 2. kenderspárgából edényhordó)
103. *kap* (=talál)

104. *kapusas* (=kapuoszlop)
105. *karé* (=1. kenyérhaj, 2. var a seben)
106. *kasárulás* (=vesszőből font kocsiülés)
107. *kebel* (=a ruha mellrésze)
108. *kendő* (=törülköző)
109. *kenő* (=szövésnél használt pépes anyag)
110. *kerekbe* (=körbe, körül, karikába)
111. *keringő* (=csavargó)
112. *kert* (=kerítés)
113. *kertkoszorú* (=fonás)
114. *keszkenő* (=zsebkendő)
115. *kifogy vmiből* (=elveszít valamit)
116. *kigyéngül* (=elfárad)
117. *kocsán* (=kukoricaszár)
118. *kócsolatlan* (=nyitott)
119. *kopóra* (=felfelé)
120. *könyökes* (=rövid bunda)
121. *kötés* (=csipke)
122. *közkapu* (=a telkeket elválasztó kerítés átjárója)
123. *kuli* (=tűzhelyen sült krumplikarika, szelet)
124. *lakocska* (=játékba)
125. *lapító* (=málétartó deszka)
127. *lapocka* (=abrakkeverő)
128. *lekanászodik 'vív'* (=lepad, lecsendesedik)
129. *lúgoz* (=szapul)
130. *lugzó* (=szapuló)
131. *macskafa* (=kakasülő)
132. *magol* (=tökmagot hánt)
133. *majorság* (=baromfi)
134. *masina* (=1. cséplőgép, 2. gyufa)
135. *másodégyes* (=terhes nő)
136. *mégajaz* (=meglel)
138. *mégsikul* (=elcsúszik)
139. *mégüt* (=agyonüt)
140. *mégvizül* (=átvizesedik, átnedvesedik)
141. *mond* (=beszél)
142. *mozsika* (=hegedű)
143. *murok* (=sárgarépa)
144. *nyirentyű* (=hegedűszó)
145. *nyújtópad* (=ravatol)
146. *ódalkamara* (=kamra a lakóépület végén)
147. *ótott* (=kocsonya)
148. *pakkura* (=petróleum)
149. *pallag* (=földek végében levő legelő)
150. *papucs* (=magasszárú fűzős cipő)

151. *piroska* (=barátfüle)
152. *póka* (=pelenka)
153. *porozó* (=hófúvás)
154. *porond* (=aprókavicsos hely)
155. *rökken* (=alszik)
156. *rétél* (=hajtogat, tűr)
157. *ribanc* (=rongy)
158. *ribancos* (=ronggyűjtő)
159. *rittyent* (=durrant)
160. *ruva* (=fejkendő)
161. *savanyító* (=erjesztő, kovász, 2. ecetféle korpából és céklából)
162. *sifon* (=szekrény)
163. *sikát* (=tapaszt)
164. *szapanyozott* (=ünneplő fehérnemű)
165. *szögverő bot* (=súlyok)
166. *szőmély* (=megesett leány)
167. *szőnvedeje* (=szenteste)
168. *szén* (=parázs)
169. *szennyesszűd* (=ruhatartó)
170. *szökik* (=ugrik)
171. *szürdisznyó* (=sün)
172. *takargató* (=szalvéta, konyharuha, abrosz)
173. *tőrőbúza* (=kukorica)
174. *tőkéz* (=rönköt fuvaroz a hegyekből)
175. *tűzet tész* (=tűzet rak)
176. *vakszém* (=halánték)
177. *vérszipó* (=pióca)
178. *vert tej* (=író)
179. *vigyázkodik* (=figyel, szemlélődik)
180. *vízbe burul* (=izzad, verejtékezik)
181. *vizeskártya* (=favödör, víztartó faedény)
182. *vízet főz* (=forral)
183. *vőléán* (=menyasszony, meny)
184. *almabüzü* (=kamillatea)
185. *asztaváta - osztováta* (=szövőszék)
186. *bankól* (=vonyít-a kutya)
187. *batóc* (=cséplőgép)
188. *bács* (=sajtkészítő főpásztor)
189. *bellács* (=1. posztóból készült csizmafejevédő, 2. posztóharisnya)
190. *bëndéréz* (=párosodik-kakas)
191. *bərbence* (=túrótartó hosszukás kishordó)
192. *bərbécs* (=kos)
193. *bérég* (=párosodik-juh)
194. *bircsóka* (=csomó, daganat)
195. *bisszió* (=a szenteltvíz hintésére borsfűből kötött kis csokor)

196. *bitikó* (=harang, csengű, kolomp nyelve)
197. *bododáj* (=buta, tájékozatlan)
198. *borna* (=rönk, fenyőfatörzs)
199. *boroszlán* (=orgonabokor)
200. *bosztán* (=tök)
201. *bőcs* (=kevény, nagyzoló)
202. *brézsnnyik* (=erdőőr)
203. *bucsánkodik* (=sápitozik, sopánkodik)
204. *buda* (=1. árnyékszék; 2. piszkos, rendetlen)
205. *bulál* (=1. hurcolkodik; 2. fajtalankodik)
206. *buliga* (=hanyag, rongyos, tunya)
207. *burdé* (=putri)
208. *burján* (=gaz)
209. *búrog* (=párosodni akar-disznó)
210. *burungoz* (=haragosan, magában dörmög)
211. *büszütött* (=kozmas)
212. *bütü* (=vminek: ház, kocsivége)
213. *cabin* (=rönkemelő szerszám)
214. *cibre* (=erjesztett korpából savanyúkáposzta levével készített leves)
215. *corhol* (=tör, pusztít-bőrkikészítés)
216. *cuhál-cuhálzsák* (=nagy zsák)
217. *csajbatag* (=együgyű)
218. *csájburján* (=teafű)
219. *csármál* (=kiabál, lármázik)
220. *csélhe* (=ágaitól nagyjából megtisztított fenyő szénaszárításhoz)
221. *csepü* (=kenderkóc, lenkóc)
222. *csércse* (=1. fülbevaló, 2. ciklámenszínű virág)
223. *csérge* (=szóttos gyapjútakaró)
224. *csérkabala* (=körhinta)
225. *csészle* (=szúnyog)
226. *csicsázik* (=a gyermek a kocsi végére kapaszkodik)
227. *csiszla* (=pénzösszeadás italra)
228. *csobán* (=pásztor-betlehemes játékban)
229. *csongolyít* (=göngyölít, hajt, teker)
230. *csóré* (=meztelen, csupasz)
231. *csuli* (=csonka, letört, lekonyuló)
231. *csuma* (=szörnyeteg, ijesztő alak)
233. *darabonca* (=talicska, tragacs)
234. *degett* (=1. kocsikenőcs, 2. kátrány)
235. *dërënduca* (=lárma, zörgés, robaj)
236. *dësëtu* (=esetlen, félnótás)
237. *dímília* (=kb. 20 l-es faedény)
238. *dombéroz* (=dorbézol, mulat)
239. *dránica* (=80 cm hosszú fenyőfaszindely)
240. *dubál* (=bőrt érlel)

241. *dulcsész* (=szirupban eltett magvazott gyümölcs)
 242. *duvaszt* (=üt, vág)
 243. *elvigyül* (=összemelegszik, megbarátkozik)
 244. *endelget* (=hányingere van vmitől)
 245. *endelítős* (=émelyítően édes)
 246. *erégél* (=mendegél, andalog)
 247. *ëspár* (=tűzhelylap)
 248. *ëstruzsli* (=rétestészta)
 249. *ëszkëtél* (=izgat, zaklat)
 250. *ësztëna* (=juhfejő és sajtkészítő hely)
 251. *ësztrungár* (=juhfejésnél hajtó az akolban)
 252. *faszujka* (=bab)
 253. *fácsa* (=területegység = 2 hold)
 254. *fentő* (=küllő)
 255. *fesztőfü* (=békarokka)
 256. *festër* (=erdész)
 257. *fluska* (=deci)
 258. *frískó* (=kenderszövetből készült ujjatlan pulóver)
 259. *fundász* (=megvadult)
 260. *furtina* (=hózivatar)
 261. *gamat* (=csúf, piszkos)
 262. *ganci* (=gúnár)
 263. *gërla* (=csatorna)
 264. *gica* (=hajfonat)
 265. *gője* (=koca)
 266. *gudu* (=sütő – a tűzhelyben)
 267. *guluga* (=gyomor, bendő)
 268. *gusa* (=golyva)
 269. *guzgán* (=patkány)
 270. *guzsaj* (=kézirokka)
 271. *gyibóc* (=púp, púpos ember)
 272. *halándor* (=magkender)
 273. *harábka kankó* (=takaró a kaszán)
 274. *hërám* (=lusta)
 275. *honcsok* (=kupac-föld, trágya)
 276. *hüpürty* (=1. ital sűrű alja; 2. áldomás, ingyen ital)
 277. *ifámitus* (=képmutató, kétszínű)
 278. *ikrándozik* (=megijed, álmából felijed - gyermek)
 279. *interes* (=kamat)
 280. *ispirit* (=szesz, spiritusz)
 281. *iszánkodik* (=jégen csúszkál)
 282. *kalangya* (=gabonacsomó)
 283. *karinca* (=kötény)
 284. *kaus(ka)* (=lisztmérő kanál)
 285. *kálik* (=nyomorék)

286. *kárpálódik* (=zsörtölődik)
287. *kéncinkédik* (=kelleti magát)
288. *kěcměn* (=kabát)
289. *kěló* (=kamasz)
290. *kěkhám* (=zsidó sakter)
291. *kěrcs* (=kullancs)
292. *kobrics* (=perec)
293. *kocor* (=sovány)
294. *kocsorba* (=1. szénvonó; 2. vénasszony)
295. *kolozsna* (=keresztelői ajándék)
296. *kókis* (=pattogatott kukorica)
297. *kompona* (=a gémeskút nehezéke)
298. *korcol* (=ropogtatva eszik)
299. *koręc* (=mértékegység = 100 kg)
300. *kozsók* (=birkabőr térdigérő női bunda)
301. *krecsán* (=női blúz, női és férfikabát)
302. *kujak* (=ököl)
303. *kurászla* (=forraláskor összement tej)
304. *kuttor* (=kemence)
305. *küpu* (=méhkas)
306. *lájbi* (=mellény)
307. *lapi* (=levél)
308. *laskasěrító* (=sodrófa)
309. *lěktěris* (=zseblámpa)
310. *léhel* (=gerebenez,)
311. *liváda* (=gyümölcsös)
312. *macsuka* (=csomó, bunkó)
313. *mart* (=part)
314. *mángol* (=mángorol)
315. *málé* (=kukoricalisztból készült étel)
316. *mánus* (=falióra sétálója)
317. *márfa* (=áru)
318. *měgnyuvaszt* (=megfojt)
319. *měgpall* (=megver, ütlegel)
320. *mentáva* (=posztóköpeny)
321. *móriska* (=kézzel hajtott szelelőrosta)
322. *móriskál* (=rostál)
323. *murga* (=fekete v. sötétbarna színű tehén)
324. *nyēmota* (=mamlasz, ügyefogyott, tehetetlen)
325. *nyigisztor* (=állatkereskedő, lókupec)
326. *nyuszulyó* (=koszorúslány)
327. *odor* (=a csűrben levő oldalrekesz)
328. *orda* (=édes túró)
329. *pacil* (=történik vkivel vmi, vmi ér vkit)
330. *palamár* (=harangozó, sekrestyés)

331. *panus* (=kukoricacsuhé)
 332. *papusa* (=csomó pl. dohány)
 333. *parapács* (=élénk, víg)
 334. *paratika* (=csintalan, ügyes, ürge)
 335. *patladzsér* (=kifejlett magpaprika)
 336. *pácška* (=pipadohány)
 337. *pálka* (=szénatartó a rúd végén)
 338. *pëndely* (=alsószoknya)
 339. *pergënc* (=eleven, mozgékony)
 340. *pëszkár* (=halász)
 341. *përéngő* (=1. lomtár; 2. mély szakadék)
 342. *pësztráma* (=összeasztott, összeszáradt)
 343. *pëtráj* (=25 l-es fa merőedény)
 344. *picc* (=szipka)
 345. *pilinka* (=gyaluforgács)
 346. *pimpó* (=barka)
 347. *pipe* (=kisliba)
 348. *pirizli* (=kistermetű, csenevész-ember, állat)
 349. *pítán* (=kukoricalisztből készült lepény)
 350. *pütilil* (=öröl-árpát, búzát)
 351. *pityóka* (=krumpli)
 352. *pocol ruva* (=gyapjú nagykendő)
 353. *pokla, poklája* (=magzatburok)
 354. *prozsina* (=területmérték 40 négyszögöl)
 355. *punga* (=zacskó)
 356. *radina* (=paszít-étel, ital)
 357. *rákla* (=4 magas oszlopon álló fedeett hely – szénának, szalmának)
 358. *ráspor* (=reszelő)
 359. *renyekëdik* (=sopánkodik)
 360. *rëzsnycica* (=kézidaráló)
 361. *rokolya* (=felső szoknya)
 362. *sáflik* (=1. borsajtár; 2. moslékosdézsa)
 363. *selyp* (=vesszőből font halfogó eszköz)
 364. *serít-sirít* (=pödör)
 365. *serül-sirül* (=fordul)
 366. *silladri* (=székely tánc)
 367. *slájër* (=fátyol)
 368. *slájf* (=fék)
 369. *suflák* (=kamraszerű melléképület)
 370. *sulyok* (=mosófa)
 371. *surdé* (=szalmazsák)
 372. *suska* (=1. papírzacskó; 2. tülök)
 373. *szádokfa* (=hársfa)
 374. *szëkërikapálinka* (=rozsból készített p.)
 375. *szikán* (=agyag)

- 376. *szindzsák* (=1/2 dl-es pálinkásüveg)
- 377. *szondé* (=mohó)
- 378. *szokmán* (=szűr)
- 379. *szurcsél* (=deszka- v. léchulladék)
- 380. *tókál* (=nagyhéten fakalapáccsal deszkát üt)
- 381. *turma* (=csapat, csoport, csorda, nyáj)
- 382. *tyiria* (=fuvar)
- 383. *vackor* (=vadkörte)
- 384. *vakkoncs(ok)* (=vakond)
- 385. *vaszkatlódik* (=izeg-mozog)
- 386. *virgána* (=1. gyermekruha-egyben; 2. női ruha)
- 387. *zadar* (=gyorsan, hadarva beszél)
- 388. *zuba* (=ajak)
- 389. *zsēndic* (=oltott juhtej felforralt savója)
- 390. *zsitár* (=csósz, mezőőr)

A TÁJI NYELVVÁLTOZATOK KUTATÁSA

Balogh Lajos

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva 1989. okt. 7-én

Egy évvel ezelőtt, amikor első alkalommal találkoztunk Budapesten az élő nyelv kutatásáról rendezett tanácskozáson, részletesebben szóltam arról, hogy milyen munkálatok folynak nálunk a magyar nyelv táji tagolódásának felderítése, a nyelvjárások és a köznyelv közötti regionális köznyelviség jelenségeinek megismerése céljából. Úgy gondolom, most talán elegendő lesz, hogy csak főbb vonalakban utalok az egyes témákra, arra hogy milyen előrehaladás történt az elmúlt esztendőben, hogyan osztottuk meg erőinket a sokrétű feladatok között, hogyan használtuk föl a rendelkezésünkre álló szerény anyagi lehetőségeket.

Befejezéshez közeledik az a pályázati szakasz, amely az Országos Tudományos Kutatási Alap jóvoltából lehetőséget nyújtott számunkra ahhoz, hogy a vidéki egyetemek és főiskolák tanáraival szerződést kötve anyagot gyűjtsünk több régióban a nyelvjárások felbomlásának, a köznyelvi hatás megvalósulásának tanulmányozásához. 1989 a feldolgozás, az értékelés, a tanulmányok elkészítésének az éve volt. Guttman Miklós kollégánk Szombathelyen és Vas megye több falusi iskolájában az általános iskolás tanulók nyelvhasználatát vizsgálta meg, elsősorban abból a célból, hogy milyen mértékben tükröződik beszédjükben a helyi nyelvjárás, illetőleg a nyugat-dunántúli regionális köznyelv. Ennek a tanulmánynak nemcsak azért örülünk, mert egy sajátos életkorú réteg, az alsó fokú iskolás gyerekek nyelvi regionalitásába ad bepillantást, hanem azért is, mert hasznos útmutatást, segítséget ad az oktató munkához, ahhoz hogy a vidéki iskolákban tanító pedagógusok hogyan értékeljék a gyerekek tájnyelvi beszédét, nyelvjárásiasságát. Lexikális témájú Bokor József pályamunkája, aki ugyancsak Nyugat-Dunántúlon a tájszavak elterjedését, archaikus lexikális elemek továbbélését kutatta különböző szociális rétegeknél.

Pécsi kollégáink közül Pesti János tovább gyarapította a Baranya megyei Szentlőrinc regionális köznyelvéről írt tanulmányainak sorát. Ezzel tulajdonképpen teljessé vált a megkezdett sorozata, mert a hangtani jelenségektől kezdve az alaktanon, lexikán át bizonyos fokig még szupraszegmentális jelenségek tárgyalására is sor kerül az eddig elkészült munkáiban. Az OTKA keretében neki sikerült talán a legteljesebb képet nyújtania egy település jelenkori nyelvállapotáról. Rónai Béla nem zárta még le a Kakasdra áttelepült Bukovinai székelyek nyelvi beilleszkedésének vizsgálatát, most újabb kérdőívet készített, amely a szókészlet sajátos rétegződésének földterítésére irányul.

Már teljesen nyomdakész állapotban van az a szöveggyűjtemény, amelynek anyagát az együttműködő kutatóhelyek munkatársai gyűjtötték össze. A kb. 12 szerző ív terjedelmű kézirat tartalmaz archaikus nyelvjárást tükröző szövegeket idősebb parasztemberekétől, félig nyelvjárásos beszédfelvételt egy falusi esztergályosmestertől, megszólaltat különböző életkorú, foglalkozású, a regionalitás különböző fokán álló egyéneket. A bevezető rész után hosszabb terjedelemben foglalkozik a kiadvány, a regionális szintű szövegfejlesztés problémáival. A kezdeti bizonytalanság után végre sikerült megállapodnunk a lejegyzés alapelveiben, amelynek lényege az egyezményes magyar hangjelölés következetes alkalmazása, a minél pontosabb fonetikai hűségekre való törekvés. A regionális köznyelviség síkján ugyanis nagyon sok az átmeneti hangtani képződmény, és elnagyolt átírásban ezek a lényeges jelenségek elsikkadnának. Az itt közölt útmutató valójában a további átírások alapszabályának is tekinthető.

Számottevő előrehaladás következett be a Kárpát nyelvatlasz munkálataiban. Moldáviában, Kisinyovban megjelent az I. kötet, amely kb. 80 lexikális és szemantikai térképet tartalmaz, a hozzájuk tartozó kommentárokkal és indexekkel együtt. A kéziratkészítés azonban jóval előbbre jár, az I. és a II. kötet után már a IV. és az V. kötet anyagát is leadtuk a szerkesztőnek, a IV. Kievben, az V. Pozsonyban kerül kiadásra várhatóan néhány év múlva.

A REGIONÁLIS NYELVVÁLTOZATOK ÉS A NYELVI NORMA

Balogh Lajos

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

1. Először arról szeretnék néhány szót szólni, hogy milyen összefüggés van a regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma között. A magyar nyelvjáráskutatásban általánossá vált az a gyakorlat, hogy a tájnyelvi jelenségek leírása „az úgynevezett hasonlító módszer alapján végezhető el legeredményesebben” (Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971. 45.). A legtekintélyesebb szakemberek – Deme László, Imre Samu, Benkő Loránd, Nyirkos István – véleménye az, hogy a legideálisabb összehasonlítási alapnak a köz- és irodalmi nyelv látszik (Imre Samu: i.m. 45–46).

A következőkben az a kérdés merül föl, hogy vajon mennyire egységes ez a köz- és irodalmi nyelv, amelyhez a tájnyelvi jelenségeket viszonyítjuk, mert ha a köznyelv is különféle rétegnyelvekre tagolódik, akkor meglehetősen nehézé válik a nyelvjárásokkal való szembeállítás. Megint csak Imre Samut idézem: „Éppen ezért én összehasonlítási alapul a köznyelvnek azt az ideális – egyelőre talán senki által sem beszélt – formáját tekintem, melynek normáit egyrészt az egységes magyar helyesírás, másrészt bizonyos hangkapcsolatok esetében (pl. a mássalhangzók hasonulása, összeolvadása, kiesése, rövidülése stb.) a magyar köznyelvi kiejtésnek ma érvényben levő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályai adják meg. (Ezt a formát nevezhetjük az irodalmi nyelv eszményi beszélt változatának is.)” (i.m. 46).

Eljutottunk tehát a nyelvi norma kérdéséhez, ugyanis arról van szó, hogy a regionális nyelvváltozatok leírása során a köznyelvnek csak a normatív szabályok által rögzített változata lehet az összehasonlítási alap. Rendelkezünk kellene tehát valamiféle kodifikált köznyelvi normarendszerrel, amely-

*Az előadás teljes szövege a Normatodat – nyelvi norma című kötetben jelenik meg, amelyet az MTA Nyelvtudományi Intézete ad ki Budapesten.

nek segítségével egyértelműen meg lehet mondani például egy hangtani jelenség esetében azt, hogy hogyan hangzik ez a köznyelvben, és miben tér el ettől a regionális kiejtés. Az esetek legnagyobb részében valóban nem okoz problémát ez a szembesítés. Egészen világos és egyértelmű, hogy az *embör, szíp, gyió, tanúta, vühet* stb. alakokkal a köznyelvben az *ember, szép, dió, tanulta, vihet* stb. áll szemben, és az előző alakok kétséget kizáróan regionális színezetűek. Hasonló példákat hozhatnánk az alaktan és a lexika területéről is: az *adi, hozi, láti* köznyelvi megfelelői vitathatatlanul az *adja, hozza, látja*; az *erdős* 'erdei munkát irányító szakember' jelentésben kétségtelenül tájnyelvi alak, mert a köznyelvben az *erdész* járatos helyette; a *silinga, kolompér, baca* tájszó voltához sem fér kétség a köznyelvi *kosár, burgonya, félkegyelmű* alakok mellett.

Arról azonban már lehetne vitatkozni, hogy például a *embër, gyerek, lehet, vészék* féle alakok regionális színezetűek-e vagy sem, ugyanis ha a zárt *ë* fonéma a köznyelvben normán kívülinek minősül, akkor az *ë*-zés eseteit tájnyelvi változatoknak kell tekintenünk. Csak kodifikált köznyelvi norma segítségével lehetne eldönteni azt is, hogy a *krumpli, szotyola, tepertő, tengeri, szeder* 'fán termő eper' tájszó-e vagy sem; azt, hogy bizonyos mássalhangzónyúlások köznyelvinek minősülnek-e vagy sem: *eggy, eggyik, eggyes, lessz, szallag, tanított* stb.; azt, hogy a magánhangzók rövidülése még meddig fogadható el a köznyelvi norma határain belül: *ovoda, aktiv, passziv, izlések, köszkeletü, biró, huszas, irás* stb.; azt hogy egyes szóvégi mássalhangzók lekopását minden nyelvváltozatra jellemző fiziológiai jelenségnek tekintük-e vagy sem: *azér, mer, pénzér, abba* 'abban' stb. Én magam is nagyon sokat kínlódtam ezekkel a problémákkal egy készülőben levő kontrasztív hangstatistikai tanulmányomban, amelyben minősíteni kellett a magnetofonra fölvetett szöveg adatait, hogy azok a köznyelvvél megegyezők-e vagy attól eltérő regionális változatok.

2. A hagyományos nyelvjárás normarendszere a szabályok rögzítése nélkül azoknak a tudatában élt és bizonyos fokig él még ma is, akik egy nyelvközösséghez tartoznak, ugyanazt a nyelvváltozatot használták vagy használják. Az iratlan szabályok megsértése korábban meglehetősen nagy ellenállást váltott ki a közösség tagjaiból. Ha a két világháború között egy vidéki kislány Pesten cselédeskedett, és a falujába visszatérve otthon is utánozni kezdte kenyéradó gazdáinak beszédmodorát, akkor azt mondták rá, hogy *Pestiésén beszél*, tehát még a kiejtéssel is hangsúlyozni akarták, hogy beszéde eltér a faluközösség megszokott nyelvi normájától. Ilyen minősítések is gyakran elhangzottak, hogy affektál. Ez a jelenség tulajdonképpen arról tanúskodik, hogy a falu nyelve akkor még meglehetősen egynemű volt, lényegében mindenki nyelvjárásban beszélt, egy nyelvi norma érvényesült a közösségen belül.

Ma már tagadhatatlanul más a helyzet a faluközösségek nyelvállapotát és a helyi nyelvi normához való viszonyulásukat illetően. A közsímert gazdasági és társadalmi okok miatt jelentős mértékben megváltozott a kisebb-nagyobb települések szociális összetétele, egyre több idegen, bevándorló jött a faluba,

a fiatalok nemcsak 1–2 évre mennek a városba, hanem ott tanulnak, dolgoznak, esetleg véglegesen is ott telepednek le. A „városi beszéd”, a magyar köznyelv nem vált már ki olyan ellenszenvet még az idősebb generáció körében sem, mint 50–60 évvel ezelőtt.

A hagyományos nyelvváltozat, az archaikus nyelvjárás mellett a faluközösség tagjai körében, főleg a fiatalabb nemzedéket érintően terjedőben van a sztenderd köznyelv irányába mutató regionális nyelvváltozat, az ún. regionális köznyelv. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy már nem kizárólag csak a régi nyelvi normák érvényesülnek, hanem előbb-utóbb a kialakulóban levő új nyelvi változat is normatívvá válik, bizonyos belső szabályok szerint működik, funkcionál. Eddigi kutatásaink során inkább csak az állapotfelméréssel foglalkoztunk, azzal, hogy milyen is ez a regionális köznyelviség, egy-egy konkrét beszélőnél milyen mértékben találhatók meg a nyelvjárásias elemek, vagy milyen mértékben távolodott már el a hagyományos nyelvjárástól. Arra azonban még nem futotta az erőnkiből, hogy a regionális köznyelvek normarendszerét is föltárjuk, még nemigen tudtuk megállapítani azt, hogy vannak-e olyan sztenderd jegyei, mint amilyenek a hagyományos nyelvjárásoknak voltak, illetőleg még ma is vannak.

Egy-két dolog azonban az empirikus vizsgálatokból már most is kirajzolódik. A nagyobb vidéki városokban, ahol a regionális köznyelviségnek jelentősebb múltja van, már az eddigi felmérésekből is megállapítható néhány olyan táji színezetű hangtani, alaktani és lexikális sajátosság, amely minden bizonnyal normatív értékű a regionális köznyelvben is. Például szinte valamennyi dunántúli városban rövid magánhangzóval ejtik a *tíz*, *husz*, *tűz*, *víz*, *kut* stb. szavakat. Szombathelyen a *v* zöngésítő hatása éppen úgy érvényesül, mint a környező falvak nyelvjárásaiban: *od van*, *Vazsvár*, *iparvasud választotta el* stb., a *kánya* tájszó használatos a *varjú* helyett, *bogár* a *légy* helyett stb. Minden bizonnyal így van ez a falun kialakuló regionális nyelvváltozatok esetében is.

A regionális színezetű beszélt nyelvi szövegek elemzése azonban más tanulsággal is szolgált a nyelvi norma működését illetően. Az egy-egy nyelvjárástípus gócpontjába tartozó településeken a hagyományos tájnyelv jelenségeinek variánsgazdagsága meglehetősen csekély. Ez azt jelenti, hogy például *í*-ző területeken csak a *szíp*, *nígy*, *kík*, *míz* stb. alakok voltak a normán belül, a *szép*, *négy*, *kék*, *méz* alak idegen volt, csak egy másik nyelvváltozat, a köznyelv normarendszerében volt elfogadható. Mivel a kódváltás nem ugrásszerű, hanem fokozatos, a nyelvjárást beszélők nem a sztenderd magyar köznyelvet sajátítják el, hanem annak regionális változatát, szükségszerű, hogy ebben az átmenetiségben egyazon beszélőnél is egymás mellett él a hagyományos régi és a köznyelvi új alak. Tehát a fenti példával élve a regionális köznyelviségben normán belüli az *í*-ző és az *é*-ző alak is. Azért nehéz tehát egy-egy regionális köznyelv normarendszerének a leírása vagy kodifikálása, mert a régi és az új hangtani, alaktani és lexikális variánsok is a normán belül vannak. Az előfordulásuk arányából legfőljebb arra következtethetünk, hogy egy-egy vizsgált nyelvi korpusz a két szélső

pólus, a nyelvjárás és a köznyelv között hol helyezkedik el, melyik változathoz áll közelebb.

Ez az átmenetiség, a variánsok státusértéke számos elméleti problémát is fölvet, olyanokat, amelyeket csak a távolabbi jövőben lehet majd megoldani. Ha például a zárt *ĕ*-zés bomlani kezd valamelyik nyelvváltozatban, ez a bomlási folyamat átmeneti hangtani változatokat hoz létre. A tiszta középső nyelvállású zárt *ĕ* mellett vagy helyett megjelenik a nyíltabb zárt *ĕ̃*, majd a zártabb nyílt *ẹ* és végül az alsó nyelvállású nyílt *e* is. Ma még nem tudjuk megmondani azt, hogy ez a minőségi és mennyiségi (disztribúciós, megterhelési) változás mikor érkezik el egy olyan stádiumba, amikor már a kérdéses nyelvváltozat fonémarendszeréből törölnünk kell a zárt *ĕ*-t. Mikor válik normatív értékűvé az egységes nyílt *e*-zés.

3. Befejezve a mondanivalómat, talán sikerült érzékeltetnem azt, hogy a nyelvi norma kérdései a táji nyelvváltozatok kutatóit is élénken foglalkoztatják. Kétségtelennek látszik, hogy a fölmerült problémákat nem lehet egyoldalúan lezárni vagy megoldani. Közös kutatásokra, sokoldalú eszmecsere-re van szükség ahhoz, hogy a mindenkori helyzetnek megfelelő álláspontot alakítsuk ki ebben az elméleti és gyakorlati szempontból is egyaránt lényeges témakörben.

A MEGNYILATKOZÁSHATÁR MEGÁLLAPÍTÁSÁNAK GONDJAI BESZÉLT NYELVI SZÖVEG LEJEGYZÉSEKOR

Wacha Imre

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

1. A beszélt nyelvi kutatások egyik legnehezebb és legkevésbé megnyugtató módon megoldott feladata a spontán beszélt nyelvi szövegeknek (diskurzusoknak) a belső tagolása, interpongálása az írásos lejegyzéskor. Különösen nehéz a megnyilatkozashatároknak (mondathatároknak) megnyugtató módon való megállapítása. Márpedig ez roppant fontos, hiszen ezen áll vagy bukik az élő beszéd mondat- és szövegtani vizsgálata, a vizsgálati eredményeknek megbízhatósága, hitelessége.

A kérdést legutóbb Németh T. Enikő elevenítette fel két dolgozatában is (1987 a-b). A kérdés vizsgálatának történetét – helyenként vitatkozva az ismertetett nézetekkel – így foglalja össze (1987 a):

A határproblémát a különböző mondatmeghatározások (Berrár 1963) már érintették, belefoglalva a definícióba a mondat intonációs, grammatikai lezártságát. A generatív mondatgrammatikák csak egyes mondatokat képesek generálni, nem tudják leírni a fonológiai vagy grafológiai határjelzésekkel különválasztott szentenciákat. (Dijk, 1972. 13.)

A megnyilatkozásokra történő szegmentálás kérdéseivel Lyons (1977, II. 626–28) is foglalkozik. Ő a beszéd megnyilatkozásokra tagolása során a prozódiai jegyek (ritmus, hanglejtés, hangsúly) és a grammatikai struktúra figyelembe vételét ajánlja. Szerinte az *intonáció lezártsága* hozzátartozik a megnyilatkozáshoz, és ez az *egyetlen döntő* kritérium a megnyilatkozások határainak megállapítására.

Vidra (1976) a szegmentáláshoz szerkezeti és funkcionális szempontú elemzést végzett. Csak arra a következtetésre jutott, hogy a sokak által döntőnek tartott *intonáció eldöntheti* ugyan a mondathatárt, de nem mindig. Az intonációt egyénileg eltérőnek ítélte, konvencionált, mindenkire nézve kötelező jegyeit figyelmen kívül hagyta. Nem találta egységesnek a szünet és a beszédtempó szerepét sem. A határproblémák megoldásához a fonetikai

tényezőkn kívül a *konstrukcionális és tartalmi-logikai* viszonyok figyelembe vételét ajánlja. Legfontosabb szerinte a kötőszók és a kötőszói funkcióban levő elemek tisztázása; a mikéntet nem fejt ki.

Keszler (1983) és Szabó (1980) hasonló szempontok alkalmazását javasolja. Ők a *mondategységből indulnak ki*, melyet a nyelvtani szabályok szerinti megszerkesztettség, a predikatív szerkezet alapján azonosítanak, mondategésznek pedig a mondategységek egész számú többszörösét tekintik. A mondategységek és mondategészek per definitionem a beszéd síkján helyezkednek el, szó sincs a nyelv szintjéről. A grammatikai jólformáltság, a nyelvtani szabályok szerinti megszerkesztettség viszont elsősorban csak a mondatokra és másodsorban és bizonyos megszorításokkal érvényes a megnyilatkozásokra, hiszen a megnyilatkozások lehetnek hiányos struktúrájúak, tagolatlanok, sőt lehetnek félgrammatikusak is (Károly 1981. 55.).

A központosítás kérdéseit vizsgálva Valgina (1973) arra a következtetésre jutott, hogy a központosítási jelek kiválasztásában *formális-grammatikai*, „értelmi” (smyslovoj) és *fonetikai* elvek játszanak közre. Szerinte sok esetben a központosítási jelek kiválasztása teljesen az intonációtól függ. Leontyev (1979) a megnyilatkozásnak mint minimális kommunikációs egységnek a tartalmi és intonációs lezártágát hangsúlyozza. Torszueva (1976) kijelenti, hogy az *intonáció* az, ami jelöli a megnyilatkozások elejét és végét azokban az esetekben, amikor a megnyilatkozhatár grammatikai, lexikai jelölői hiányoznak.

Németh T. Enikő (1987a-b) a szünetnek és a kitett vagy odaérthető kötőszóknak a megnyilatkozhatár-jelölő szerepét vizsgálja. A szünet ilyen szerepének megállapításakor a hezitálás különféle formáinak kiszűrését tartja fontosnak, a kötőszóknál pedig azokat az eseteket vizsgálja meg, amikor a kötőszó kapcsoló-irányító, beszédszervező szerepe és az intonáció jellege oly erős, hogy a kötőszóval bevezetett megnyilatkozás-egység nem kezdhet el új megnyilatkozást. Következtetéseinek végső summája, hogy a grammatikai megszerkesztettség és lezártág, az intonáció, a szünet és a kötőszó együttes vizsgálata az esetek többségében elegendő a megnyilatkozhatár megnyugtató lezáráshoz, bár így is elég sok bizonytalansági tényező marad még. Hangoztatja, hogy a beszélt nyelvi megnyilatkozásoknál nem szabad döntő kritériumnak tekinteni sem a grammatikai megszerkesztettséget, sem az intonáció lezártágát.

2. A kérdést azonban célszerű más irányból is megközelíteni.

Az élőszóval – éppúgy, mint az írott szöveggel – foglalkozó vizsgálatok túlnyomó többségükben az írott szövegre és ennek vizsgálati módszereire épülnek. Az elhangzó beszédre (főleg az intonációra) vonatkozó kutatások alapja is nagyrészt az írott szöveget megszólaltató beszéd.

Mindehhez járult, hogy hosszú időn át a mondatot tekintették a legnagyobb nyelvi egységnek, ezt vizsgálták, elemezték. Ezen a szemléletmódon a szövegten nyitott rést azáltal, hogy a mondatot a *mondatlánc*, majd a *szöveg* elemeinek tekintette, a mondatot megszerkesztett és a szövegbe beleszerkesztett nyelvi egységnek fogta föl. (Vö. Pl. Deme 1964, 1973, 1974, 1976,

Károly 1981). Az ilyen kutatások is inkább az írott nyelv vizsgálatát tágították-terjesztették ki a mondatnál nagyobb egységek irányába.

Akik a spontán beszélt nyelvet elemezték, azok is inkább az írott nyelv vizsgálatának szemléletmódja felől közelítettek, annak módszereit követték, s éppen a kétféle szövegtípus közötti, illetve az írottól való eltérések nagy száma miatt kénytelenek szembenézni sok bizonytalansággal. Ennek egyik jele a szakirodalomban is meglevő terminológiai bizonytalanság. (Vö.: Deme 1971, Dezséry-Terestyéni 1976, Keszler 1983, Károly 1981, Péter 1986, Szabó 1983, Wacha 1988 stb.)

A beszélt nyelvi vizsgálatok is legfeljebb a mondatlánc egyes elemeinek milyenségét, viselkedését, az egyes elemek (megnyilatkozások), belső szerkezetek tagolódását, kapcsolódását figyelték meg (ha egyáltalán figyeltek rá!), s főleg az írott megnyilatkozástól való eltéréseket keresték, vizsgálták. A megnyilatkozás határ megállapításakor – éppen ezért – a legnagyobb gondot az idézte elő, hogy a beszélt nyelvre nem jellemzőek azok a – grammatikai szempontból is, és a kommunikáció tekintetéből is – jól konstruált (rendszerint logikus szerkezetű-elrendezésű) mondatok, mint amilyenek az írott nyelvet jellemzik általában. (Pl. egészen mások az élőszóban a kataforikus és anaforikus elemek – mutatónévmások, rámutatószók, kötőszók stb. használatának a szabályai; az élőszó nemegyszer több mondattal korábban elhangzottakra utal és köt vissza. Más az ún. szöveg háló is! Vö. Fábri, 1988, Huszár 1985, Németh T. E. 1987a-b.)

Ez abból adódhat, hogy a spontán beszéd – még a monológyszerű is – mindig közvetlen interperszonális kommunikációban folyik, s mint ilyen a (feltételezett) előismeretek és az azonos beszédhelyzet „birtokában” verbális és nemverbális eszközök segítségével lezajló *totális kommunikáció*, melynek során a beszélő „fogalmazva gondolkodik”, azaz beszéd közben keresi meg a nagyjából elképzelt mondanivalóhoz a nyelvi formát (Deme 1987), s nemegyszer a célnak, szándéknak megfelelő mondanivalót is (mint a terepfutó a térkép vázlat alapján a célhoz vezető utat, szemben az autóssal, aki pontos térkép alapján, megépített úton halad. Ilyen kiépített út az írott közlemény.)

A megértést a partner, aki együtt gondolkodik a beszélővel, szintén verbális és nemverbális úton jelzi vissza olykor olyan korán, hogy feleslegessé teszi a beszélő számára a közlés befejezését, s ez nem is kevésbé nem verbálisan zárja le a gondolatot, hanem nonverbális eszközökkel fejezi ki a folytatást, így zárja le a közlést, mely nyelvileg ezért „csonka”.

Mindez bizonyos mértékig szemben áll az írott nyelvhasználattal, melyben az író gondolkodva fogalmaz, mégpedig a partner-címzett jelen-nem-létében, gyakran felidézése nélkül, olykor nem-ismeretében. Ezért aki ír, nem okvetlenül címzetthez szól, hanem csak (csak?) önmagát igyekszik megvalósítani.

Mivel azonban gondolkodva fogalmaz, az eredmény pontosabb, precízebb, egyértelműbb (?) nyelvi forma. Éppen a mondatoknak a beszélt nyelv felé közelítő fellazítása jelent nagy gondot a modernebb szépirodalmi stílus-

ban (pl. Móricz, Krúdy néhány művében, Esterházy, Andrejewsky, Joyce műveiben, nem szólva a mai költészet egy jelentős részéről).

A grammatizáltság és a verbalizáltság az írottásban oly nagymértékű, hogy ellensúlyozni tudja a nemverbális eszközök hiányát egyrészt (vagy más eszközökkel fejezi ki őket); másrészt olyan pontos, hogy a partner számára kerek, kellően redundáns: tartalmilag is, grammatikailag is viszonylag világosan van megszerkesztve, s így a partner számára feleslegessé teszi a „közbeszólást”. (Nb. írott szöveg esetén a partner nem is szólhat közbel!) Harmadrészt annyira teljes a szöveg, hogy verbalizálva (pl. a szövegkohéziós és grammatikai eszközök által) tartalmazza mindazt, aminek kifejtése a közvetlen élőszavas kommunikációban a közös előismeretek, az azonos és közös beszédhelyzet következtében feleslegessé válik.

Negyedszer: a szövegnek a folytonossága és egészének látványa (az író és olvasói viszony, az írott, kézben tartott közlemény), feleslegessé teszi azokat az utalásokat, melyek nem a szövegre és gondolati tartalmára, hanem részben a szerkezetére, részben pedig a kommunikációs helyzetre, körülményekre utalnak (s erre nézve adnak „utasításokat”). (Persze kivételek vannak!)

Mindez azért fontos, mert hajlamosak vagyunk az élőszóbeli szöveget, annak intonációját azon az alapon vizsgálni, mint amit az írott szövegnél s annak hangosításakor megszoktunk és elvárunk. Csak ilyen alapon tulajdoníthatni a mondat- és megnyilatkozhatárok jelzésében ilyen fontos, szinte kizárólagos szerepet a szünetnek, a lezárt intonációnak és a grammatikai megformáltságnak.

A megnyilatkozhatár megállapítását megnehezíti, hogy többnyire – az élőszóbeli megnyilatkozások vizsgálatakor is – teljesen érthető módon az írott nyelvhasználat többé-kevésbé jól meg-, be- és összeszerkesztett mondatait (szövegmondatait) logikai és grammatikai kapcsolásait keressük, s az írott szöveg megnyilatkozhatárait is eléggé tisztán tükröző intonációját szeretnénk visszahallani, olykor ezt igyekszünk visszaállítani. Hogy ez mennyire így van, tükrözi Szabó József (1980) véleménye, hogy beszélt nyelvi szövegekhez jó beszélőkéjű adatközlőt kell kiválasztani. Az is tükrözi, hogy egy fonetikai átírás megszólaltatásakor, interpretálásakor a lejegyzőtől már nem az eredetihez, hanem az írott szöveg hangosításához hasonló intonálást hallottam vissza! Magam is kínlódtam beszélt nyelvi szöveg lejegyzésekor, sőt az intonációs átírásakor, nehogy átinterpungálással „értelmesítsem”, nehogy „logikussá” tegyem a szöveget. S ez magyarázza Balogh Lajos (1972) nézetét, hogy a lejegyzett szöveg interpunkciója mindig önkényes; s az írásosság hatását mutatja az is, hogy a szöveglejegyzések jelentős részében a „mondaton” belüli interpunkció a helyesírási szabályzatot követi. (Vö. Varga 1987.)

A beszélt nyelvi és kommunikációkutatásokhoz azonban nem mindig kapunk grammatikailag és akusztikailag kifogástalan, könnyen lejegyezhető és könnyen elemezhető szöveget – a szociolingvisztikai kutatásokhoz pedig nem is szabad mindig ilyet keresnünk.

Már csak azért is kell számolnunk kevésbé jól megszerkesztett megnyilatkozásokkal, mert – mint említettem – a közvetlen, élősavas kommunikáció során a mindenkori beszélő totális kommunikációval fejezi ki magát, nem csak verbálisan. Következésképpen – erre is utaltam –, gondolatsorát nem mindig bontja le logikus és grammatikus nyelvi formára: sokat rábíz a közös ismeretekre, előzményre, beszédhelyzetre, másrészt a nonverbális kommunikációra, harmadreszt a partnerre, aki vele együtt gondolkodik, s be nem fejezett felszavakat, félmondatokat is megért.

Az abból adódó nehézségekre, hogy a hangszalag nem rögzíti a nonverbális kommunikációt, nem „magyarázza” a rejtett és egyéb utalásokat, s hogy ezeket különösen elrejtí az átírás, már utaltak a kutatók. Arra is, hogy a hangfelvételt hallgatva az értelmetlenségek egy része megvilágosodik. S az is igaz, hogy tovább értelmesíti a szöveget, ha videofelvételről hallgatjuk vagy jegyezzük le. (Még érdekesebb, hogy tovább „értelmesedik” a szöveg az olvasó számára, ha nem az eredeti fonetikai formának, hanem a logikumnak megfelelően – igaz, önkényesen – átinterpungáljuk.)

A közvetlen kommunikáció során a beszélő nemcsak gondolatait akarja kifejezni, s nemcsak a szöveget akarja az intonációs eszközökkel (is) értelmezni, „súlyozni”, hanem ugyanezen eszközökkel jelzi a szöveg szerveződé- sét (gyakran grammatikai: szintaktikai szerkezetét – ezt főleg a hanglejtéssel, ritmussal és a nem-hezitatív szünethasználattal, pl. többszörösen összetett „mondatok” esetén), és ugyanezekkel az eszközökkel jelzéseket, „utasításokat”, „közleményeket” is ad a partnernek lelkiállapotáról, beszédszándékáról (Vö. Fónagy 1966, Fónagy – Magdics 1966, 1967; vö még az intonációs többletet az ilyen mondatokban: *Api, figyelj ide!?, Api, ide figyelsz?!), „diskurzusszervezési szándékairól”* stb. Azaz mintegy metakommunikációs és közleményen kívüli közleményeket is továbbit partnerének, nemegyszer pedig „kiszól” a szövegből (pl. a szobába éppen belépőnek köszön, őt figyelmezteti stb.). Olykor verbalizált megjegyzésekkel (mondom, folytatom, várj, hadd gondolkozzam), olykor csak intonálással, sőt csak gesztussal. Ugyanígy kapcsolattartó és kapcsolatteremtő, vagy szövegszervező és szövegtagoló elemeket is beleépít beszédébe, hol verbalizált formában, hol nonverbálisan. S olyanokat is, melyek a kommunikációs folyamat gördülékenységét, zavartalanóságát igyekeznek biztosítani.

Az intonációnak a *beszélt nyelvben* erőteljesebb és elsőrendűbb a *meta-kommunikációs* és a *kommunikációt szervező* funkciója, mint a mondatfonetikai funkció, s – hadd tegyem hozzá azt a megfigyelésemet, hogy – a felolvasó nyelvben is és az élősóban is erőteljesebb és fontosabb a grammatikai kapcsoló- és tagoló szerep, mint a logikai súlyozó (az a szerep, amit a hangsúlyozás fő funkciójaként szoktunk emlegetni). Következésképp az erősebbek „elnyomják” a gyengébbeket: a hangsúlyozást a szerkezetet jelző funkció, ezt pedig a kommunikációs szervező funkció. Ez magyarázza, hogy az élősóban, de a felolvasásban is alig-alig találkozunk az ún. slusszponttal, az eklatáns mondatzáró dallammal; s helyette gyakori a lezáratlan dallam.

Mindezek hozzájárulnak, hogy az élőbeszéd szövegalkotásának intonációja nem felel meg annak a képnek, amit az írott szöveg interpretálása

alapján kialakítottunk a mondatfonetikai eszközök használatáról. (Csak egy: a MMNyR az ereszkedő és az elül eső dallamformát tartja a pregnánsan magyar dallamformának. Ezzel szemben az élőbeszédet hallgatva kénytelenek vagyunk rájönni, hogy mellette a leggyakoribb, „legjellemzőbb” forma – a népnyelvben is – a végén emelkedő, sőt az utolsó szótagban fellépő, felszökő.) Az írott szöveg erőteljes és verbalizált, grammatizált szövegkohéziója lehetővé teszi a hanglejtés lezárását a mondatvégen; a grammatikai szerkezet sokszor jelzi a befejezetlenséget, jósolja a folytatást (éppen ennek hiánya miatt jelentenek gondot a felolvasásban az ún. két- vagy többarcú szerkezetek). (Vö. Deme 1987, Wacha 1989.) A spontán beszéd szövegkohéziója és szövegszerkezete jóval pongyolább, éppen ezért a verbális-grammatikai elemek nem mindig elegendők, helyükre, pótlásukra, kiegészítésükre a mondat- és szövegfonetikai eszközök lépnek.

Ugyancsak a mondat- és szövegfonetikai eszközöknek kell átvenniük azt a szerepet is, amely abból adódik, hogy a spontán beszéd mondat- és szövegalakítása más, mint az írásos nyelvhasználaté. Ez utóbbi inkább balra bővítő (szimultán), míg az élőszóé inkább hozzátoldó, jobbra utánarakó (szukcesszív), s így nemegyszer a 10–14, sőt több tagmondatból álló hierarchikus, ill. lineáris és hierarchikus összetett mondatokat kedveli (Vö. Deme 1974, Yngve 1973, Fábri 1988, Wacha 1988), szemben az írott nyelvhasználat szószerkezetes megoldásával (Vö. Deme 1971, 1974, Keszler 1983, Szabó 1983, Dezséry-Terestyéni 1976).

3. Összegezve:

Mindezek után úgy vélem, joggal hiszem, hogy a beszélt nyelvvel kapcsolatban a mondat- vagy megnyilatkozható megállapítása azért jelent rendkívül nagy gondot, és megnyugtató megoldása azért látszik „eleve reménytelennek”, mert mondatra, szövegre vonatkozó ismereteink többsége az írott nyelven alapul.

Mindazzal, amit elmondtam – úgy gondolom – csak tovább fokoztam a megoldás bizonytalanságát. Mivel azonban „navigare necesse est”, azaz a mi esetünkben a „megnyilatkozhatókat meg kell állapítani” a kutatás érdekében, fel kell tennünk a kérdést, mely irányban kereshető a – többé-kevésbé megnyugtató és eredményes – megoldás. Szerintem három irányban.

1. Az élőszó vizsgálatában meg kell változtatni a kiinduló szempontokat. Nem szabad a beszélt nyelv vizsgálatakor elvárni az írásosságból ismert kategóriákat, s ezért nem szabad az írott nyelvhasználatból ismert kategóriákra, előfeltevésekre támaszkodni.

A szemléletmódváltás azért is látszik indokoltnak, mert még csak most kezdjük igazán vizsgálni a beszélt nyelv grammatikáját: szintaxisát, mondattanát, szövegtanát. Tudomásul kell vennünk, hogy az élőszó – beszélt nyelv – nyelvhasználatának vizsgálatában egyelőre ott tartunk még, hogy a – Károly Sándor által – szövegmondatoknak nevezetteknek megfelelő megnyilatkozásokot kell felismernünk és regisztrálnunk, s csak később juthatunk el arra a fokra, hogy ezekből elvonatkoztathassuk azokat a megnyilatkozásokat, me-

lyek a Károly Sándor terminológiája szerinti rendszermondatoknak felelnek meg – a beszélt nyelvben.

2. El kell fogadnunk, hogy a beszélt nyelvnek a szövegmondatai–szöveg-megnyilatkozásai sokkal bonyolultabbak és hiányosabbak, mint az írott nyelv szövegmondatai, és hogy a beszélt nyelv „más logikával”, más mondat- és szövegszerkesztéssel „dolgozik”, mint az írásos nyelvhasználat. Mások a grammatikai, mondat- és szövegszerkesztési, valamint kommunikációs struktúrái.

3. El kell fogadnunk, hogy a beszélt nyelvben bizonyos esetekben bizonytalan a megnyilatkozashatár, és hogy ez az egyik sajátossága, jellemzője a beszélt nyelvnek. A bizonytalan megnyilatkozashatárt azonban az átírásban jeleznünk kell a majdani kutató számára. S ugyancsak jeleznünk kell a kommunikációs utasításokat, a fatikus jelenségeket. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy az olyan megnyilatkozások, melyek sem grammatikailag, sem tartalmilag, sem az intonáció tekintetében nem lezártak, nem teljeseek, s így nincsenek „sem megszerkesztve”, sem igazán „beleszerkesztve” a szövegbe (a szöveg írott változatába), kommunikatív még elégségesek és teljeseek lehetnek az adott beszédhelyzetben. Éppen ennek igazolása vagy cáfolása az egyik feladata a beszélt nyelvi kutatásoknak.

4. A megnyilatkozashatár-megállapításnak tartalmi, grammatikai, akusztikai eszközei–ismérvei közé még egy-két elemet fel kell vennünk, s két-három eddig vizsgált elemet erőteljesebben be kell vonnunk. A grammatikai: az előre- és visszafelé kapcsoló mutatónévmások (rámutatószók) és a vonatkozó névmási kötőszók szerepének vizsgálata. Az akusztikusak: a beszédritmus és váltásai, illetőleg a szünet hossza, valamint az az elem, melyre eddig csak egyetlen halvány utalást találtam – Németh T. Enikő cikkében. S ez a megnyilatkozást *kezdő* intonáció. Egy-egy megnyilatkozás határait, végét nemcsak a tartalmi teljesség, a grammatikai meg- és beszerkesztettség, a szünet és az intonáció lezártága jelezheti (vö. Lyons 1977), hanem éppen az utána következő megnyilatkozás(egység) *kezdő* intonációja, ennek formája. Ez nemcsak az egység kezdetét jelzi tehát, hanem bizonyos kritikus esetekben az *előző végét* is. Azt jelzi tehát az előszóban, hogy vége–határa van egy megnyilatkozásnak (be van fejezve, le van zárva, félbemaradt, megszakadt, befejezetlen és nem folytatódik) vagy nem, vagy mással „folytatódik”: azaz valami *új kezdődik* utána. Ezt pedig az előszóban vagy a témaváltás, vagy az új mondatszerkezet jelzi (mely esetleg előre, olykor pedig nagyon is vissza-utal). Ez pedig mindenképpen új megnyilatkozáskezdetre utaló intonációval (rendszerint fekvésváltással – az előzőkhöz képest magasról vagy éppen mélyről induló dallammal, de mégis mondatkezdő dallammenettel, rendszerint szünet utáni ritmusváltással) jelenik meg, s olyan dallammenettel, mely nem az előző megnyilatkozásnak lesodródó dallamát folytatja csökkenő erejű hangsúlyokkal, lejjebből induló dallammal (a lesodródásra l.: Varga 1987), hanem érezhetően új egységet indít. Megfigyeléseim szerint akkor problematikus az előző megnyilatkozás határa, ha ez a speciális, új kezdésére utaló dallamforma nem pregnáns vagy elmarad.

Mindez – amit eddig elmondtam –, csak elmélet. Érdeemes megvizsgálni a gyakorlatban is. Sajnos az általam vizsgált beszélt-nyelvi anyagban alig-alig találtam olyan példákat (megnyilatkozásokat, melyek kellően rövidek és egyszerűek lettek volna. Így csak komplikált példákat hozhattam volna. A mellékelt anyagban – bizonyos elméleti–logikai alapon összeállítottam egy sorozatot a megnyilatkozáshatár-formákra. Az *a-n*-ig terjedő együttesek megnyilatkozáshatár-véget jeleznek, az *o-w*-ig terjedők azt, hogy nincs vége a megnyilatkozásnak.

	akusztikus zárlat	grammatikai lezártság	szünet	hozzátoldás	új mondatot indító intonáció	
a)	+	+	+	0	+	
b)	+	+	0	0	+	
c)	0	+	+	0	+	
d)	0	+	0	0	+	
e)	+	0	+	0	+	
f)	+	0	0	0	+	
g)	+	+	+	+	+	
h)	+	+	0	+	+	
i)	0	+	+	+	+	
j)	0	+	0	+	+	
k)	+	0	+	+	+	
l)	+	0	0	+	+	
m)	0	0	+	0	+	
n)	0	0	0	0	+	ritka
o)	+	+	+	+	0	?
p)	0	+	+	+	0	?
q)	0	0	+	+	0	0
r)	0	0	0	+	0	0
s)	0	0	0	0	0	0
sz)	+	0	0	0	0	0
t)	+	+	0	+	0	0
u)	0	+	0	+	0	0
v)	+	0	+	+	0	0
w)	+	0	0	+	0	0

Ezeket figyelembe véve – meggyőződésem szerint – viszonylag kis hibaszázalékkal és megnyugtató módon meg lehet állapítani a szövegmondatoknak megfelelő megnyilatkozások határát (végét). Így aránylag kevés olyan megnyilatkozáshatár marad, melynél a szöveg lejegyzőjének a megnyilatkozáshatár bizonytalan voltát kell jeleznie.

Bibliográfia

- Balogh 1972 = Balogh Lajos: A nyelvjárási szöveglejegyzés kérdései. Kézirat, 1972. 6. lap.
- Bartók 1974 = Bartók János: Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben. *ÁNYT X* [1974]: 5–19.
- Berrár 1963 = Berrár Jolán: A mondat formai ismertető jegyei. *ÁNYT. I.* 1963. 53–76.
- Deme 1964 = Deme László: Szórendi problémák az értekező prózában. In: *Műszaki Nyelvőr*, 1964. 114–35.
- Deme 1971 = Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisága vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971.
- Deme 1973 = Deme László: A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről. In: *A rádióbe-mondó beszéde. MRT TK.* 1973. 71–101.
- Deme 1974 = Deme László: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: *Szónokok, előadók kézikönyve.* Kossuth KK. 1974. 116–51.
- Deme 1976 = Deme László: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.
- Deme 1987 = Deme László: A szóbeli és írásbeli közlés közös és sajátos jellemzői. In: *Retorika (Tanulmányok...)* Kossuth Könyvkiadó 1987. 86–104.
- Dezséry-Terestyéni 1976 = Dezséry Judit-Terestyéni Tamás: Élő szöveg – stúdió szöveg. *ÁNYT X* [1976.]: 51–77.
- Dijk, 1973 = Dijk, T. A. van: Some Aspects of Text Grammers (A Study in Theoretical Linguistics and Poetics). Mouton, The Hague-Paris, 1972.
- Dijk 1982 = Dijk, T. A. van: Pragmatikai kötélemek. *Tanulmányok.* In: *Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa.* 15. füzet. Újvidék, 1982. 83–90.
- Fábricz 1988 = Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 1.* Nyelvtudományi Intézet 1988. 76–89.
- Fónagy 1966 = Fónagy Iván: *Api, figyelj ide!*
- Fónagy-Magdics 1966 = Fónagy I. – Magdics K.: A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozott szerkezetekben. *NyK.* 68 [1966.]: 67–117.
- Fónagy-Magdics 1967 = Fónagy I. – Magdics K.: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó 1967.
- Huszár 1985 = Huszár Ágnes: A rádió és televízió beszélt nyelvének mondattana. In: *Nyelvészet és tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985. II:* 73–118.
- Károly 1981 = Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és nyelvudomány* 24–25 [1980–81.]: 49–65.
- Keszler 1983 = Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: *Rácz E.–Szathmári I. (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, 1983. 164–202.
- Kiefer 1976 = Kiefer Ferenc: A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. *ÁNYT. XI.* [1976.]: 197–222.
- Leontyev 1979 = Leontyev, A. A.: Vyskazyvanie kak predmet lingvistiki, psiholingvistiki i teorii kommunikacii. In: *Sintaksis teksta. Nauka, Moszkva, 1979,* 18–37.
- Lyons 1977 = Lyons, J.: Sentences and texts. In: *Lyons, J.: Semantics II.* Cambridge Univ. Press, Cambridge 1977. 622–35.
- MMNyR = A mai magyar nyelv rendszere I–II. Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó 1961., 1962., 1970.²
- Németh T. 1987a = Németh T. Enikő: A kötőszók és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozás-határ-vizsgálatban. *TDK-dolgozat, 1987. Gépírat,* 36 lap.
- Németh T. 1987b = Németh T. Enikő: A hezitációk kiszűrése és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozás-határ-vizsgálatnál. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum, Sectio Linguistica, Tom. III.* Szeged, 1987, 24–36.
- Péter 1986 = Péter Mihály: A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *MNy.* 82 [1986.]: 1–10.
- Szabó 1980 = Szabó József: A mondathatárok megállapítása magnetofonról, lejegyzett nyelvjárási szövegekben. *NyudÉrt.* 104. AkK. 1980. 719–23.

- Szabó 1983 = Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvhasználatban. AkK. 1983.
- Torszueva 1976 = Torszueva, J. G.: Teorija vyskezyvanija i intonacija. Voprosy jazykoznanija 25., 1976/2. 53–65.
- Valgina 1973 = Valgina, N. S.: Sintaksis szovremennogo ruskogo jazyka. Vysslaja skola, Moszkva, 1973.
- Varga 1987 = Varga László: Prozedémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban. In: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. MTA, Nyelvtudományi Intézet, 1987. III: 91–119.
- Vidra 1976 = Vidra Klára: Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben. MNy 72 [1976.]: 197–202.
- Wacha 1987 = Wacha Imre: A beszélt nyelv kategóriái (Problémafelvetés és -felújítás) Hungarológiai Közlemények 19 [1987.]: 4/73/. sz.: 255–306.
- Wacha 1988 = Wacha Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz. In: Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, I. 102–158.
- Wacha 1989 = Wacha Imre: A rádióhírek kommunikativitása. Nyr. 113 [1989] 4.R.
- Yngve 1973 = Yngve, Victor H.: A mélységhipotézis. In: A nyelvtudomány ma (szerk.: Szépe György). Gondolat, 1973. 441–458.

AZ ÍROTT BESZÉD IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Ágoston Mihály

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

A beszéd kérdéseivel ma már szerencsére számos átfogó tanulmány, illetve tanulmánykötet is foglalkozik. Csak a legfrissebbek közül említem meg a *Kontra Miklós* szerkesztésében megjelent *Beszélt nyelvi tanulmányokat*, továbbá idesorolhatom *Wacha Imre* legtöbb könyvét, tanulmányát, *Szende Tamásnak A beszéd folyamat alaptényezői* című könyvét, a *Fejezetek a magyar leíró hangtanból* című tanulmánygyűjteményt, mely *Bolla Kálmán* szerkesztésében jelent meg stb. Mivel azonban viszonylag szűk kérdéskört kívánok érinteni, az írott beszéd-nek itteni értelmezésére kell kitérnem mindenekelőtt.

1. A saussure-i *parole* kategóriának *beszéd*-del való megnevezését – bármennyire elterjedt a nyelvtudományban – nem tartom szerencsésnek, s ezt a megnevezést itt nem is tudom alkalmazni.

Kétségtelen, hogy egy-egy szó poliszemantikus befogadóképessége elméletileg végtelen, szociális érvényűvé, azaz nyelvi tényné egy-egy szójelentés mégis csupán akkor válik, ha a közhasználatban a megnyilatkozó és partnere mindenütt egyaránt zavartalanul kommunikálhat vele. Nos, szakkörökben a *parole*-lal nyilván nincs is probléma, de annak *beszéd*-del való fordítása nehézkes használatú: általában jelezni kell, hogy nem csupán a hangos megnyilatkozásra gondoltunk, hanem a *parole*-lal jelölt teljes fogalomra.

Ismételtem: a *poliszémia* viszonylag korlátlan lehetőséget nyithat a szó jelentésterének bővítésére, de az mennyiségi korlátlanág, nem pedig minőségi. A szó használhatóságát ugyanis – bármennyire is szeszélyes lehet pl. az átvitt értelmű jelentésbővítés – ugyancsak megzavarná, ha egy már közhasználatú szó fölvenné az antonim jelentést is. Így zavarólag hatna, ha a *meleg* 'hideg'-et is jelentene, továbbá a *van* 'nincs'-et is, a *tegnap* 'holnap'-ot is. (Igaz, hasonló fogalomkategóriák létezhetnek egyes nyelvekben, miként pl. a magyar *testvér* szó egyaránt jelent 'fivér'-t és 'nővér'-t, de ez más eset,

ugyanis a *nóvér* nem jelent ‚fivér’-t, és fordítva is így van.) Vagyis arra gondoltam, hogy a saussure-i *parole*-t nem szívesen fordítom *beszéd*-nek, pontosabban: a *beszéd*-en nem szívesen értek regényt, magánlevelet, menetjegyet, plakátot, buszfóliát, mert a magyarban ezt *írás*-nak érezzük és mondjuk.

2. *Beszéd*-en tehát hanggal létrehozott és hallással fölfogott nyelvi megnyilatkozást értek, akár ember beszél, akár gép. És vele szemben a vizuális jelekkel, elsősorban a betűkkel és a nyelv írásrendszerének egyéb jeleivel történő megnyilatkozást (kommunikációt) *írás*-nak nevezem. Ez a kettő az ember nyelvi megnyilatkozásának alapformája. A két alapforma részletes szembeállítására itt nem térek ki, sem a köztük kialakult átmenetekre és kombinációkra. Nem az a témám.

Viszont a *beszéd*-nek így leszűkített szakszói jelentéstára is további meghatározásra szorul. Most a *beszéd*-en a beszélés folyamatát is értem, valamint az ennek eredményeképpen létrejövő teljesítményt is. (Természetesen nem műfaji értelemben!) Így gondolkodom a témám háttérben álló *írás*-ról is.

A *beszéd* tehát fizikai megnyilvánulásában elsősorban auditív jelenség: a beszélő a hangképző szervei által létrehozott hangok segítségével szavakat alkot, s egy vagy több szóval mondatot hoz létre, hogy egy vagy több mondatban kifejezze mondanivalóját. E célból más akusztikai tényezőket (beszédelemeket) is fölhasznál: a hangerősség változtatását, ill. meghatározott szinten való tartását; a képzett hangok zenei alaptónusának bizonyos szintjét, illetve a szövegnek megfelelő variálását; ugyancsak a szövegnek vagy egy részletének megfelelő beszédíratot; a hangképzés módjának a tipikustól való különböző eltéréseit; stb.

A beszédnek vannak vizuális elemei is (általában még az írott beszédnek is), ha a beszélő és partnere látják egymást. Sőt mivel ezek az elemek nagyrészt tudat alattiak, bizonyos mértékben akkor is megmaradnak, amikor a beszélő telefon vagy rádió közvetítésével szól partneréhez. Ilyen az arcjáték, a test egyéb részeinek megfelelő mozgása, vagy valamely tárgy is. Ezek az elemek a kommunikáció szempontjából általában akkor sem egészen passzívak, amikor a beszélő nem látja partnerét; ugyanis elősegítik a szövegmondás életszerűségének bizonyos mértékű megtartását.

A beszéddel szemben az *írás* egészen vizuális jelenség. A szavakat egy vagy több betűből alkotja, aki ír, s a betűkön kívül számos más vizuális jelet is alkalmaz. Itt nem szükséges a partner jelenléte.

A nyelvi megnyilatkozásnak egyik alapformáját sem törekszem itt átfogóan meghatározni, annyit azonban még megjegyzek, hogy mindkettőre jelentősen kihat nemcsak a szövegtartalom, hanem a kommunikáló személy stílusa, egyénisége, hangulata és a kommunikálás körülményei is.

3. Most már nyilvánvaló, hogy a témám címében szereplő *írott beszéd* olyan hangos megnyilatkozást jelöl, melynek szövegét előzőleg valaki leírta. Ennek legegyszerűbb típusa az lehet, amikor a szöveget írásban elsőnek

fogalmazta meg és hozta létre akár a majdani előadója, akár egy másik személy. Témámnak meg is felelhet ez az eset.

A beszédnek még az imént említett, leszűkített értelmezésében is számos típusú problémája lehet, ezért célszerű mindjárt az *írott beszéd*-del szembeállítanunk a *közvetlen beszéd*-et. Az utóbbi szakkifejezést jobb híján rögtönöztem az olyan beszéd jelölésére, melynek szövegét a hangos megnyilatkozás alatt közvetlenül fogalmazza meg a beszélő. Helyette nem választhattam a *spontán beszéd* kifejezést, mert a *közvetlen beszéd* nem mindig spontán. (De erre itt már ismét nem térhetek ki.) A *közvetlen beszéd* kategóriájába sorolom többek között a mindennapi beszélgetést (utcán, otthon, vonaton stb.), aztán az élőszóban előadott úti- vagy másfajta beszámolót, az értekezleti fölszólalást, a szabadelőadást stb.

4. Az *írott beszéd* előadása többféle lehet, s a szerint más-más problémák is jellemezhetik. Itt csak két fő típusát említem: a *fölolvasást* és a *fölmondást*. (Az utóbbihoz sorolom – némi jelentésbővítéssel – a *szavalatot* is, elsősorban azonban az előre megírt, bármilyen prózai szövegnek olvasás nélkül történő előadását. Természetesen a kettő között több átmeneti típus is lehetséges. Másrészt lehetséges a *közvetlen beszéd* és az *írott beszéd* néhány kombinációja is. A jelenség tipológiai fejtegetésébe nem bocsátkozom.

És végül pedig az *írott beszéd* kategóriájának teljesebb lehatárolása végett említem meg, hogy az *írás*-nak is két szélső típusa a *közvetlen írás* és a *beszélt írás*. Az utóbbin az elhangzott beszéd írásbeli rögzítését értem.

5. Az *írott beszéd* típusai közül a fölolvasás néhány jellemvonására és kérdésre kívánok rámutatni, most már azonban tekintet nélkül a fölolvasás továbbdifferenciált típusaira, pl. arra, hogy valaki „olvasva”, azaz papírízűen olvas-e föl, vagy értelemszerűen tolmácsolja az *írott szöveget*, illetve beszédművészeti szinten adja elő, azaz „beszélve” olvas.

Mindenesetre a beszédnek arról a változatáról van szó, mely sajátosságai-ban legmesszebb esik attól, amit a mindennapi életben *beszéd*-nek nevezünk, azaz legmesszebb a spontán hangos nyelvi megnyilatkozást is magába foglaló *közvetlen beszéd*től. Az *írott beszéd* másik szélső típusában, a *fölmondásban* ugyanis a beszélő figyelmét kevésbé osztja meg az a tény, hogy nem pillanatnyilag fogalmaz, és tekintete teljesen szabad. A beszélés folyamatában pedig nagyon is fontos tényező a beszélő tekintetének találkozása a hallgató tekintetével.

A fölolvasás témájában meglehetősen leszűkül azoknak az időszzerű kérdéseknek a köre, melyek a fölolvasásban legjellemzőbbek. Úgy érzem, ezt a megközelítést akkor is érdemes megtartanom, ha a jelenségek szinte mindig elvezetnek távolabbra, akár a nyilvános fölszólalásig is, ami már a *közvetlen beszéd* egyik típusa.

6. Először azokból a jelenségekből említek, melyek nem jellemzik az *írott beszédet* a *közvetlen beszéddel* szemben. Érdekes, hogy ezek között egyesek könnyítik, mások nehezítik a kommunikációt.

A beszéd értelmi figyelését megkönnyíti, hogy az *írott beszédet* nem jellemzi az akadozó beszéd, vagyis az, amikor beszéd közben fogalmazunk, keressük a szavakat. Nem jellemzik továbbá a beszéd közben végzett helyesbítések sem. Nem jellemzi a mondatok befejezetlensége, rögtönzött megszakítása, ismétlése és rögtönzött, főleg szervesen beékelés sem. (Mindezek előfordulhatnak ugyan itt is, de nem jellemzőek.)

Viszont a *az írott beszéd* értelmi figyelését más is nehezíti: tipikusan hiányzik belőle néhány olyan jelenség, mely a *közvetlen beszédben* jellemzően van meg. Aza *írott beszédet* (amazzal szemben) nem jellemzi pl. az intenzív hangerő- és dallamhullámozás, a beszédiram kifejezettebb váltakozása, a beszédszünetek gyakorisága, emfatikus differenciálódása vagy éppen a nagyobb szólások. Ezek elmaradása általában növeli az írott beszéd egyhangúságának esélyét és érzetét.

Végül pedig megemlítem, hogy a leszűkítés folytán nem foglalkozom a beszédben általában jellemző súlyos problémákkal, mint amilyen a hosszú magán- és mássalhangzók rövid ejtése, a zárt magánhangzók középzárt ejtése, a magánhangzók nazális ejtése, a nálunk pestiesen ható *szinész, tizes típusú* ejtismód, illetve a népies eredetű *kormány, törvény, váltóztat, esső, magassan, termelő, egyelőre* stb.

7. Dolgozatom végén sorolok föl néhányat az *írott beszéd* sajátos kérdéseit képező jelenségekből.

a: Ilyen az *írásjelek hatása* a fölolvadásában: a tagmondathatáron álló vessző; a gondolatjelé idézet és idéző mondatszakasz között; stb. A gondolatjel és a zárójel egyébként is gyakran nem érvényesül (tónusban, beszédtempóban, szünetelhelyezésben). És nálunk nemigen van még hagyománya a pontosvessző dikcióbeli értelmezésének, sőt használatának sem.

b: A szöveg át nem élése miatt élettelen vagy hamis a *beszéddallam*; olyan sablonok szokásosak, melyek a közvetlen beszédben eszünkbe sem jutnának.

c: A szövegátélés elégedetlensége miatt *hangsúlyfölösleg* gyakran jelentkezik az írott beszédben, vagy *téves hangsúly*. Külön gond a szóvégi hangsúly, az írásjel előtti hangsúly.

d: Hasonló okból gyakran téves a *szövegtagolás*, a beszédszünetek elhelyezése, dimenziója. Jellemző és különösen zavaró szünettévesztés következménye, hogy két jelző vagy két határozó közül a második egy szólamba kerül az alaptaggal, az elsőtől pedig elszakad.

e: Gyakori az *írástól eltérő* olvasat. Így pl. a szöveg *ő-ző* köznyelvi szóváltozatait a fölolvás *e-zőre* váltja ösztönösen, még ha a spontán beszédben ezt soha nem is használja. Így: *fölmegy* helyett „*felmegy*”; *csöndesen* helyett „*csendesen*”. – Előfordul, hogy az *s* végű mellékneveket a szövegíró hiába jelölte kettőzetlen *s*-sel, a fölolvadásban ezt kapjuk: „*okossan*”, „*okossak*”, „*okossat*”, „*okossabb*” – még akkor is, ha a fokjel rövid *b*-nek hangzik magánhangzó előtt. – Szövegeltérésnek tekinthetjük még a *tartamátvetést* is, mint amilyen az *önálló* helyett ejtett „*önnáló*”.

f: A fölolvásban, úgy tapasztaltam, fokozottan jelen van az a még nem általános ejtésszokás, hogy a *szóvégi hosszú mássalhangzó* megrövidül az ún. ragasztás indokolatlan elkerülése végett: *Mindent befedet' a hó; it' élek; sies' utána.*

g: Az *ĕ-ző* anyanyelvűek is *e*-zéssel beszélnek fölolvásáskor, még a tévé hírolvasói is többnyire. Úgy gondolom, ezt kevésbé a nyelvhelyességi tévhit okozza, vagyis az, hogy az *ĕ-ző* változatot a köznyelv szempontjából kisebb értékűnek hiszik az *e-ző*nél, mint inkább a helyesírásunkból eredő vizuális kényszer: írásrendszerünk a jelenlegi köztudat szerint *e* hangot jelöl az *ĕ* hang helyén is. Ezt a vizuális kényszert vagy sugallatot csak úgy szüntethetnénk meg, ha a közoktatásban általánosan tudatosítanánk az új szabályzat 90. pontját, mely szerint az *e* betű két hangnak a közös jele: az *e*-nek és a rövid *ĕ*-nek, amit a szaknyelv inkább középzárt *e*-nek nevez. Érdekés, hogy szórványban az *egy* szavunkat és néhány származékát kivételesen *ĕ*-vel ejtik a tömegtájékoztató némely dolgozói. A másik véget viszont, hogy terjedőben van az *ĕ*-nek téves használata is. Főleg Pesten, de már nálunk is. Valami modorosság miatt rendszerint a szó elején ejtenek *ĕ*-t az *ĕ* hang alaktani helyétől függetlenül: „*Kĕcskemét*”, „*gyĕrek*”, „*kĕdves*”, „*lĕngyel*” stb. A közvetlen beszédben még nem tapasztaltam.

h: A szósortvasztás megvan ugyan itt is, de még inkább a közvetlen beszédben. Ilyen a „*válalok*”, „*társdalmi*”, „*szocista szöeccség*”, „*terleten*” stb. Ilyenkor egy vagy több hang csak a beszélő tudatában lehet meg, képzésére nem kerül sor. A laza vagy pongyola artikuláció egyéni szokás, de eléggé elterjedt.

i: Kizárólag az írott beszéd jellemzője az *1/2 8, 1/2 km* helyett *fél nyolc*-at, *fél kilométer*-t ejteni, de a rendhagyó ok a téves írásszokásban van.

j: Az *idegen tulajdonnevek* téves kiejtését sugallja gyakran az idegen írásmód, de nemegyszer a magyaros is, ha a fölolvásót azt véli idegennek.

k: A *nagykötőjeles*, határjelölő *sámjegyes* összetett jelző a fölolvásban gyakran nem egy hangsúllyal, összetételként hangzik, hanem grammatikailag zavaros, tökéletlen alakulatot hoz létre. Pl. a *6–8°-os szögben* szerkezetet vagy így olvassák: „*hat, nyolcfokos szögben*”; vagy pedig: „*hattól nyolcfokos szögben*”. – Hasonlóképpen a *4 és fél évig* (kevésbé helyesen írva: „*4,5 évig*”) olvasata helytelenül: „*négys félévig*” e helyett: *négyszélf évig*.

l: Az *Október 23-a sugárút* helytelen olvasata föltehetőleg a magyarországi célszerűtlen gyakorlatból ered, ahol az intézmény- és utcafélekben előtagként szereplő dátumot nem *jelölt személyranggal* írják, hanem csak *pontozott számjeggyel*, s ebből lesz a „*november hét tér*” és a „*május egy termelőszoetkezet*”. Mindenesetre a hiba olvasati eredetű, az kétségtelen.

m: Az írott beszéd néha éppen értelmessé teszi az írást, azt is, mely abszurdumot jelölt. Így pl. a „*17.55 órakor*” szegmentumot a hírolvasó föloldja *17 óra 55 perckor* alakúra, illetve tömöríti így: *17.55-kor*. A „*tizenhét-ötvenöt órakor*” ugyanis értelmetlenség.

n: A *JKSZ KB* alakulat (vagy: *MSZMP KB*) írva is, kiejtve is nyelvileg értelmetlen alakulat, mert a két betűszó viszonyát nem jelöltük, mégsem

alkottunk velük összetételt. Ha értelmesen akarnánk jelölni ezt a betűszó-kapcsolatot, akkor a helyes írás- és ejtés mód ez lenne: *a JKSZ KB-ja*, vagy összetételként kötőjellel: *JKSZ-KB*. Ezért ilyenkor a fölolvásó rendszerint eltér a szövegtől, és legalább a második betűszót föloldja.

RÖVID BESZÁMOLÓ A BUDAPESTI KÖZNYELVI KUTATÁSOKRÓL

Kontra Miklós

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva

Az 1988 októberében Budán tartott élőnyelvi tanácskozás óta eltelt egy esztendőben a budapesti köznyelvi és beszélt nyelvi kutatások jelentősen előrehaladtak. Munkánk elméleti és gyakorlati vonatkozásairól a terjedelmi korlátok miatt most nem adhatok átfogó képet – ehelyett három kérdéstről szólok csupán, de ezekről is inkább csak a hozzászólás mint a kimerítő tárgyalás igényével.

1. Az adatközlők kiválasztásáról

Tavalyi áttekintésemben (Kontra megj.) foglalkoztam az adatközlők kiválasztásának néhány kérdésével, megemlítve, hogy országos szociolingvisztikai felmérésünk (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai) véletlenszerűen választott, rétegzett reprezentatív mintával készült. A **v é l e t l e n s z e r ű s é g** azt jelenti, hogy adott nyelvközösség (esetünkben a Magyarországon élő felnőtt lakosság) minden egyes tagjának azonos esélye volt arra, hogy bekerüljön a vizsgált személyek közé. A **r é t e g z e t t r e p r e z e n t a t í v i t á s** pedig azt jelenti, hogy a minta bizonyos szempontokból arányosan kicsinyített mása annak a populációnak, amelyből kiválasztották. Esetünkben ennek köszönhető, hogy eredetileg 1000 fős mintánk összetétele tükrözi a felnőtt magyar lakosság összetételét nem életkor, iskolázottság és a lakóhely típusa szerint.

A mintavételnek ezek az eredendően szociológiai szempontjai lényegesen eltérnek a dialektológiában sokáig használt és még ma sem divatjamúlt szempontoktól. Állításunkat igazolandó, idézzük Imre Samut (1973:259), aki a regionális köznyelvi kutatások kiválasztandó adatközlőit így határozta meg: "A gyűjtést városokban kellene elsősorban végezni (...) Az anyagot

meg: "A gyűjtést városokban kellene elsősorban végezni (...) Az anyagot helyi születésű, a középiskolát helyben elvégzett, értelmiségi munkakörben dolgozó személyektől kellene összegyűjteni; nőktől és férfiaktól, kb. húsz-huszonöt éves kortól fölfelé.

Vállalva a leegyszerűsítésekkel együttjáró veszélyeket, azt mondhatjuk, hogy a véletlen választású rétegzett reprezentatív mintavétel célja az, hogy egy adott populáció (pl. a Budapesten lakók vagy a Magyarországon lakók) egészéről szerezzünk nyelvi-nyelvhasználati adatokat, míg a nem-szociológiai alapozású dialektológiai mintavétel révén nem egy teljes populációról, hanem annak csupán egy-két, többé-kevésbé jól definiált alcsoportjáról gyűjthetünk adatokat.

A szociológiailag reprezentatív minta és a dialektológiában használatos minta más-más kérdések megválaszolását teszi lehetővé. Jól illusztrálja ezt Horváth Veronika jelen kötetbeli dolgozata *-ba(n)* nyelvi változóról, vagy az alábbi ún. keresztábra, amely a "szukszükölés" megítélése és az adatközlők iskolázottsága közötti meglepő viszonyokat mutat.

Crosstabulation: NY109 NEM SZERETEM, HA ELHALASSZÁK A DÖNTÉST
By ISKOLA4

ISKOLA4->	Count	Row Pct :				Row Total
		Col Pct :< 8 oszt; 8 oszt; 12 oszt; egyetem				
NY109	0	5	3	3		11
		45.5	27.3	27.3		1.3
		2.5	.8	1.9		
HELYTELEN	1	87	157	75	32	351
		24.8	44.7	21.4	9.1	42.2
		42.9	40.3	46.6	41.6	
HELYES	2	108	225	81	43	457
		23.6	49.2	17.7	9.4	55.0
		53.2	57.7	50.3	55.8	
MAS MIATT HELYTELEN	3	1				1
		100.0				1.1
4			2			2
			100.0			2.2
5				2	2	9
		22.2	33.3	22.2	22.2	1.1
		1.0	.8	1.2	2.6	
Column		283	390	161	77	631
Total		24.4	46.9	19.4	9.3	100.0

A táblázat azt mutatja meg, hogy iskolázottság szerinti bontásban az adatközlők mekkora része ítélte helytelennek vagy helyesnek a *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* mondatot.

Összesen 831 adatközlőnk válaszolta meg ezt a kérdést, közülük 23-an értékelhetetlen választ adtak. (Ezek a válaszolók a táblázat 0, 3, 4 és 5 jelű

soraiban találhatók.) Egy-egy cellában három szám van. A felső a válaszolók számát jelzi, a középső az adott soron belüli százaléértéket mutatja, míg az alsó az adott oszlopon belüli százaléértéket közli. Például a vizsgált mondatot a 8 osztálynál kevesebbet végzettek közül 87-en ítélték helytelennek, e 87 személy a 351 "helytelen" ítéletet mondó adatközlő 24,8%-a, továbbá a teljes felnőtt minta 24,4%-át kitevő 203 nyolc osztálynál kevesebbet végzett személynek ez a 87 ember 42,9%-át jelenti.

Ez a táblázat azt a meglepő képet tárja elénk, hogy legkevésbé iskolázottak és a legiskolázottabbak között gyakorlatilag nincs különbség e stigmatizált nyelvi szerkezet megítélése tekintetében: a 8 osztálynál kevesebbet végzettek 42,9%-a ítélte helytelennek a mondatot, az egyetemet /főiskolát végzetteknek pedig 41,6%-a (illetve: az előbbieket 53,2%-a ítélte helyesnek a mondatot míg az utóbbiak 55,8%-a). Vagyis ezt a nyelvtanok és tanárok által helytelenített szerkezetet a felnőtt beszélők iskolázottságuktól függetlenül ítélik helyesnek vagy helytelennek. Hogy ennek mi lehet az oka, annak taglalásába most nem bocsátkozom. Céлом csupán annyi volt, hogy bemutassam: országos szociolingvisztikai felmérésünk olyan kérdések megválaszolását is lehetővé teszi, amilyen kérdésekre például a regionális köznyelvi kutatásokból a mintavétel eltérő volta miatt nem kaphatunk választ. (A fenti táblázatból kitűnik, hogy a "középiskolát végzettek" (vö. Imre Samu fenti definícióját) a teljes lakosságnak csupán $19,4+9,3=28,7\%$ -át teszik ki. A középiskolát helyben végzettek tovább szűkítik az adatközlők körét, az értlemiségi munkakör még tovább stb.)

2. A spontán beszéd fogalmáról

Amint 1988 októberi beszámolómban említettem, a Budapesti szociolingvisztikai interjú (rövidítve: BUSZI) tavalyi harmadik változatát módosítottuk és idén a BUSZI negyedik változatát használtuk már. A módosítások kivétel nélkül additívak: az interjú harmadik változatát érintetlenül hagyva néhány új feladatot is beéptítettünk a negyedik változatba, például egy képtörténet leírását és egy esküvői tószót elmondatását. A tavalyi 100 interjú után 1989 szeptemberének végére elkészült újabb 100 interjú s ezzel a BUSZI adatfelvétele sikeresen befejeződött. Pontos adatok még nem állnak rendelkezésünkre de azt bátran állíthatjuk, hogy legalább 600 órányi magnetofonfelvételt készítették terepmunkásaink: Erdélyi Ágnes tanárnő, Juhász Krisztina és Molnár Gyula szociológusok.

Minden egyes szociolingvisztikai interjú¹ tartalmaz tesztfeladatokat és irányított, összefüggő beszélgetéseket. A tesztfeladatok tartalmáról és jellegéről, valamint a tesztek és az irányított beszélgetés kódolásáról tájékoztat Reményi Andrea Ágnes "A budapesti szociolingvisztikai interjú kódolási rendszeréről" c. írása. Reményi ebben a BUSZI második változatához

¹ A szociolingvisztikai interjúnak mint vizsgálati eszköznek legjobb magyar nyelvű leírása Labov 1988-ban fordításban megjelent tanulmányának 26-37. lapjain található.

rendszeréről" c. írása. Reményi ebben a BUSZI második változatához készített és a gyakorlatban már két éve használt kódolási rendszert ismerteti² -- az interjú harmadik és negyedik változata szerint készített fölvételek lejegyzése és kódolása terveink szerint hasonló módon fog történni.

Az irányított beszélgetések átírásával nyert korpusz adatai egyrészt összehasonlíthatók a tesztszerű adatokkal, másrészt szövegtani elemzések is végezhetők a korpuszon. Nagy mennyiségű adat összefüggő szövegbeli elemzéséhez elengedhetetlen a szövegek számítógépes rögzítése és a rögzített korpuszon kereső programok futtatása. "A magnetofontól a számítógépig" c. cikkemben (jelen kötet) azt mutatom be, miként oldottam meg ezeket a feladatokat egy amerikai magyar interjúkat tartalmazó korpusz feldolgozásakor. Alapelveiben s egyes megoldásaiban ez az amerikai magyar beszéd elemzéséhez kialakított rendszer hasonlít arra a rendszerre, amelyet a BUSZI második változatának lejegyzésekor-kódolásakor használunk.

Többször említettem az irányított beszélgetés kifejezést, de nem határoltam el a spontán beszédet. Erre pedig szükség van, mivel a magyar nyelvű de a külföldi szakirodalomban is terminológiai bizonytalanság uralkodik.

Előljáróban szögezzük le, hogy nyelvészeink *spontán beszéd*-en általában nem "külső irányítás, beavatkozás nélkül, ösztönösen megszülető" (ÉKsz.) beszédet értenek. Imre Samu (1973:259) például a kötött szövegekkel állítja szembe a spontán beszédet: "A szövegek tartalmára vonatkozóan nem tennék semmiféle megkötést, illetőleg csupán annyit, hogy az spontán szöveg legyen, tehát ne vers, mese, dal stb." Magam pedig egy cikkemben (Kontra 1984-85) kétszer is *spontán beszéd*-ként minősítettem azokat a társalgásaimat, amelyeket amerikai magyar adatközlőmmel folytattam.

Imre Samunak (i. h.) igaza lehet abban, hogy "az összefüggő spontán beszédben a nyelvi használat tudatosságának talán némileg kisebb a szerepe, mint az egyes kérdések izolált szavaira adott válaszok esetében." Éppen a nyelvhasználat tudatossága az a kritérium, amelynek alapján Labov eredeti módszertani arzenálját megalkotta (Labov 1972 és 1988). A beszédet vizsgáló nyelvésznek az a dolga – írja Labov (1988:24) –, hogy megpróbálja leküzdeni a "megfigyelői paradoxont", vagyis a lehető legjobban meg kell tudni figyelnie "hogyan beszélnek az emberek, amikor nem figyelik őket." Ha adatközlője elé mikrofont helyez a nyelvész, s megkéri, hogy mesélje el például iskolai élményeit vagy kedvenc gyerekkori játékait, a kérdezett aligha feledkezik el arról, hogy "figyelik" beszédét.

Labov (1981:9) szembeállítja a spontán és a kontrollált beszédet. Az előbbi létrejöttét szerinte nem befolyásolja a kutató jelenléte, míg az utóbbiban a kutató meghatározza, mit mondjon az adatközlő (felolvasandó szövegek és minimális párok, kérdezőmondatokra kapott válaszok stb.). Labov és Imre Samu tehát *spontán beszéd*-en egyaránt nem kötött beszédet

2 E rendszer számítógépes megvalósítása Váradi Tamás munkája

rek egymáshoz való alá- vagy fölérendelt viszonya, ismerős vagy ismeretlen volta stb.

Labovból kiindulva de tőle eltérően most a spontán és az irányított beszédet a kutató jelenlétének beszédbefolyásoló szerepére építve kísérlem meg elkülöníteni. Mind a spontán, mind az irányított beszéd összefüggő beszéd (monológ vagy párbeszéd), de a spontán beszéd létrejöttét nem befolyásol(hat)ja nyelvész kutató jelenléte. Az irányított beszéd létrejöttében éppen a kutató az irányító tényező, ő az, aki többé vagy kevésbé megtervezett módon alakítja a beszélgetést s akihez mint megfigyelőhöz az adatközlő valamilyen módon alkalmazkodik nyelvhasználatában. A nyelvész jelenléte, beszédpartneri szerepe növel(het)ji az adatközlő tudatosságának fokát. Az adatközlőről föl k e l l tételeznünk, hogy beszéde ilyenkor eltér attól a beszédétől, amelyet intim fesztelen társalgásban, 'külső irányítás, beavatkozás nélkül' (ÉKsz.) figyelhetnénk meg.³

A különféle beszédstílusok elkülönítési módjait hosszan lehetne taglalni. Nyilvánvaló például, hogy egy beszélő saját beszédét kísérő figyelmének nagyságát nemcsak nyelvész beszédpartnerre növelheti. A normálisnál választékosabban beszélünk egy bírósági tárgyaláson az ügyéssel, egy temetésen az özvegyel, de sokan a láthatatlan hallgatóság (pl. rádióhallgatók és tévénezők) előtt is választékosabban beszélnek. Ha következetesen alkalmazzuk a beszédhelyzetekre Labov (1981) elkülönítő kritériumát, elválaszthatjuk egymástól az olyan szövegeket, amelyek létrejöttét befolyásol(hat)ja a nyelvész kutató nyilvánvaló jelenléte azoktól a szövegektől, melyek kialakulásában ilyen tényező nem játszott szerepet. Az előbbi i r á n y í t o t t, az utóbbiakat s p o n t á n szövegeknek nevezhetjük.

Ilyen értelemben spontán beszédet elemezték a *Beszélt nyelvi tanulmányok* c. kötet szerzői, mivel egy kábeltévéadás szereplőinek beszédét elemezték, s az adásban résztvevők, bár bizonyos fokú nyelvi tudatosságot mutattak, nem sejtették, hogy beszédüket egyszer nyelvészek elemezni fogják. Nem spontán, hanem irányított beszédet kapunk azonban minden olyan esetben, amikor az adatközlő nyelvessel társalog, s tudja róla, hogy a beszélgetésnek legalábbis egyik célja anyaggyűjtés nyelvi elemzés számára. Ebben az értelemben tehát sem a regionális köznyelvi kutatások során gyűjtött szövegek, sem a szociolingvisztikai interjúbeli beszélgetések nem spontának, függetlenül attól, hogy t e r m é s z e t e s t á r s a l g á s o k, hiszen többé-kevésbé ismerős emberek információcseréi.

3 Michael Stubbs (1983:33-35) a következő megkülönböztetéseket teszi: a) olyan nyelv, amely természetes körülmények között, a nyelvész beavatkozásától mentesen keletkezik, b) olyan nyelv, amelyet a nyelvész vált ki valamilyen kísérlet keretében (ez tartalmazza a nyelvész saját introspekcióit és intuícióit is), c) spontán nyelv, nem-tervezett, a valódi időben, a szituáció megkívánta válaszként megkomponált nyelv, d) tervezett, begyakorolt, végiggondolt, szerkesztett nyelv. Az általam javasolt megkülönböztetés hasonló ahhoz a különbséghez, amelyet Stubbs az a) és b) nyelvváltozatok között állít fel.

3. A dokumentáció kívánatos formájáról

A kazettás magnetofonok és az érzékeny, ingre akasztható mikrofonok elterjedése a nyelvészeti elemzésre használható adatok körét mennyiségi és minőségi szempontból szerfelett megnövelte. Ebből következik, hogy az elemzések dokumentációja is változóban van: a beszélt nyelvi kutatások hitelességét az archívumokban tárolt eredeti hangfelvételek biztosítják.

"Évek óta kettős játékot játszunk - írja Labov (1981:23) - . Publikáljuk eredményeinket, s amennyiben nyelvtörténeti vonatkozásúak, lábjegyzetben közöljük a szövegek adatait. Tudjuk, hogy a könyvtárban hol keressük az eredeti szövegeket. De amikor magnetofonfelvételek elemzéseit közöljük, az adatok az előbbi értelemben nem hozzáférhetőek. Igaz ugyan, hogy sok nyelvész hozzáférhetővé teszi felvételeit, de az a helyzet, hogy a nyelvészek nem szoktak hangszalagokat postán megkérni, s nem szokták a felvételeket ellenőrizni. Tudományterületünk igazán verifikálhatóvá tétele érdekében el kell jutnunk arra a pontra, hogy publikáljuk az elemzett anyagok részleteit s ez ma egyre inkább lehetséges már (...)"

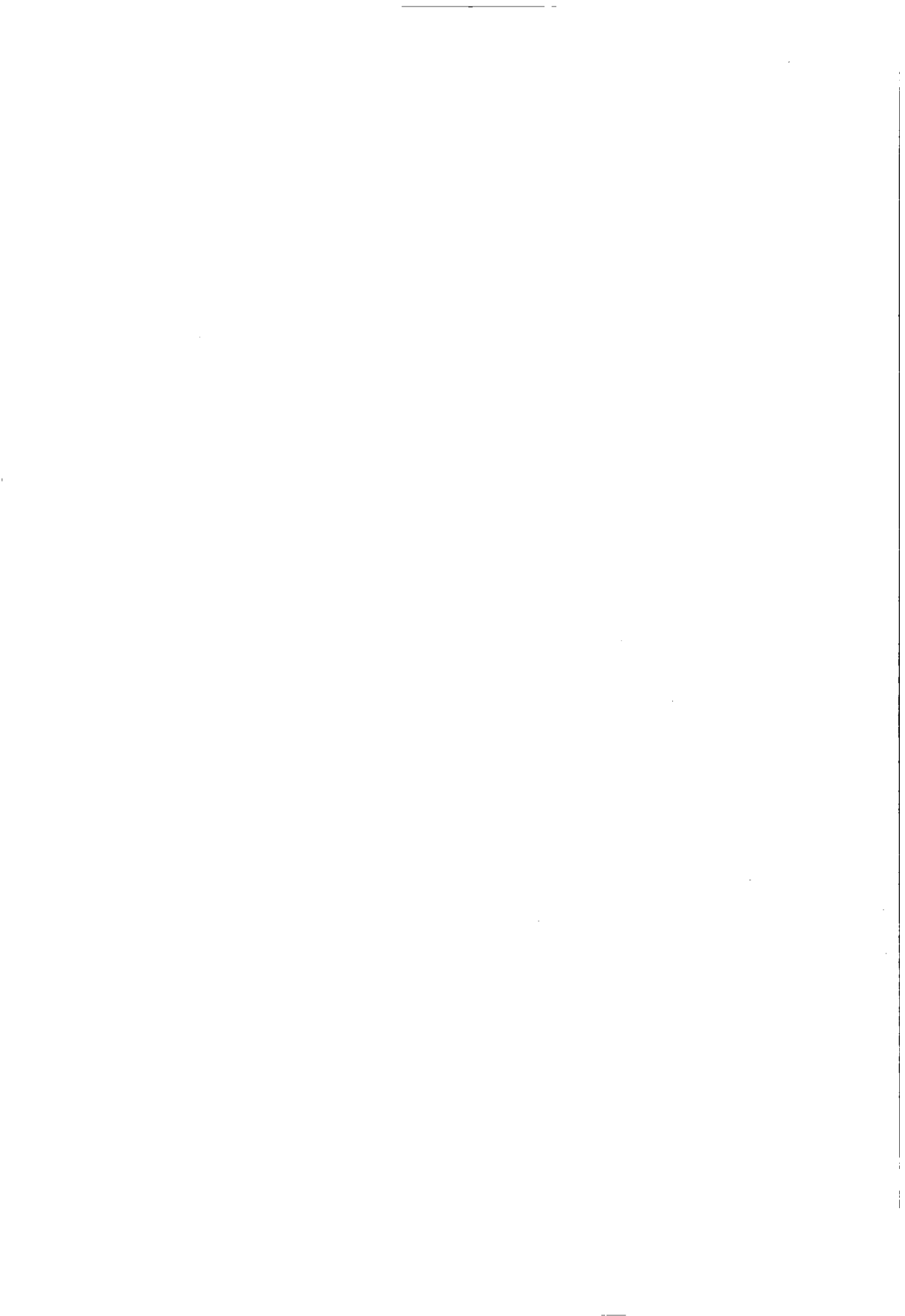
A verifikálhatóság igénye és a szakmai diskurzus elősegítésének reménye indított arra, hogy a *Beszélt nyelvi tanulmányok* c. kötetben közöljük az elemzett kábeltévéadás-részletek teljes transzkriptjét. A könyv címlapjának verzóján felajánlottuk, hogy kérésre, üres magnó- vagy videokazetta beküldése esetén, bárkinek díjmentesen rendelkezésére bocsátjuk az elemzett felvételeket. Ajánlatunk az elmúlt egy esztendőben alig keltett visszhangot. Néhány külföldi nyelvész igényt tartott a felvételekre, de magyarországi eddig egyetlenegy sem. (A könyvből 1989 őszéig körülbelül 150 példány kelt el Magyarországon.) Könnyű belátni azonban, hogy könyvünk a benne elemzett magnetofon- és videofelvételek nélkül csak korlátozott haszonnal forgatható. Ezt bizonyítja többek között az, hogy a megnyilatkozashatárok megállapításának a könyvben taglalt módszertani szövevényeiben aligha lehetséges eligazodni a felvételek meghallgatása nélkül. A kötetben közöltük Varga László átiratát. Ugyanezt a felvételt Vargától függetlenül Wacha Imre is átirta és a megnyilatkozások határait esetenként Vargától eltérően állapította meg. Aki Varga és Wacha eltérő elemzését értékelni óhajtja, aligha teheti ezt meg a főlétel meghallgatása nélkül.

Úgy vélem, komoly beszélt nyelvi kutatás az elemzett felvételek hozzáférhetővé tétele nélkül és az elemzések verifikálhatóságának biztosítása nélkül nem képzelhető el.

Hivatkozások

- Horváth Veronika. A *-ba(n)* nyelvi változóról. Előadás az újvidéki élőnyelvi tanácskozáson 1989. október 5-én. Imre Samu. 1973. A regionális köznyelvi kutatásokról. *Magyar Nyelv* LXIX:257-260.
- Kontra Miklós. 1984-85. Egy-amerikai magyarok körében használt-kérdőívről. *Magyar Nyelvjáráskok* XXVI-XXVII:57-67.
- (szerk.), 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete.

- megjelenőben. A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*. Megjelenik az MTA Nyelvtudományi Intézetének *Linguistica* c. sorozatában.
- A magnetofontól a számítógépig (egy amerikai magyar korpusz leírásáról). A jelen kötet lapjain.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- 1981. Can dialectology deal with spontaneous speech? The technical and scientific challenge. H. J. Warkentyne (szerk.) *Papers from the Fourth International Conference on Methods in Dialectology*, 7-28. Department of Linguistics, University of Victoria, British Columbia.
- 1988. A nyelvi változás és változatok (egy kutatási program terepmunka-módszerei). *Szociológiai figyelő* IV. évfolyam 4. szám: 22-48.
- Reményi Andrea Ágnes. A BUSZI kódolási rendszeréről. Előadás az újvidéki élőnyelvi tanácskozáson, 1989. október 4-én.
- Stubbs, Michael. 1983. *Discourse analysis: The sociolinguistic analysis of natural language*. The University of Chicago Press, Chicago.
- A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest, 1988. október.

ETO: 109. 4521–6/497.1)

CONFERENCE PAPER

A MAGNETOFONTÓL A SZÁMÍTÓGÉPIG*

Kontra Miklós

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

„Transcription is an enormously lengthy business, and in itself cuts down the amount of data that can reasonably be analysed.”

Michael Stubbs: Discourse Analysis,
222. oldal.

A magnetofon a nyelvészeknek olyan eszközt jelentett, amely lehetővé tette a beszédnek a korábbinál sokkal alaposabb vizsgálatát. A magnetofon előtti időkben a nyelvészeti kutatás mindenekelőtt az írott nyelvre összpontosult – a beszélt nyelvnek még a magyarénál jóval gazdagabb nyelvészeti irodalommal rendelkező angol esetében sincs ma sem részletes leírása. Magnetofonnal rögzített nagyobb korpuszok elemzése csak az utóbbi két évtizedben kezdődött el s a munkát még számtalan gyakorlati és elméleti probléma megoldatlansága nehezíti. J. Svartvik és R. Quirk 1980-ban közzétett jó 850 nyomtatott lapnyi angol beszélt szöveget s korpuszuk számítógép mágnesszalagján is hozzáférhető. A nyomtatott változat normális helyesírású, időnként fonetikai jeleket is alkalmaz, jelöli az intonációt, a szüneteket és az átfedéseket, vagyis azt, ha két vagy több beszélő egyszerre beszél. A hatalmas befektetett munka ellenére azonban a *London-Lund corpus*ből közölt rész egyelőre csak igen korlátozott mértékben használható. Nyelvtani

*Ez a cikk eredeti formájában 1984-ben készült, amerikai magyar hangfelvételeim leírása és ellenőrzése után, de számítógépre vitele előtt. Az itt bemutatott lejegyzési rendszer kialakításában nyújtott segítségéért köszönetet mondok Papp Ferencnek, egykori debreceni tanáromnak, később kollégámnak. A számítógéprevitelkor szükségessé vált módosításokat *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból* című megiclenés alatt álló könyvemben találja az olvasó.

elemzésére ugyanis mindaddig csak „kézzel” nyílik mód (vagyis a teljes anyag átnézése és kicédulázása útján), amíg a korpusz nincs grammatikai indexekkel felszerelve. (Az 1 millió szövegszót tartalmazó, írott nyelvi, amerikai *Brown corpus* nyelvtani indexekkel való felszerelése és így számítógépes szintaktikai elemzésre való előkészítése előrébb tart, mint a London-Lund corpusé, vö. Francis 1980.) Svartvik és Quirk korpuszával kapcsolatban a másik fontos kifogás az volt, hogy használója nem juthat hozzá az eredeti hangfelvételekhez (mivel azok titokban készültek), s így kénytelen-kelletlen be kell érnie a leírók által adott nyomtatott anyaggal. Nincs tehát mód arra, hogy a kutatók meggyőződhesenek a leírások helyességéről s nincs mód arra sem, hogy a leírók módszerbeli vagy ténybeli tévedéseit korrigálhassák (vö. Owen 1982).

A beszédet tartalmazó hangszalagok leírása számos problémát rejt magában. Spontán beszéd visszahallgatásakor az ember „többnyire még azt sem tudja eldönteni, meddig tart egy mondat” – írta Imre Samu 1972-ben (Imre 1976:45). Nyilvánvaló, hogy nagyobb korpuszok leírása nem történhet fonetikai részletekbe menő módon – erre egyszerűen nincs ideje a nyelvésznek. „Ötpercnyi spontán beszéd átírása – írja Michael Stubbs (1983:42) – egy óránál is tovább tarthat, ha jó a felvétel, s lényegesen tovább, ha rossz.”

E vázlatosnak is alig nevezhető bevezető után nézzük meg röviden az első nagyobb, magyar beszédet tartalmazó korpusz útját a magnetofontól a számítógépig. A szóbanforgó korpusz körülbelül 80 órányi amerikai magyar beszédet tartalmaz, melyet 1980 és 1981 nyarán kilenc héten át vettem fel, körülbelül 50 adatközlőtől. A felvételek magyar nyelvi interjúkat (vö. Kontra 1984–85) és nyelvhasználati interjúkat (vö. Nehler 1981) tartalmaznak.

A hangszalagok leírása két és fél évet vett igénybe, s 1984 decemberére fejeződött be. Az eredmény kb. 3200 gépírt lap. Minden egyes lapon jobboldalt van az interjú szövege, s baloldalt kommentárok olvashatók. Mutatóba íme az SB-128 jelű kazetta B oldalának egy részlete. Baloldalt a háromjegyű számok locus-jelölések, azt mutatják, hogy a kérdéses rész a kazettán a SANYO M2502U típusú kazettás magnetofon mely számlálóállásánál található. A jelek magyarázatát alább adom meg.

accident 032
 Danny
 vö.: the first war
 első világháború

SB-128, B oldal

Tót Dani. Nagy gazdag ember kint Z-ban. Özvegyember ez is. Felesége=U ekszedentbe meghalt. Az inne Z. Ez Parrag... Mhm, mast akartam megmon... a meg a=U Deni, Tót=U Deni. Az itt született gyerek, de ott-hon vót, a ha... =L zelső háboru után gyütt vissza az Ameri... Amerika...

A Igen? És a háborúban otthon harcolt?

Nagyon finom volt; 038
 vagy: Nagyon *tetszett*
 vö.: Very fine

- C Ne... nem akkor...
 A Nem volt katona otthon?
 C Nem. Akkor még gyerek vo... Az apya halt a háboruba meg. Itt születtek ketten. Másik Sándor. Aztán zptyuk halt meg, azt vütték el.
 A Na azt hogy tetszett Magyarországon, tessék mondani?
 C Nagyon=S finom. Nagyon hallad a magyar nemzet. Azt mondták azok a népek: „Antal, ha akkor illen világ lett vóna, nem menté vón Amerikába”.

A leírás a következő módon történt:

- a) a szalagot többszöri meghallgatás után, a kidolgozott leírási elveknek (ld. lentebb) megfelelően egy munkatársam leírta kézzel,
- b) a kéziratot összevettem a felvétellel, s a szükséges javításokat beírtam a kéziratba,
- c) a javított kéziratot legépelték,
- d) a gépiratot összevettem a javított kézirattal, s kijavítottam ceruzával,
- e) a gépirat javítását a gépíró végzte el.

A fenti a) fázis átlagosan nyolc órát igényelt egy egyórás felvétel esetén. A gépirat – miként az illusztrációból is látható – a köznyelvi helyesíráshoz közeli formát mutat: bizonyos eltérésekkel Balogh Lajos 1974-ben közölt szabályzatát követi. A Balogh-féle szabályzattól való eltérések főleg abból adódnak, hogy amerikai magyar szöveget írtunk le, azzal a céllal, hogy annak a hazai magyartól elütő vonásait elemezzük majd, a számítógép segítségével is igénybevéve. Ezért a leírásakor számos jelenséget bekódoltunk a szövegbe, pl. a hazai magyartól eltérő szórendet, igeidő-használatot, intonációt, szóhasználatot stb. A következő átírási szabályzatot használtuk:

- 1) Minden megszólalás külön sorban kezdődik. Az egyes beszélőket a sor elején nagybetűk azonosítják. Az *A* beszélő mindig K.M., az adatközlőket *C*, *D*, *E* stb. betűk jelölik.
- 2) Az interjúkészítő szavai sztenderd magyar, ill. angol helyesírással vannak írva. Az adatközlő(k) szövege a sztenderdtől kissé eltérő, de pontosan specifikált helyesírással van írva.
- 3) A magyar adatközlők szövegét Balogh (1974) alapján írtuk át.
- 4) A szövegben =*U* jelet írunk az amerikai magyar szónak ítélt szavak elé, pl.: *dógoztunk a=U farmán*.
- 5) =*M* a jele azoknak a magyar tájszavaknak, melyek nincsenek benne az ÉKsz.-ban, de megtalálhatók a Szinyei-féle Magyar Tájsszótárban,

- az Új Magyar Tájszótárban vagy Kiss Jenő Mihályi Tájszótárában. Pl.: =*M vindöl*, =*M langaló*.
- 6) A sztenderd magyartól eltérő szóhangsúlyt a hangsúlyos magánhangzó után írt 2 jelöli, pl.: *Ame2rika*, az eltérő mondathangsúlyt pedig 3 jelöli, pl.: *A pénz ne3m pro3blema*.
 - 7) A beszédszünet jele *P*, két betűköz között. Pl.: *Há most má P úzenegyéves lesz most*. Ha egy szón belül van szünet (pl. mert a beszélő keresi a megfelelő ragot), akkor azt kötőjel jelzi, pl.: *ökör-től*.
 - 8) Az elkezdett, de be nem fejezett mondatot *s* az elrontott, majd újra kimondott szavakat ... fejezi be. Példák: *De én úgy gondolom, hogy...; Mondjuk a cso... fának a csomója*. Ugyanígy jelöljük, ha a mondat befejezett egész ugyan, de intonációja befejezetlenséget mutat.
 - 9) A kódváltás (nyelvváltás) jele */:xxx/*, pl. *Akkor dógoztunk P ó /:maybe/ két-három napig; Én is dógoztam a /:Studebaker:/-nál*.
 - 10) A kéziratban (de nem a gépiratban!) *ë*-vel van jelölve az, amit a levélíró zárt *ë*-nek ítélt. Jelöljük a nyelvjárásnak ítélt hangeltéréseket, pl.: *dúgoztam, oan*, valamint az *l* kicsését (*vót, fód*). A köznyelvben *ly*-nal írt *j* hangot *j* betű jelöli, pl.: *jó heje vót*.
 - 11) A köznyelvben rövid, de nyelvjárásban hosszú magánhangzót kettőzött betű jelöli, pl.: *aara* (=arra), *neveenyi* (=nevelni).
 - 12) *Z* a jele a lejegyző által nem értett szónak, pl.: *Aztán az P toll Z belement*. Toldalékra is használjuk a *Z* jelet, pl.: */:model change:/-Z* (itt a toldalék nem érthető), és szótöre is, pl.: *Z-álni köll* (itt csak a toldalék érthető).
 - 13) Két ferde vonal között van az olyan szövegrész, melyet a lejegyző nem értett tisztán, de feltételezi, hogy ezt hallotta, pl.: */:South Bend:/-be vannak ezlek/ az ötvenegyese*k.
 - 14) A szó után betűközzel következő *Ö* azt jelzi, hogy a szó „nyögésbe fullad”, pl.: *meg Ö P kalbász*t.
 - 15) A szó után két ferde vonal között a *?* azt jelzi, hogy a kontextusba nem illő szó hallható a szalagon, pl.: *Van egy kis kohóm /?/ is* – mondja az adatközlő amikor baromfiállományát írja le.
 - 16) A szövegben néhol kontextuális megjegyzések is vannak, ezek két *:/* jel között található, pl.: *Nem bánom, próbáljuk akármejiket. /:/nevet:/*.
 - 17) Bizonyos helyeken a szöveget értelmezzük, illetve egy szövegrész után megadjuk a sztenderdbeli megfelelőt is, pl.:

honnan tudjam, honnan tudnám

Én kezelek egy autót, de magyarul =S hogy tudom én, hogy azok micsodák?

Az ilyen esetekben a szövegben van valamilyen prefixum, pl. =*S*, azaz szintaktikai furcsaság. A gépiratban a bal oldalon a megfelelő sorban van feltüntetve az értelmezés.

- 18) =*S* a jele a szintaktikai furcsaságoknak, ld. a 17) alatti példát.

- 19) =R a jele a szórendi furcsaságoknak, pl.: *Mink=R laktunk Écs.* („Mink Écsen laktunk” lenne a sztenderd szórend.)
- 20) =G a jele a grammatikai furcsaságoknak, pl.: *Mink laktunk=G Écs* („Écsen” lenne jó a sztenderdben.)
- 21) =L a jele a lexikai furcsaságoknak, pl.: *Hatvannégybe, akkor L lezártunk.* („Bezárták a gyárat” lenne jó.)
- 22) =N a jele a névelő-problémáknak, pl.: *Mer=N családja nem tudja olvasni.* („Mert a családja” lenne jó.)
- 23) =I a jele az intonációs furcsaságoknak.
- 24) =K a jele a kiejtési furcsaságoknak, pl.: *Nekem=K völd egy pár disznóm; Ugy=K érdve.*
- 25) =TE a jele az igeidő-problémáknak, pl.:
 A *Szokott magyar könyvet olvasni?*
 C *Igen, de az elmúlt huszonöt évben nem=TE olvastam semmit.*
- 26) =T a jele a tükörfordításoknak, pl.: *Akkó letettek.* (Azt jelenti, hogy: elbocsátottak.) Baloldalt fel van tüntetve az az angol kifejezés, amelyből ez a tükörfordítás született, tehát: *put down.*
- 27) =H a jele a magánhangzó-illeszkedéssel kapcsolatos problémáknak, pl.: =H *stolni*, =H *!South Bend:-/ba.*
- 28) =F a jele a félreértéseknek, vagyis annak, hogy az interjú résztvevői valahol félreértik egymást, ld. például a 25) alatti kérdésre adott feleletet.
- 29) Ha több prefixum követi egymást, pl. =L és =T, akkor a jelek betűrendben követik egymást.
- 30) A baloldali magyarázatokat megkapják a 17)–21), 25), 26) és 28) pontokban említett jelenségek is.

Az amerikai magyar korpusz számítógépre vitele 1985 januárjában kezdődött el, és az év végére be is fejeződött az MTA SZTAKI IBM 3031-es gépén. Ezt a munkát magam végeztem, aminek előnye és hátránya egyaránt van. Előnye az, hogy az adatrögzítéskor alkalmam volt a gépiratban óhatatlanul előforduló hibák javítására s arra is, hogy a kompjúterre vitt alapváltozatot újból összevessem a hangfelvétellel s a korábbi elemzési hibákat – azokat, melyeket a leírás b) fázisában nem vettem észre – korrigáljam. Így a gépre újból ellenőrzött anyag került. Kétségtelenül hátránya volt ennek a „munkaszervezésnek” azonban az, hogy magam túl sokat dolgoztam a korpuszsal, így nem volt módon „eltávolodni” tőle. Ha akár az adatrögzítést, akár az újbóli ellenőrzést más kvalifikált szakember végezhetné volna, az anyag megbízhatóbb lenne.

Nyilvánvaló, hogy egy 80 órás, jó 3000 gépelt lapnyi korpuszt bármely szempontból vizsgálunk is, ha megközelítőleg teljes korpuszvizsgálatot kívánunk végzeni, elengedhetetlen, hogy a kívánt adatokat – pl. az összes tükörfordítást vagy a sztenderd magyartól eltérő igeidőhasználatot – számítógép rendezze, illetve keresse ki a korpuszból. Az adatrögzítés nem kis munkája után ugyanis a gép az embernél összehasonlíthatatlanul gyorsabban

és minden esetben locus-jelöléssel bocsátja rendelkezésre a kért adatokat. Ezeket aztán megint csak zömmel emberi munkával kell elemezni, így azonban megvan a lehetősége annak, hogy a nyelvész ne ad hoc módon szemelgetett adatokat elemezzen impresszionisztikusan, hanem az adott korpuszt kimerítően vizsgálja meg szempontjai szerint. És ez talán nem kis előrelépés.

Irodalom

- Balogh Lajos (1974). A népköltési (folklor) alkotások dialektológiai szöveggondozásának kérdései. *A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, 89–113. Akadémiai Kiadó.
- Francis, Nelson F. (1980). A tagged corpus – problems and prospects. *Studies in English Linguistics for Randolph Quirk*, ed. by Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech and Jan Svartvik. London, Longman, 192–209.
- Imre Samu (1976). Hozzászólás a *Vita a nyelvtudomány jövőjéről* (1972) c. kötetben, 42–46. Szerk.: I. Gallasy Magdolna. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 21.
- Kontra Miklós (1984–85). Egy – amerikai magyarok körében használt – kérdőívről. *Magyar Nyelvjárások XXVI–XXVII*: 57–67.
- Nehler, Gregory L. (1981). Amerikai beszélgetés a magyar nyelvről. *Új Látóhatár XXXII*. évfolyam 2. szám: 228–238.
- Owen, Marion (1982). Review of J. Svartvik and R. Quirk, *A Corpus of English Conversation*. *Journal of Linguistics*, 18:436–442.
- Stubbs, Michael (1983). *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Chicago, University of Chicago Press.
- Svartvik, Jan és Quirk, Randolph (1980). *A Corpus of English Conversation*. Lund, Gleerup.

A BUDAPESTI SZOCIOLINGVISZTIKAI INTERJÚ KÓDOLÁSI RENDSZERÉRŐL

Reményi Andrea Ágnes

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

A Budapesti szociolingvisztikai interjú (BUSZI) második változata ötven, öt foglalkozási csoportba tartozó felnőtt budapesti beszélővel 1987-88-ban készített 2-2,5 órás magnetofonos interjút tartalmaz. Az interjúk kódolása és transzkripciója most folyik a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi csoportjában.

Az interjú a következő részekből áll:¹

1. Az interjú „megfejelését” és az adatközlő (a továbbiakban: AK) tájékoztatását 10-15 percnyi irányított beszélgetés² követi, melynek során a terepmunkás (a továbbiakban: TM) igyekszik minél több, szociológiai-szociolingvisztikai szempontból releváns információt megtudni az AK-ről.
2. Ezt követik a tesztfeladatok: mondatkiegészítés megadott szótári alakokkal, ill. anélkül; minimális párok felolvasatása; szócsoportok felolvasatása; kérdezőmondatok (a nyelvatlaszokból ismert módszerekkel); „riporter”-teszt; hallás után szópárok megkülönböztetése („Azonos vagy különböző?”), ill. ítéletalkotás („Melyik a helyes?”, „Őn hogyan szokta ejteni?”), egy második magnetofon segítségével; hét, 2-10 mondat hosszúságú szöveg normál tempójú, majd gyors felolvasatása (a magasabb iskolázottságúak egy nyolcadik szöveget is felolvasnak, de csak normál tempóban); szódefiníció kiválasztása; egy ismeretlen tárgy megnevezése.
3. A teszteket legalább 30 percnyi, modulokra épülő (ld. Labov 1988:27) irányított beszélgetés követi. A kötelező témákon (nyelvi-nyelvhasz-

¹Az interjút Kassai Ilona, Balogh Lajos, Szende Tamás, Wacha Imre és mások javaslatai, valamint a próbainterjúk (BUSZI-1) alapján Kontra Miklós állította össze.

²A definíciót ld. Kontra Miklós: „Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról” című, a jelen kötetben megjelent tanulmányában.

nálati kérdések; az AK cigányokról alkotott véleménye; félelem-halál-veszedelem) kívül a TM ajánlott és szabadon választott témákról beszélteti az AK-t az ún. modulháló alkalmazásával (Labov 1988:28), tehát lehetőleg durva témaváltások nélkül. Természetesen a beszélgetés-modulok a tesztek közé is beépíthetők, bár a TM-ok nemigen alkalmazták ezt a módszert.

A vizsgálat célja az interjúk alapján a budapesti nyelvhasználat minél teljesebb, nagy terjedelmű adatbázison alapuló leírása. Nyelvhasználati reprezentativitásra a BUSZI két okból nem törekedhet:

1. Nem tudjuk, milyen *menyiségű* adat reprezentálná a teljes nyelvhasználatot, de azt tudjuk, hogy egy-egy összetettebb nyelvi jelenség teljes körű vizsgálatához „a releváns adatok százait-czreit kellene egy-egy adatközlőtől felvennünk – és persze változatos kommunikatív helyzetekben” (Kontra 1987:3). Gondoljunk csak arra a nézetre, mely szerint már nincs rendszeres ikes ragozás, csak egyes ikes igék vannak (s czzel a NyKk (I:1013) és Horváth Verával készített tanulmányunk (megj. alatt) is egyetért), tehát, hogy az egyes ikes igéknél eltérő igealakok köre, melyeket valóban ikesen ragozunk. Hány ikes igét kellene változatos teszthelyzetekben, ill. minden egyes ikesen ragozható alakban tesztelnünk ahhoz, hogy teljes képet kapjunk? Ugyanilyen nehéz helyzetben lennénk, ha azt vizsgáinánk, hogy mely lexémákban, ill. morfémaokban eshet ki az / hang posztvokális helyzetben, és milyen stílusrétegekben. Az egy ülésben levezetett interjú annak is határt szab, hogy *összesen* hány nyelvi változót vizsgálhatunk.

2. Nem tudjuk tehát, hogy milyen *menyiségű* adat reprezentálná a teljes nyelvhasználatot, de azt sejtjük, hogy egy idegen TM-sal való beszélgetés, tehát az interjúhelyzet, *minőségileg* leszűkíti, nem reprezentálja az AK minden stílusrétegét. Nem egy példa volt már arra a TM-ok elbeszélése szerint, hogy az interjú közben a normatív változatot használó AK a mikrofon kikapcsolása után elkezdett suksükolni. És azzal is tisztában kell lennünk, hogy az AK még ekkor sem alapnyelvét, legfesztelebb stílusát használta a TM-sal szemben, tehát nem azt a stílusréteget, amellyel például a gyereket leküldi a közértbe.

A BUSZI nyelvhasználati reprezentativitásra nem törekedhet, ugyanakkor szociológiai reprezentativitásra igen; a most ismertetett, kvótamintán alapuló második változat nem törekszik erre, a 200 fős véletlen rétegzett mintán alapuló harmadik változat azonban ilyen igénnyel lép fel.

Nézzük tehát azokat a nyelvi változókat, melyek vizsgálatára – ha a fent említett korlátozásokkal is – vállalkozik kutatócsoportunk!

Az 1. táblázatban a vízszintes fejléc a már ismertetett teszteket, a függőleges fejléc az egész interjú végigvonuló nyelvi változókat tartalmazza.³ A számok azt mutatják, hogy az adott nyelvi változó hányszor fordul elő az egyes tesztekben. A táblázat jobb szélső oszlopa az irányított beszélgetésben előforduló változók kódolásáról közöl információt.

³Vizsgáljuk ezenkívül a *jöutök-jöszitök, se-sem, ami-amely* váltakozást, a *természetesen*, hogy típusú szerkezetvegyülést, az igealak alanyi vagy tárgyias ragozását birtokos személyragos tárgy mellett, az egyes szám 2. személyű felszólító módú igealak rövid vagy hosszú használatát, a toldalék hangrendjét vegyes hangrendű szavakban, az *-e* kérdőszócska helyét, az *e-ö* váltakozást (az utóbbi kettőt az irányított beszélgetés lejegyzésekor is kódoljuk), stb.

	mondéki- egészítés	minimális párok	szócso- portok	kérdező mondatok	riporter- teszt	A-K Hallás	Helyes ön	felolvasott szövegek	össz.	Irányított beszéd kódolása
Affrikalizáció (t+s- cc, t+s- ccs)	10	2	4	1	-	2	2	- 2 5 2 3 5 1	39	t-s, t-s ha elmarad (szóhatáron belül)
érdes msh.-térdes msh. az első hasonul (pl. s+s- ssz)	-	3	3	4	-	-	-	- 1 1 1 - - -	13	pl. s-sz ha elmarad (szóhatáron belül)
Palatális asszim. (pl. t+j- tty)	6	5	6	4	-	1	1	3 2 1 1 1 - 1	32	pl. t-j ha elmarad (szóhatáron belül)
A Hangkiesés-jelentéskülönülés	-	3	3	4	-	-	-	- 1 8 6 - - -	25	csak a l.t.-dkiesést jelöljük
N l-kiesés	44	4	4	1	-	1	1	- 4 6 7 9 4 8	93	l
T l/d-kiesés + bolinget, tekinget zárt e	4	-	-	2	1	2	2	- 4 2 1 1 5 1	25	t, d nem kódoljuk (iii. ált. információként elől)
A id. szavak - stigmatizált - nem stigmatizált	1 5	- -	3 13	- 4	- -	2 2	2	- 1 - 2 - - - - 1 - - - -	11 27	kiejtés szerint kódoljuk és magyarázzuk
N ingadozó mgh. hosszúság	12	1	11	3	8	6	6	12 4 4 1 19 2 9	93	normalizáljuk (kivételek)
-ban/ben funkciójú -ba/be hiperkorrekció	16 7	3 -	2 2	- -	2 -	- -	- -	1 2 3 2 1 1 3 - 1 - - - -	36 10	n ban
A -suk/sük, szuk/szük L hiperkorrekció	1+2 1	- -	- -	- -	4 -	2 -	- -	- - - - -	9 1	s, z + magyarázat sük, zük + magyarázat
K -nek funkciójú -nek T ikes igék	3 14	3 -	1 -	1 -	1 -	- 2	- 2	- - - 1 - - -	5 18	nek - -
A hiperkorrekció	1	-	-	-	-	-	-	- - - - -	1	ik

1. táblázat

Példák a táblázatban előforduló egyes nyelvi változókra:

1. affrikálódás: szón belül, szóhatáron, ellentéti hangsúly esetén (*hatszoros órabér, hat szoros csavar, Hat csavart bárki meglázt, még hat szoros csavart is*)
2. ha két érdes mássalhangzó (*s/zs, sz/z, cs/dzs, c/dz*) áll egymás mellett, az első a képzés helye szerint hasonulhat a másodikhoz (*kis szoba kisszoba, Rácz család ráccsalád*).
3. palatális asszimiláció, ennek elmaradása, ill. betűejtés (*adja, atyja*).
4. hangkiesés – jelentéskülönítés (*lombtalanít/lomtalanít, bontsd fel azt/bonts fel valamit*). A tesztkészítő hipotézise az volt, hogy a legformálisabb teszthelyzetben (minimális párok) nem lesz hangkiesés, fesztelenebb teszthelyzetben (kérdézőmondatok) viszont a jelentéskülönítő hang kiesik.
5. *t/d*-kiesés; ide soroltam a *bólingat/tekinget*, ill. a *bólintgat/tekinget* változatok elterjedtségének vizsgálatát is.
6. zárt *ë*; a azt jelöli, hogy az adott tesztben előfordul-e legalább egy olyan lexéma, melyben az *e* betű hangzó beszédben zárt *ë*-ként realizálódhat.
7. idegen szavak alakváltozatai (*software, grapefruit, juice, nejlon, stressz*); rövid-hosszú mássalhangzóváltozatok (*konkurál, ventilátor, klozet*); stigmatizált alakban is használt idegen szavak (*injekció, Sopianae, röntgen, Victor Hugo*).
8. ingadozó magánhangzó-hosszúság (*bölcsöde, óvoda, körút, posta*); az íráskép hatása a kiejtésre felolvasás közben (*ifí, u/ú, ü/ű, pl. állít/állít, hosszúsóórú/hosszusóórú*). Ez utóbbi jelenséget Kassai Ilona (1989) vizsgálta nemrég.
9. Mind a hangtanhoz, mind az alaktanhoz besorolható az inesszívuszi funkciójú *ba/be* rag használatának vizsgálata (pl. *Ebbe a szobába állandóan hideg van*). E jelenség hiperkorrekcióját is vizsgáljuk (pl. *Képzeld, megyek az iskolába(n), és útközben meglátom, hogy ég az épület*). E témával Horváth Vera jelen kötetben megjelent tanulmánya foglalkozik.
10. a *t*-végű igék tárgyas kijelentő alakjának változatai (*felgyújtja/felgyújt-sa, felakasztja/felakassza*), és felszóllító alakjának hiperkorrekciója (*Azt akarom, hogy ő nyissa/nyitja ki az ajtót*).
11. az igék feltételes módú, egyes szám 1. személyű alakváltozatai (*Ha a szüleim akarnák, tudnék/tudnák én jobban is dolgozni*.) Erről ld. Laczkó Mária (megj. alatt) cikkét.
12. Néhány ikesen is ragozható ige alakváltozatai (*Virágozzék/virágozzon a ... tanári munka!*), ill. egy nem ikes ige esetleges ikes ragozása (*Versenyúszó vagyok, naponia kétszer edzek/ledzem*). (E témáról ld. Horváth-Reményi (megj. alatt))

A lejegyzéshez és kódoláshoz lábpedállal irányítható Sony BM-80 típusú lejegyző-magnetofonokat használunk, az eredményeket papír és ceruza használata nélkül rögtön IBM kompatibilis XT számítógépbe írjuk. Más-más

módszerrel rögzítjük a teszteredményeket és az irányított beszélgetést. A tesztek közben elhangzó, nem a feladathoz kapcsolódó megjegyzéseket is folyamatos beszédként kódoljuk, a tesztfeladatok eredményei közül azonban csak a kitüntetett változatok variánsait rögzítjük.

A teszteredmények kódolása

Váradi Tamás készített könnyen kezelhető számítógépes programot dBASE III+ adatbáziskezelő rendszerre. A gép bekapcsolásakor ki kell választanunk, hogy folyamatos beszédet vagy tesztet akarunk-e kódolni. Ha ez utóbbit választjuk, beírjuk az AK azonosító számát, és hozzá is kezdhetünk a munkához. Mivel a tesztek, és azon belül a kérdések sorrendje kötött, a program egymás után kérdez rá arra, hogy az AK a sorban következő változó melyik alakját használta. Minden képernyőkép egy vagy két változót vizsgál (ld. 1. ábra).

A képernyő felső részén a tesztmondat látható. Alatta a program felkínálja az adott változó(k) lehetséges alakjait, így a kódolónak nincs más dolga, mint hogy az elhangzott alak számát kiválasztva a *válasz* nevű mezőbe beírja. Az 1. ábrán látható képernyőkép egyszerre két változót vizsgál: a *-ban/-ben* inesszívuszi rag *-ban/-ben*-ként vagy *-ba/-be*-ként realizálódhat, a vegyes hangrendű *farmer* toldalékának magánhangzója akár magas, akár mély hangrendű lehet. Jelen esetben a következő mondat hangzott el: *Ebben*

Azonosító szám: B606		kártyaszám: 17/01		számlálóállás: 1a3220	
Ebben a jól nézel ki.					
3	farmerben				
4	farmerbe				
5	farmerban				
6	farmerba				
válasz: 5		megjegyzés: n		Folytatjuk? i	

1. ábra

a farmerBAN jól nézel ki. A megjegyzés-rovatba az AK hezitálása, önjavítása, rövidebb kommentárja kerülhet. Ha a kódolást folytatni akarjuk, a program a következő képernyőképre „lapoz”, ahol a következő változóra, a *jól* szóban meglévő vagy kieső *l*-re kérdez rá.

A számítógép takarékos, az itt látható képernyőképet nem ugyanott tárolja, mint a begépett eredményeket. A válaszmezőbe írt számot és a megjegyzést az AK és a kártya azonosító számával máshova küldi. A 2. táblázatban látható, hogyan jegyzi meg a számítógép a teszteredményeket. Itt egy-egy sor egy bizonyos változóra adott választ jelent. A második rekordsor tárolja az 1. ábrába beírt válaszokat.

Record#	ADAT- KÖZLŐ	KÁRTYA- SZÁM	SZÁM- LÁLÓ	V.LEJ	V.EL1	V.EL2	VANMEGJ
1	B7606	1701	1a3217	2	2		I
2	B7606	1701		5	5		
3	B7606	1802		0	0		I
4	B7606	1903		2	0		I
5	B7606	2004		1	1		
6	B7606	2105		1	1		
7	B7606	2206		1	1		
8	B7606	2307		2	2		
9	B7606	2408		2	2		
10	B7606	2509		2	2		I
11	B7606	2509		4	3		I
12	B7606	2610		1	1		
13	B7606	2610		3	3		
14	B7606	2711		2	2		
15	B7606	2812		1	1		
16	B7606	2812		4	4		
17	B7606	2913		1	1		
18	B7606	3014		2	1		I
19	B7606	3014		5	5		
20	B7606	3014		8	8		
21	B7606	3115		1			

2. táblázat

A teszteredmények elemzése

Így kódoljuk az ötven AK minden egyes változóra adott válaszát. Az 1. táblázatból kiszámítható, hogy ez AK-nként körülbelül 500 adatot jelent. Ennek a 25 000 adatnak a gyors feldolgozása csak számítógéppel lehetséges. A számítógépes adatbáziskezelők, így az általunk használt dBASE-rendszer is éppen erre a célra készült, így a nyelvész-felhasználónak csak annyi a dolga, hogy az általa vizsgált nyelvi változóval kapcsolatban kérdéseket tegyen fel a számítógépnek.

Az inesszívuszi funkciójú illativuszi rag (46 adat AK-nként) példájával szeretném megvilágítani, hogy e jelenség nyelvi és társadalmi disztribúciójának milyen összefüggéseire kérdezhetünk rá a számítógép segítségével:

1. Mely AK-k és hányan használták a *-ba/-be* ragot inesszívuszi funkcióban a tesztek során? Volt-e olyan AK, aki minden esetben vagy gyakrabban az egyik vagy a másik változatot választotta? Összefügg-e ez az AK nemével, korával, társadalmi hovatartozásával, iskolázottságával?
2. Ugyanez a kérdés feltehető az egyes tesztekre lebontva is: az AK-k milyen arányban használták a két variánst a minimális párok, a szócsoportok, a mondatkiegészítések és a felolvasott szövegek (s az utóbbin belül a lassú és a gyors felolvasás) során? Vagyis összefügg-e ez a változó a stílussal, a beszélőknek saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságával?
3. Befolyásolja-e a fonetikai kontextus a két variáns közötti választást?
4. Befolyásolja-e a tesztszót megelőző mutató névmás toldalékolása a tesztszó toldalékválasztását? Melyik megoldás lesz gyakoribb: *Abban a szobában/Abba a szobába/Abban a szobába/Abba a szobában állandóan hideg van.?*
5. Mennyiben függ össze az egyes AK-k hiperkorrekciója (*elvitte az antikváriumban*) és a két változat közti választás? Összefügg-e a hiperkorrekció az AK nemével vagy iskolázottságával?
6. Összefügg-e ez más változók variánsainak választásával? Például az az AK, aki mindig az írott normának megfelelő *-ban/-ben* alakot választja, gyakrabban fog-e icesen ragozni minden igemódban?
7. E változó hiperkorrekciója összefügg-e más változók hiperkorrekciójával?

A vizsgálható kérdések továbbsorolása helyett hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a tesztekben nyert adatok összevethetők a más stílusréteget képviselő irányított beszélgetésből nyert adatokkal is. Az így kapott strukturált adatbázison számítógépes statisztikai vizsgálatokat végzünk.

Az irányított beszélgetés lejegyzése és kódolása

A fent ismertetett tesztek leszámítva mindent szó szerint leírunk, ami az interjúban elhangzik. A következő szabályokat alkalmazzuk:

1. A szöveget szó szerint, javítások nélkül írjuk le.
2. A fonetikai hűségre és precízióra való törekvést elvetettük, nemcsak munkai igényessége miatt, hanem azért is, mert így elvesztenénk azt az előnyt, melyet a helyesírás szerinti lejegyzés összevethetősége nyújt a morfológiai, szintaktikai, lexikai stb. elemzés szintjén: a fonetikailag különbözőképpen realizálódó változatok betűsorai (pl. *nyúl-kál nyúl-kál/nyú-kál/nyú-ká*) a fonetikai átírás során számítógépes szempontból „elvesztenék egymást”, egymáshoz és a szöveg egészéhez képest nem lennének elemezhetőek. Ugyanakkor maga a szöveg is nehezebben

lenne olvasható. Ha azonban a helyesírás szerinti transzkripcióban speciális jelek közé tett kódokkal jelöljük meg a vizsgálat szempontjából kitüntetett változatokat, a szöveg olvasható lesz, a vizsgált változók realizációjának fonetikai hűségét megtartjuk, és a szöveg is elemezhető, akár a morféimák-lexémák, akár a változók szintjén.

3. A helyesírási alaknak megfelelően normalizáljuk az időtartamvariánsokat, pl. magánhangzó- és mássalhangzó rövidülés (kivéve *ovoda, bölcsőde, kórut, pósta, uti* és származékaik), mássalhangzónyúlás (kivéve a variánsan hosszan ejtett *ss: természetesen*). Jelöljük viszont a magánhangzók pótlónyúlását. A szövegben nem jelöljük a zárt *ě*-zést, az alveopalatális laterális *ly* használatát és más nyelvjárási jelenségeket (kivéve az *i*-zést); ha az AK él ezekkel a változatokkal, azt az AK általános jellemzésénél, az adatállomány elején megjegyzésként jelöljük. Az *e-ö* változatokat szöveghűen jelöljük. Az idegen szavakat a kiejtésnek megfelelően írjuk át, és ha a helyesírási alak ettől eltér, kódjelek között magyarázzuk. Néhány gyakran lerövidülő kifejezést is a kiejtésnek megfelelően írunk át (pl. *mit tom én, asszem, szállszoval*).
4. A nyelvbotlásokat a kiejtésnek megfelelően írjuk át, kódjellel látjuk el, és amennyiben az AK nem javít, kódjelek között magyarázzuk. Minden más hibát is (pl. egyeztetési hibák) szöveghűen írunk át.
5. Az intonációt, tehát a dallamot és a mondathangsúlyt egyelőre nem jelöljük, az akusztikai jelkimaradásban realizálódó szünetet azonban igen. Jelöljük a „hangos” hezitációs szünetet is.
6. A szöveget a magyar helyesírás szabályai szerinti központosással tagoljuk és tesszük olvashatóbbá.

Az 1. táblázatból leolvasható a kódolt változók köre. Ezenkívül kódjelet kap még a hiányzó, de a köznyelvi normában kötelező névelő (<*aθ*>), valamint a nem illeszkedő rag (pl. *gyíknek <H>*). A vizsgált, de nem kódolt jelenségek kódjelek nélkül is egyszerűen visszakereshetők, pl. az *ami/(a)mely* vonatkozó névmás disztribúciójáról világos képet kap a kutató, ha a számítógéppel kikeresteti mindazon mondatokat, melyekben megtalálható az *ami*, ill. *(a)mely* betűsor.

Egy számítógépes állomány egy interjúnak felel meg: az összefüggő beszéd kódokkal ellátott teljes transzkripcióját tartalmazza, és információt közöl arról, hogy a tesztek mikor kerültek sorra az interjúban belül.

Egy bekezdés egy beszélgetési modulnak felel meg. A bekezdés első sora azonosítja a modult (pl. *B7003bio* = a B7003 kódjelű AK életrajzi modulja), a számlálóállást, a leíró és a leírás idejét. A program az azonosító modulszámot és a sorszámot a későbbi keresés megkönnyítése érdekében minden sorba automatikusan beírja. Maga a transzkripció a beszélő azonosítása után (*a* = AK, *t* = TM) minden sorban a 17. karakterhelynél kezdődik. Az itt bemutatott átiratban a már ismertetett kódjeleken kívül a *...* az egy időben elhangzó beszédet, a (...) a leíró bizonytalanságát, a ● a néma szünetet jelzi. A szöveg jobb szélén húsz másodpercenként feltüntetjük a számlálóállást. A bekezdés utolsó sora azonosítja a következő tesztet, ill. beszélgetési modult (*B7003v11* = a B7003 kódjelű AK első mondatkiegészítési tesztje).

Részlet egy átiratból:

B7003bio 1a0042 RA 1988.07.18.

B7003bio 0001 a:Ott volt mint ● ő ált= állattenyésztési vezető, ● *s*

B7003bio 0002 t:*Igen.*

B7003bio 0003 a>aaa édesanyám pedig háztartásbeli volt. ● Ööö (a)

B7003bio 0004 a édesanyámnak a szakmája tanítónő volt ● valamikor, de

B7003bio 0005 a <0a> háború előtt tanított, ● <0a> háború után már nem

B7003bio 0006 a tanított.

B7003bio 0007 t: Igen, ● igen, ● értem. ● Namost, ● egészen tizennégy

B7003bio 0008 t éves koráig tehát akkor ott élt, ott lakott, ott járt

B7003bio 0009 t iskolába *●*

B7003bio 0010 a:*Igen, igen.*

B7003bio 0011 t>a Nyírségbe <n>, *ugye*?

1a0300

B7003bio 0012 a:*Igen.*

B7003v11 1a0305 RA 1988.07.18.

B7003cmö 1a1529 RA 1988.07.19.

B7003cmö 0151 t:<0a> szomszédasszonyomnak már ● kinyitotta a táskáját.

B7003cmö 0152 a:Hát nekünk is ● az vo<l>t a szerencsénk, mer<t> a

B7003cmö 0153 a kolleganőnkkel mentünk az utcán, és ● aszondja nekem

B7003cmö 0154 a az Erika, hogy ● turkálnak a táskámba <n>. És

B7003cmö 0155 a hátranézek, és ● egy cigány férfi fogja a gyereke

B7003cmö 0156 a kezit, a másik kezivel az Erika táskájába nyú<l>ká<l>,>

B7003cmö 0157 a a cigány nő az ölébe <n> tartsa <s> <=tartja> a

B7003cmö 0158 a gyerekét, és az én táskámba <n> *turká<l>*.

B7003cmö 0159 t:*őrület*.

B7003v12 1a1548 RA 1988.07.19.

Az irányított beszélgetések elemzése

A BUSZI második változata kódolásának befejeztével körülbelül 50–100 órányi kódolt folyamatos szöveg áll majd rendelkezésünkre. Ezen a rögzített korpuszon számítógépes keresőprogramokat, gyakorisági szöveglécek és konkordanciákat generáló programokat futtathatunk.

A keresőprogramok megadják a kért betű vagy karakterlánc (pl. l – <l>, ba/be – ba<n>/be<n> – ban/ben, an/en, hogy, a/az – <0a>, azt mondja – aszondja stb.) minden előfordulását szöveggörnyezettel együtt. A gyakorisági programok felsorolják a korpuszban előforduló összes szövegszót a gyakoriság vagy az első előfordulás sorrendjében, vagy ABC szerint. A konkordancia-programok pedig a korpuszban található összes szövegszót és nyelvi változót sorolják fel ABC-rendben.

Nézzük meg tehát, milyen jelenségeket vizsgálhatunk a bemutatott szövegrészleten belül!

1. Minden kódolt változót vizsgálhatunk szöveggörnyezetével együtt, és összehasonlíthatjuk a variánsok előfordulásának gyakoriságát. Például

a határozott névelő kiesése összevethető mindazon helyekkel, ahol a névelő nem esett ki. A szöveggörnyezet rávilágít arra, hogy a névelőkiesés csak bizonyos fonémák vagy lexémák előtt következik-e be. Ugyanígy az inesszívuszi funkció mindkét típusú realizációja is teljes körben vizsgálható: a program szöveggörnyezettel együtt kiírja a korpuszban előforduló összes *-ba/be*, ill. *-ban/ben* megvalósítást. A fent bemutatott átiratrészletben a GREP keresőprogram az illatívszui és inesszívuszi *ba/be*, *ba<n>/be<n>*, *ban/ben* rag következő előfordulásait találta:

B7003bio >0009 t iskolába *•*

B7003bio >0011 t>a Nyírségbe <n>, *ugye*?

1a0300

B7003cmö 0154 a az Erika, hogy • turkálnak a táskámba<n>. És

B7003cmö 0156 a kezit, a másik kezivel az Erika táskájába nyú<l>ká<l>,

B7003cmö 0157 a a cigány nő az ölébe<n> tartsa <s> <=tartja> a

B7003cmö 0158 a gyereket, és az én táskámba<n> *turká<l>*.

1. A szöveggörnyezet jelzésének haszna jól látható: a tesztekhez hasonlóan (és a tesztek eredményeivel összehasonlítva) itt is vizsgálható, hogy a következő fonéma vagy más nyelvi jelenség befolyásolja-e a toldalékválasztást. A keresőprogramokkal a két említett változó mellett a kitüntetett változók teljes köre vizsgálható.
2. A keresőprogramokkal természetesen nemcsak a kódolt változókat vizsgálhatjuk, hanem az alaktani és mondattani változatok széles körét is. Ha például a *természetes(en)*, *hogy*, *nyilván(valóan)*, *hogy*, *valószínű(leg)*, *hogy* típusú szerkezetvegyülést vizsgáljuk, a program kikeresi számunkra az *en*, *hogy/an*, *hogy/án*, *hogy* stb. alakok minden előfordulását a nagy korpuszból, amit aztán összehasonlíthatunk egyrészt az összefüggő szövegben előforduló nem vegyült formákkal, másrészt a tesztfeladatokból nyert adatokkal.
3. Szintaktikai, szemantikai és szövegnyelvészeti vizsgálatoknál kiemelhetjük a kódjeleket, hogy az alakváltozatokat az írott normának megfelelő alakra változtassuk, és a szöveget ebben a formában vizsgálhassuk. A bemutatott átiratrészletből az AK cigány-modulban elhangzott megnyilatkozásai ekkor a következő formában kerülnének elénk:

Hát nekünk is • az volt a szerencsénk, mert a kolleganónkkal mentünk az utcán, és • aszondja nekem az Erika, hogy • turkálnak a táskámban. És hátranézek, és • egy cigány férfi fogja a gyereke kezit, a másik kezivel az Erika táskájába nyúlkaál, a cigány nő az ölében tartja a gyereket, és az én táskámban *turkál*.

A kódrendszer szünetjelölése a megnyilatkozáshatárok vizsgálatát, az egyidejű beszéd jelölése az ún. „turntaking” jelenségének vizsgálatát teszi lehetővé.

A gyakorisági listák lexikológiai szempontú vizsgálatokat tesznek lehetővé. Segítségükkel megtudhatjuk, hogy az egyes AK-k és TM-ok, ill. az összes beszélő mely szavakat milyen gyakorisággal használta. A bemutatott szövegrészletben a következő szövegszók fordultak elő:

12	a	2	már
1	aaa	1	másik
1	akkor	1	mentünk
1	aszondja	2	mert
6	az	1	mint
1	állattenyésztési	1	Namost
1	ált=	1	nekem
2	cigány	1	nekünk
1	de	1	nem
1	egészen	1	nő
1	egy	1	Nyírségben
1	előtt	1	nyúlkal
2	Erika	4	ott
1	édesanyám	1	ő
1	édesanyámnak	1	ölében
1	élt	1	Őőő
1	én	1	őrület
1	értem	1	pedig
4	és	1	szakmája
1	éves	1	szerencsénk
1	férfi	1	szomszédasszonyomnak
1	fogja	1	tanított
1	gyereke	1	tanítónő
1	gyerekét	1	tartja
2	háború	1	táskájába
1	Hát	1	táskáját
1	hátranézek	2	táskámban
1	háztartásbeli	1	tehát
1	hogya	1	tizennégy
6	igen	1	turkál
1	is	1	turkálnak
1	iskolába	1	ugye
1	járt	1	után
1	kezik	1	utcán
1	kezivel	1	valamikor
1	kinyitotta	1	vezető
1	kolleganónkkal	4	volt
1	koráig	14	• [szünetkód]
1	lakott		

(A gyakorisági listát generáló programot Váradi Tamás készítette.)

Úgy vélem, nyelvünk törvényszerűségeinek egzakt megismeréséhez feltétlenül szükséges a beszélt nyelv kvantitatív vizsgálata. A BUSZI második változatának kódolt adatkorpusza az ilyen irányú elemzéseknek teremt majd lehetőséget.

Hivatkozások

- Horváth Veronika: A *-ban/-ba* nyelvi változóról. A jelen kötet 417–427. oldalán.
- Horváth Veronika–Reményi Andrea Ágnes (megj. alatt), Az ikés ragozásról. In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*. Megjelenik az MTA Nyelvtudományi Intézetének *Linguistica c.* sorozatában.
- Kassai Ilona (1989), On vowel length variability in Hungarian. In Tamás Szende (ed.) *Proceedings of the Speech Research International Conference '89*, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1989. (Magyar Fonetikai Füzetek 21.), 96–99.
- Kontra Miklós (1987), *Budapesti szociolingvisztikai interjú – második változat*. Budapest. Kézirat.
- Kontra Miklós, Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról. A jelen kötet 391–397. oldalán.
- Labov, William (1988), A nyelvi változás és változatok (egy kutatási program terepmunkamódszerei). *Szociológiai figyelő* IV. évfolyam 4. szám, 22–48.
- Laczkó Mária (megj. alatt), Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (*én tudnék/tudnák*) használata különböző társadalmi csoportokban. In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*. Megjelenik az MTA Nyelvtudományi Intézetének *Linguistica c.* sorozatában.
- NyKk = *Nyelvművelő kézikönyv I.* Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.

A -BAN/-BA NYELVI VÁLTOZÓRÓL

Horváth Veronika

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

1988 októberi budapesti tanácskozásunk alkalmával (és idei beszámoló-jában is) Kontra Miklós már ismertette azt, hogy milyen jellegű vizsgálatok folynak az élőnyelvi kutatások keretében Budapesten az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Bevezetésként szeretnék röviden visszautalni az általa elmondottakra. Munkacsoportunk abban a szerencsés helyzetben van, hogy be tudott kapcsolódni egy szociológiai kutatásba, amely a Magyar Közvéleménykutató Intézetben folyik Angelusz Róbert és Tardos Róbert vezetésével,¹ és amely a magyar társadalom szociális és kommunikációs rétegződését vizsgálja három, egyenként kb. ezer fős országos reprezentatív mintán.

E kutatáshoz kapcsolódva, 1988 tavaszán az egyik, 832 fős mintától egy kb. 30 percig tartó, a nyelvhasználat néhány aspektusára vonatkozó kérdőívet kérdeztek ki, melyet Kontra Miklós, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás állítottak össze.

Ennek a vizsgálatnak az eredménye már számítógépen kódolva rendelkezésünkre áll. Előadásomban e rendelkezésünkre álló adatbázis alapján igyekszem megközelíteni a *-ba(n)* nyelvi változó tanulmányozása kapcsán felmerülő kérdések egy részét.

Mint tudjuk, a magyar nyelv (ellentétben számos más európai nyelvvel, pl. az angollal, a franciával) megkülönbözteti a *hol?* kérdésre felelő inessivusi funkciót a *hová?* kérdésre felelő illativusi funkciótól, s a két különböző funkció jelölésére az inessivusi *-ban/-ben*, illetve az illativusi *-ba/-be* ragokat használja. Miként a Nyelvművelő kézikönyvben olvashatjuk: „A rag végső *n* hangját a nyelvjárások nagy részében és a népiesebb vagy közvetlenebb hangú beszédben nem ejtik ki, tehát *hol?* kérdésre felelő *-ban/-ben* helyett is gyakran *-ba/-be* ragot mondanak, s ez olykor helyesírási hibákban is tükröződik. Az igényesebb köznyelvben is törekedjünk a két ragot megkülön-

¹lásd Angelusz – Tardos, 1987 és TÁRKI, 1988

böztető pontos kiejtésre, de írásban mindenképpen helytelen, pl.: a *szobába* vagyok (helyesen: a *szobában*). De: a *szobába* megyek.² Másrészt: „Akik nem bizonyosak abban, hogy mikor kell *-ba*, *-be* ragot és mikor *-ban*, *-ben* toldalékot használni, azok hibázástól félve, néha az ellenkező hibába esnek: akkor is a *-ban*, *-ben* ragot erőltetik, amikor *hová?* kérdésre felel a határozó. Helytelen tehát ez a szerkezet: a labda a háló hátsó *sarkában* szállt. (helyesen: *sarkába*).³

Az előadásom címében használt kifejezés, a „nyelvi változó” pontosan arra utal, hogy az inessivusi funkciójú rag egy olyan nyelvi elem, amely tehát több változatban él, s az eltérő nyelvi változatok ún. „szabad váltakozásban” vannak, azaz nincsenek olyan abszolút érvényű belső nyelvi szabályok, amelyek konkrét esetekben kizárólagosan megszabnák egyik vagy másik alak használatát. A szociolingvisztika elmélete szerint azonban ezek a változók korántsem véletlenül fordulnak elő egyszer ilyen, másszor olyan formában, hanem legtöbbször találhatóak olyan, nem a nyelv Saussure-i értelemben vett rendszeréhez tartozó, hanem a beszélő társadalmában elfoglalt helyéhez, a stílushoz, a szöveggörnyezethez stb. fűződő statisztikailag kimutatható szabályszerűségek, melyek segítségével az alakok váltakozó előfordulása leírható. Különösen túlmutat az egyszerű nyelvhelyességi megfontolásokon, ha arra gondolunk, hogy egy-egy nyelvi változó maga a szemünk előtt zajló, nagytőlencse alá vehető nyelvi változás, hiszen a múltban végbement nyelvi változások kiindul és új alakjai valamikor – hosszabb vagy rövidebb időn keresztül – nyelvi változó formájában egyszerre léteztek.

Ami a most tárgyalt változót illeti, ez az átmeneti időszak igen régóta tart, hiszen a XVI. századi írott szövegekben is megfigyelhető az inessivusi funkcióban mindkét alak használata. Első nyelvtaníróink – Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás – foglalták először szabályba – a mainak megfelelő módon – ennek a két ragnak a használatát,⁴ s az, hogy ennek szükségét érezték, szintén arra utal, hogy az inessivusi rag már ebben az időben is két változatban élt.

Nehézséget okoz annak eldöntése is, hogy vajon rejlik-e nyelvi változás az észlelt nyelvi változó mögött, és ha igen, milyen irányú változásról van szó: vajon a *-ban/-ben* rag *n*-jének eltűnéséről, vagy éppen ellenkezőleg, a helyesírás és a normatív nyelvtanok hatására az *n* restaurációjáról kell beszélnünk, hiszen népdalokban az illativusi *-ba/-be* használata egészen általános, és költőknél, íróknál is egészen gyakori volt. (Például Arany, Petőfi verseiben nem egy rím épül a *-ban/-ben* rag *-ba'/-be'* formájára.)

A szociológiai kutatás keretében kikérdezett nyelvi blokk kérdései közül hét vizsgálja a *-ba(n)/-be(n)* helyzetét. Ez a hét kérdés két csoportra oszlik: A vizsgálat egyik részében a megkérdezettek 1–1 mondatot tartalmazó kártyát kaptak kézhez, és meg kellett mondaniuk, hogy az adott mondat

²Nyelvművelő kézikönyv I. kötet 270. oldal

³Nyelvművelő kézikönyv I. kötet 271. oldal

⁴lásd Szathmári, 1968.

megítélésük szerint nyelvtanilag helyes vagy helytelen. E cédulák közül a minket érdeklők az alábbi mondatokat tartalmazták:

1. Éva nem bízott a férjébe.
2. A kisfiút megbüntették, mert nem volt iskolába.
3. János kérte a felvételét az új egyesületben.
4. Amióta kinevezték vezetői munkakörben, vissza se köszön.

A vizsgálat egy másik, számunkra most releváns részében a megkérdezetteknek egy hibával teletűzdelt szövegben kellett felismerniük és kijavítaniuk a hibákat. A *-ba(n)* kérdésre vonatkozó szövegrészek:

5. Mostanába nem szívesen utazok vonattal.
6. Ma reggel végre észrevettem egy szabad padot a váróterem sarkába.
7. Türelmetlenül gondoltam arra, hogy dél lesz, mire megérkezek a szülővárosomban a családomhoz.

A nyelvi blokk természetesen nem csak ilyen típusú, hanem egészen más jellegű kérdéseket is tartalmaz.

Mint látható, a most tárgyalt kérdések közül négy (az 1., 2., 5. és 6.) magára az alapjelenségre, három pedig (a 3., 4. és a 7.) az ehhez kapcsolódó hiperkorrekciós jelenségre kérdez rá.

Az egyes kérdésekre adott válaszok megoszlása az 1. táblázatban látható.

1. táblázat

ítélet kérdés	„helyes”* %		„helytelen”* %		értékel- hetetlen**	
1.	474	(57,0)	330	(39,7)	28	(3,3)
2.	480	(57,7)	308	(37,0)	44	(5,1)
3.	432	(51,9)	372	(44,7)	28	(3,3)
4.	398	(47,8)	383	(46,0)	51	(6,1)
5.	531	(63,8)	254	(30,5)	47	(5,6)
6.	425	(51,1)	356	(42,8)	51	(6,1)
7.	397	(47,7)	382	(45,9)	53	(6,4)

* Vegyük észre, hogy esetünkben a „helyes” válasz a tulajdonképpeni helytelen (és fordítva), hiszen ezek az adatközlők helyesnek ítélték, illetve nem javították ki a helyesírás szabályai szerint eltérő formákat.

** Az értékelhetetlen kategóriába kerültek azok az esetek, ahol az adatközlő a kérdésre vagy nem válaszolt, vagy ítélete láthatóan nem a vizsgálati pontra irányult, hanem valami másra (pl. a mondat tartalmára), vagy nem magyarázta meg, hogy miért ítéli helytelennek a mondatot.

Miként a táblázatból látható, a hét kérdésre adott „helyes” és „helytelen” válaszok aránya nagyjából megegyezik, függetlenül attól, hogy a tesztkérdést milyen formában tették fel, és ami még meglepőbb, az eredmény a hiperkorrekt és a nem hiperkorrekt alakokról formált ítéleteknél közel egyező. Ha egyénekre lebontva megnézzük, hogy kik azok, akik mind a hét kérdésre jól, illetve rosszul válaszoltak, a válaszokban nagyfokú következetességet talá-

lunk, vagyis a 832 adatközlő közül 271 mind a négy, az alapjelenséget vizsgáló mondatot elfogadta helyesnek, illetve a szövegben nem javította ki, míg 148-an mind a négy mondatot helytelennek ítélték, illetve jól kijavították. A konzisztensen válaszolók tehát kb. a megkérdezettek felét teszik ki. Másrészt a három hiperkorrekt mondat mindegyikét helyesnek tartotta 325 fő, mindegyiket kijavította 292 fő, ami összesen a megkérdezettek 70 százalékát teszi ki. Ezt az arányt (tehát a konzisztens válaszolóknak tekinthető arányát) tovább lehet javítani, ha figyelembe vesszük azokat is, akiknek egy-egy válasza az értékelhetetlen kategóriába esik, de a többi válaszuk konzisztensnek mutatkozott. Így különítettem el a 832 fős mintán belül 4 alcsoportot: 1. Akik legalább három esetben helyesnek ítélték a *-ba/-be* rag standardnak nem megfelelő használatát, 2. Akik ugyanezeket a mondatokat legalább három esetben helytelennek ítélték, 3. Akik legalább két esetben helyesnek ítélték, illetve nem javították ki a hiperkorrekt alakokat, 4. Akik legalább két esetben helytelennek ítélték, illetve kijavították a hiperkorrekt alakokat. Az 1. és a 3. csoportot „nem standard válaszolók”-nak (nstandard v.) a 2. és 4. csoportot „standard válaszolók”-nak (standard v.) neveztem. A négy csoport viszonya egymáshoz a 2. táblázatban látható.

2. táblázat

-ba(n) hiperkorrekció	standard válaszolók	nem standard válaszolók	összesen
standard v.	126	15	141
nstandard v.	6	215	221
összesen	132	230	362

Miként a táblázatból látható, a hiperkorrekciós és az alapjelenséget tartalmazó mondatokra vonatkozó értékítéletek között is nagyfokú megfelelés van. 126-an voltak „standard válaszolók” és 215-en „nem standard válaszolók” mind az alapjelenség, mind a hiperkorrekció viszonylatában. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a beszélt nyelvben is igaz lenne, hogy aki nem használja az előírt normának megfelelően a *-ban/-ben* toldalékot az egyben, sőt, megközelítőleg azonos gyakorisággal hiperkorrekt formákat is használ. A ténylegesen használt beszélt nyelvi formákot illetően ebből az adatbázisból nem, illetve csak nagyon óvatosan vonhatók le következtetések, hiszen az adatközlők ezeket a formákat nem produkálták, csak megítélték a formákat tartalmazó mondatok helyes vagy helytelen voltát. Ezek az adatok nem alkalmasak a nyelvi változók tárgyalása kapcsán felvázolt kvantitatív szabályszerűségek megállapítására, hiszen az ilyenfajta keresendő szabályok a produkált nyelvi formákra vonatkoznak, nem pedig a mondatok helyességéről alkotott ítéletekre. Ezeknek a szabályoknak a megállapítására majd a

BUSZI tesztadatainak és kódolt összefüggő szövegeinek az elemzése fog lehetőséget nyújtani (lásd Reményi Andrea Ágnes előadását a jelen kötetben). Az adatok nagyfokú konvergenciája tehát csak annyit mutat, hogy aki nincs tisztában azzal, hogy mi a nyelvtanok, nyelvművelők által felállított nyelvhelyességi, illetve helyesírási norma, az a normától eltérő mondatokat egyaránt elfogadja helyesnek, függetlenül attól, hogy azok hiperkorrekt, vagy egyszerűen csak a standardnak nem megfelelő formákat tartalmaznak.

A 2. táblázat alapján a 832 fős mintából végezve két alcsoportot különítettem el: a „standard válaszolók”-at (126 fő) és a „nem standard válaszolók”-at (215 fő). A továbbiakban ennek a két alcsoportnak a társadalmi hovatartozását fogom vizsgálni, és azt, hogy milyen válaszokat adtak egyes, a nyelvi attitűdökre, értékrendszerekre vonatkozó kérdésekre.

Maga a Közvéleménykutató Intézet által kódolt adattömeg az SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) statisztikai programcsomag által kezelhető formában van tárolva. A táblázatok készítésekor minden esetben elvégeztem a programmal a khi-négyzet statisztikai próbát is. Vizsgáljuk meg a következő táblázatokat:

3. táblázat

NEME->	hány fő	FERFI	NŐ	összesen %
	szor % oszlop % teljes %			
standard válaszolók	56		70	126
	44,4		55,6	37,0
	37,6		36,5	
	16,4		20,5	
nem standard válaszolók	93		122	215
	43,3		56,7	63,0
	62,4		63,5	
	27,3		35,8	
összesen	149	192	341	
%	43,7	56,3	100,0	

Khi-négyzet=0,01010

p=0,92

ELETKOR-> hány fő sor % oszlóp % teljes %	18-20 éves	21-30 éves	31-40 éves	41-50 éves	51-60 éves	61-70 éves	71- évesnél idősebb	összes
standard válaszoló	8 6,3 40,0 2,3	25 19,8 38,5 7,3	22 17,5 32,8 6,5	23 18,3 41,8 6,7	22 17,5 42,3 6,5	20 15,9 36,4 5,9	6 4,8 22,2 1,8	126 37,0
nem standard válaszoló	12 5,6 60,0 3,5	40 18,6 61,5 11,7	45 20,9 67,2 13,2	32 14,9 58,2 9,4	30 14,0 57,7 8,8	35 16,3 63,6 10,3	21 9,8 77,8 6,2	215 63,0
összesen %	20 5,9	65 19,1	67 19,6	55 16,1	52 15,2	55 16,1	27 7,9	341 100,0

Khi-négyzet=4,3525
p=0,6291

5. táblázat

Legmagasabb iskolai végzettség ->

hány fő sor % oszlop % teljes %	keve- sebb mint 8 oszt	8 ált.	közép- isko- la	főis- kola, egye- tem	összes
standard válaszoló	30 23,8 35,7 8,8	58 46,0 35,6 17,0	29 23,0 43,3 8,5	9 7,1 33,3 2,6	126 37,0
nem standard válaszoló	54 25,1 64,3 15,8	105 48,8 64,4 30,8	38 17,7 56,7 11,1	18 8,4 66,7 5,3	215 63,0
összesen %	84 24,6	163 47,8	67 19,6	27 7,9	341 100,0

Khi-négyzet=1,49108

p=0,6843

6. táblázat

MUNKAKÖR->

hány fő sor % oszlop % teljes %	fizikai	szelle- mi	összesen
standard válaszoló	81 71,7 37,5 26,6	32 28,3 36,0 10,5	113 37,0
nem standard válaszoló	135 70,3 62,5 44,3	57 29,7 64,0 18,7	192 63,0
összesen %	216 70,8	89 29,2	305 100,0

Khi-négyzet=0,01527

p=0,9017

A fenti táblázatokból leolvasható, hogy a „standard válaszolók” és a „nem standard válaszolók” csoportja nem, kor, iskolázottság és szellemi, illetve fizikai munkaköri beosztás tekintetében lényegesen nem különbözik egymástól (minden esetben $p > 0,05$).

Intuitív várakozásainknak megfelel az, hogy a nem szerinti megoszlás a két csoportban nagyjából azonos, és ha tekintetbe vesszük, hogy a *-ba(n)/-be(n)* ingadozás nagyon régi jelenség, a kor szerinti megoszlás közel azonos volta sem ad csodálkozásra okot. A köznyelvről, a nyelvi normáról alkotott fogalmaink alapján azonban azt váránánk, hogy az iskolázottabb és a szellemi munkakörben dolgozó adatközlők gyakrabban ismerjék fel a helyesírási/nyelvhasználati normáknak nem megfelelő alakokat, és így az inessivusi, illetve illativusi ragok normától eltérő használatát is.

Miként a 7. táblázatból látható, az adatközlők között határozott különbség mutatkozik viszont a rádió nyelvi műsorainak a hallgatása és az inessivusi funkciójú *-ba/-be* használatának, illetve az ehhez kapcsolódó hiperkorrekciós jelenségnek a megítélése, kijavítása között.

HALLGAT-E NYELVI MŰSOROKAT A RÁDIÓBAN->

hány fő sor % oszlop % teljes %	NEM	RITKÁN	GYAKRAN	összes
standard válaszolók	23 18,3 24,0 6,7	63 50,0 42,7 18,5	40 31,7 42,6 11,7	126 37,0
nem standard válaszolók	73 34,0 76,0 21,4	88 40,9 58,3 25,8	54 25,1 57,4 15,8	215 63,0
összesen %	96 28,2	151 44,3	94 27,6	341 100,0

Khi-négyzet= 9,69771 $p = 0,0073$

Ha megnézzük a táblázatot, azt látjuk, hogy 96 ember közül, akik saját bevallásuk szerint nem hallgatnak nyelvi műsorokat a rádióban, csak 23 fő, tehát 24% a „standard válaszoló”, és 73-an (76%) helyesnek ítélték a standardnak nem megfelelő formákat. Ezzel szemben, akik ezeket a műsorokat gyakran hallgatják, azok közel azonos arányban tartoztak a „standard válaszoló”, illetve a „nem standard válaszoló” csoportba, sőt, még mindig valamivel több volt köztük a „nem standard válaszoló”. Ez azt jelenti, hogy ha valaki saját bevallása szerint nem hallgat nyelvi műsorokat, akkor megjósolható, hogy nem fogja felismerni a normának nem megfelelő formákat, de ha azt állítja, hogy hallgat nyelvi műsorokat, abból egyáltalán nem lehet arra következtetni, hogy fel fogja ismerni a nem standard alakokat. Hasonló képet kapunk, ha a „standard válaszoló” és „nem standard válaszoló” adatközlőket aszerint csoportosítjuk, hogy nézik-e a televízió nyelvi műsorait, van-e otthon helyesírási szótáruk vagy kézikönyvük, sőt, akkor is, ha azt nézzük, hogy van-e otthon idegen nyelvi szótáruk. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvvel (anyanyelvvél vagy idegen nyelvvel) való foglalkozás valamilyen formája szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy adatközlőink meg tudják ítélni a mondatok nyelvi normának megfelelő illetve nem megfelelő voltát.

A 8. táblázat a lakóhely településtípusa szerint csoportosítja adatközlőinket.

8. táblázat

A TELEPÜLÉS TÍPUSA->

hány fő sor % oszlop % teljes %	BUDA- PEST	VIDEKI VÁROS	5000 FŐNEL TÖBB LAKOS	5000 FŐNEL KEVESEBB LAKOS	összes
standard válaszoló	36 28,6 52,9 10,6	39 31,0 29,8 11,4	24 19,0 37,5 7,0	27 21,4 34,6 7,9	126 37,0
nem standard válaszoló	32 14,9 47,1 9,4	92 42,8 70,2 27,0	40 18,6 62,5 11,7	51 23,7 65,4 15,0	215 63,0
összesen %	68 19,9	131 38,4	64 18,8	78 22,9	341 100,0

Khi-négyzet=10,55277

p= 0,0144

A táblázat azt mutatja, hogy a budapestiek között lényegesen nagyobb a „standard válaszoló” aránya, mint az ország egyéb településein. (52,9% „standard válaszoló”, 47,1% „nem standard válaszoló”, míg az ország egyéb településein ez az arány nagyjából 35% : 65%). Ennek az eredménynek az értelmezésekor azonban óvatosságnak kell lennünk. Első nekifutásra ugyanis gondolhatnánk esetleg azt is, hogy a *-ba’/-be’* „népies” színezetű, vagy hogy esetleg a norma (mint sok más nemzeti nyelv esetében) éppen a főváros területi dialektusán alapul. A 9. táblázat azonban sokkal kézenfekvőbb magyarázatot ad: Budapesten lényegesen nagyobb arányban hallgatják a rádió nyelvi műsorait, de többen nézik a TV nyelvvelő műsorait is, többeknek van idegen nyelvi szótáruk, helyesírási kézikönyvük stb. A budapestiek tehát föltehetően azért ítélik meg pontosabban, hogy a vizsgált mondatok megfelelnek-e a nyelvi normának, mert többen foglalkoznak nyelvi kérdésekkel.

HALLGAT-E NYELVI MŰSOROKAT A RÁDIÓBAN->

LAKHELY	hány fő sor % oszlop % teljes %	NEM	RITKAN	GYAKRAN	összes
BUDAPEST		30	69	52	151
		19,9	45,7	34,4	18,1
		12,8	18,4	23,2	
		3,6	8,3	6,3	
VIDÉKI VÁROS		98	124	85	307
		31,9	40,4	27,7	36,9
		41,9	33,2	37,9	
		11,8	14,9	10,2	
5000 FŐNEL TÖBB LAKOS		51	89	38	175
		29,1	49,1	21,7	21,0
		21,8	23,0	17,0	
		6,1	10,3	4,6	
5000 FŐNEL KEVESEBB LAKOS		55	95	49	199
		27,6	47,7	24,6	23,9
		23,5	25,4	21,9	
		6,6	11,4	5,9	
összesen		234	374	224	832
%		28,1	45,0	26,9	100,0

Khi-négyzet=13,17026

p= 0,0404

(i) Nem mutatkozott szignifikáns különbség a „standard válaszolók” és a „nem standard válaszolók” csoportjának nem, kor, iskolázottság, szellemi vagy fizikai munkaköri beosztás szerinti összetételében.

(ii) Az aktív foglalkozás a nyelvi kérdésekkel úgy tűnik szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a vizsgálatban résztvevő adatközlők meg tudják ítélni az illativusi, illetve az inessivusi ragok normának megfelelő/normától eltérő használatát.

Mindez felveti a kérdést: vajon létezik-e olyan jól körülírható társadalmi csoport ma Magyarországon, amelyről elmondhatnánk: ők a norma igazi hordozói, „mindenki róluk vegyen példát”. E kérdés megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

Hivatkozások

Angelusz-Tardos, 1987

Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Kulturális-kommunikációs rétegződés (kutatási tervezet). *Szociológia* 1987/2, 209–231. old.

Nyelvművelő kézikönyv I. kötet (második kiadás)

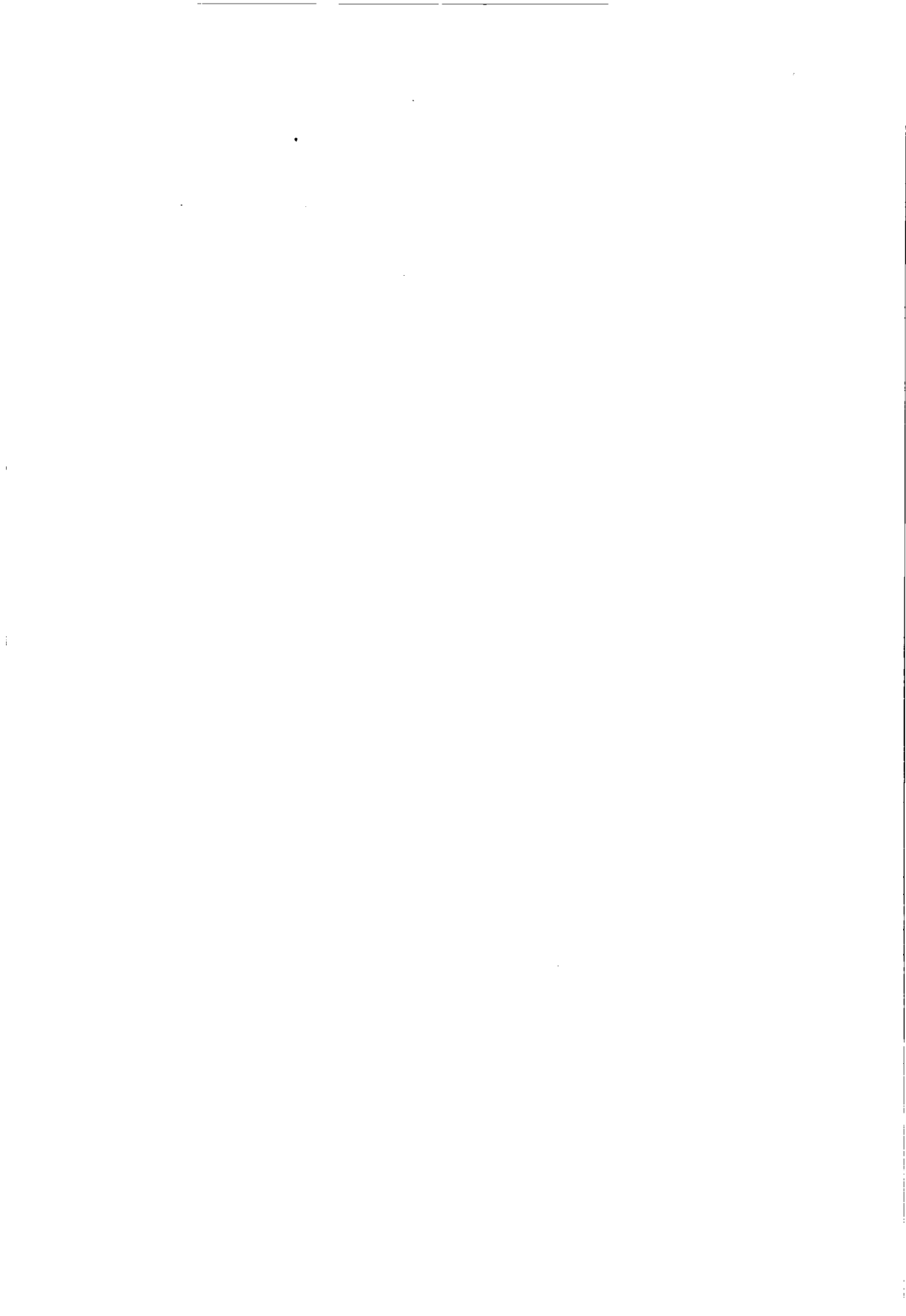
főszerkesztő: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.

Szathmári, 1968

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.

TÁRKI, 1988

A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest, 1988.

MÓDSZEREIM ÉS TAPASZTALATAIM A GYŐRI REGIONÁLIS KÖZNYELV KUTATÁSÁBAN

Horváthné Bernáth Rózsa

Győr-Sopron megyei Pedagógiai Intézet, Győr

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én.

1974/75-ben a Magyar Tudományos Akadémia főtítkári ösztöndíjasaként kezdtem el foglalkozni a regionális köznyelv kutatásával Győrben. Ekkori vizsgálódásomban a hangtani jelenségekre összpontosítottam. Erről szóló tanulmányom a Nyelvtudományi Értekezések 100. kötetében jelent meg 1979-ben (105-124.) Regionális köznyelvi kutatások Győrben címmel. 1983-ban alaktani szempontból vizsgáltam meg a győri köznyelvet, s disszertációt írtam a témából: Alaktani jelenségek a győri regionális köznyelvben címmel.

A feladat megoldásához felhasználhattam Imre Samu, Balogh Lajos, Szathmári István, Kiss Jenő, Deme László és G. Varga Györgyi e témával kapcsolatban megjelent tanulmányait, útmutatásait. Imre Samu, Balogh Lajos majd Szathmári István tanár úr személyes konzultációval is segített.

Kutatásom anyagául összefüggő szöveget választottam; 30-30 perces időtartammal, mindegyik adatközlőmnél azonos témakörből. Az adatközlők kiválasztásánál Imre Samu tanácsa szerint jártam el, (Imre Samu: A regionális köznyelvi kutatásokról. MNy. LXIX. 257-260.) ennek alapján választottam férfiakat és nőket vegyesen, 20-50 éves korig, hogy a túlzott neologizmus vagy archaizmus elkerülhető legyen. Ha köznyelvnek a „művelt emberek által beszélt” nyelvváltozatot tartjuk, ezt úgy láttam biztosítottnak, hogy adatközlőim mindegyike legalább érettségivel rendelkezzen. A „győri regionális köznyelv” pedig csakúgy érvényesülhetett tisztán, ha az adatközlő szellemi, irányítói munkaköre mellett, az otthoni környezet, tehát szülők, feleség is győri. Széles körű ismeretségem miatt nem gondoltam, hogy ennek a kérdésnek a megoldása problémát jelent majd. Győrről azonban a nagymértékű bevándorlás, vegyülés miatt a kiszemelt adatközlők nagyobb része nem felelt meg a támasztott követelményeknek, és csak az éppen akkor tartott népesség-összeírásba való bekapcsolódással sikerült ezt a szem-

pontot érvényesíteni, és az adatközlők számát a tervezett 8-ra kiegyesítenem. A 8 adatközlő közül: 2 tanácsi, 2 egészségügyi, 2 műszaki, 2 pedig hivatali, vállalati munkakörben dolgozott.

A felvételezést mindegyik adatközlőm szívesen vállalta, bár a 30 perces szöveg mindegyiknél több órát vett igénybe. Mint fentebb említettem, a lexikai közelség céljából azonos témakörökben beszéltem adatközlőimel.

Az első téma: Egy munkanapom története. A folyamatosság igényén túl e témával kapcsolatban azt kívántam megfigyelni, mennyire kerülnek bele szakszavak az adatközlők beszédébe, és hogy a másik kettőhöz viszonyítva – amely szabadabb, szubjektívebb téma volt –, befolyásolja-e a nyelvhasználatot a hivatali légkör felidézése. Az adatközlők e témáról – bár ezt vártam a leghosszabbnak – viszonylag keveset beszéltek; részben munkakörük konkrétumait hivatali titokként kezelték, másrészt a „főnökre” hivatkozva nem nyilatkoztak munkakörük lényeges, fontos teendőiről. Mégis jól észrevehető volt a téma fegyelmező ereje: a hivatali teendőkről, munkahelyi eseményekről szólva mindegyik adatközlő beszéde fegyelmezettebb, mint amikor a közvetlenebb, nagyobb érzelmi intenzitást is megengedő 2. és 3. témáról volt szó. Jellemző ezzel kapcsolatban a 2. számú adatközlőm, aki e témával kapcsolatban könnyedén végigmészte a 30 percet, és következetesen érvényesült ejtésében a szóvégi „t” elhagyása, ami Győrött általánosnak mondható a *mert* kötőszó és az *-ért* határozórag esetében: pl. adatközlőm *mer* és *azér* alakokat ejtett. Amikor azonban munkanapját mesélve odaért – bár ő is „kisebb” főnök –: „*mert azért* a nagyfőnökök is fölébrednek éccér”, meglepetésszerűen, mert csak ekkor, ejtette a szóvégi *t-t*. Érdekes pszicholingvisztikai jelenségként értékelhető ez, mert a téma „nagyfőnökök” ellenőrzése volt, és azt mutatta mintha a főnök előtt, még gondolatban is „vigyázzba vágna” magát a beszélő.

A 2. téma: „Életem egy érdekes eseménye” volt. Ebben általában gyermek- vagy kamaszkori csínytevések, élményszerű történetek szerepeltek. Későbbi korból főként külföldi utazások élményeiről, kellemes vagy kellemetlen eseményeiről meséltek.

A 3. téma: „Terveim”. Általában itt is külföldi utazások tervezetése, autóvétel, lakáskorszerűsítés, telekvásárlás, majd rá a család hétvégi „pihenését” biztosító „házikó” szerepel.

Ez utóbbi két téma eseményei, érzelmmel telített élményei voltak azok a szövegterületek, ahol a beszélő nem ügyelt a szabályosságra, ahol a legtöbb regionálisnak mondható jelenség előfordult. A 8 adatközlő szövegét összevetve a „szabályos” köznyelvel még egy érdekes pszicholingvisztikai jelenséget tapasztaltam. A 6. számú adatközlőm középiskolában tanítványom volt: amellet, hogy magyarra és történelemre tanítottam, még osztályfőnöke is voltam. Nyilvánvalóan még most is ügyelt előttem a szabályosságra.

A felvételek nagyobb része az adatközlők lakásán készült zavartalan körülmények között. A jelenlevő családtagok nem feszélyeztek, inkább ötleteket adtak, miről beszéljen. Zavartalan volt az 5. sz. adatközlővel a kórház orvosi szobájában készült felvétel is. A 4. számú tanácsi dolgozó

csupán a hivatalában tudott fogadni, és mivel sarokszoba volt a város legforgalmasabb pontján, nagyon beszűrdött az utcai forgalom zaja.

Ahhoz, hogy a rendelkezésemre álló szövegből felvázolhassam a város „nyelvi arculatát”, s abból kielemezhessem a győri regionalitás mibenlétét, még nagyon sok ismeretre szükségem volt.

Így megismerkedtem Győr múltjából mindazokkal a körülményekkel, amelyek egy város nyelvi arculatát alakítják:

– tanulmányoztam a város lakosságának nemcsak létszámbeli, hanem etnikumi alakulását;

– fontos az iskolázottsági szint figyelembe vétele;

– egyéb kulturális tényezők, mint: sajtó, könyvtár, színház stb.;

– s nem utolsó sorban a nyelvi környezet.

Ez utóbbit részletesebben azért is fontos megvilágítani, mert Győr mint hazánk 5. legnagyobb városa, a Kisalföld gazdasági és kulturális centruma, ennél fogva már a múltban is nagy, az elmúlt évtizedekben pedig még fokozottabb volt az agglomeráció, a betelepülés. Győr vonzáskörzete igen nagy: saját megyéjén, Győr-Sopron megyén kívül kiterjed még a szomszédos Komárom és Veszprém megyére is. Lakóinak száma ma 180 000 körül van, s 40 000-re becsült a naponkénti bejárók száma, akik közül sokan igyekeznek a munkahely mellé itt lakást is szerezni. Az évenkénti népességnövekedésnek kb. a felét teszik ki a korábbi ingázók.

Imre Samu A mai magyar nyelvjárások rendszere c. művének 333. oldalán található térkép szerint Győr több nyelvjárástípushoz tartozó települések találkozási pontján helyezkedik el. Ennél fogva érintkezik az északnyugat-dunántúli, a csallóközi-szigetközi, az észak-dunántúli, valamint az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli között elterülő átmeneti nyelvjárástípussal.

E nyelvjárástípusok jellemzőit fent említett művében Imre Samu részletesen ismerteti a 334., a 337., valamint a 348. oldalon.

Mivel a Győr vonzáskörzetébe tartozó települések a fenti nyelvjárástípusok valamelyikére esnek, hatásuk a győri köznyelvre az érintkezés intenzitásától függően, kisebb-nagyobb mértékben érezhető. Az 1975-ös népességösszeírás alkalmával körzetemben jelentős számban találtam olyan lakosokat, akik az I. világháborút követő években Pozsony környékéről vagy Erdélyből költöztek ide. A többi körzetben is hasonló volt tapasztalható. Az ő gyermekeik már itt születtek, tehát győriek. A nyelvi hatás azonban érezhető az utódok beszédében, így ez is figyelembe veendő körülmény. A nyelvi anyagot szolgáltató szövegben a 2. és a 6. ilyen leszármazott.

Az általánosan ható tényezőkön túl, tehát ez utóbbi sajátos motívumok alakították ki, és formálják még ma is a győri beszélt nyelvet, amely G. Varga Györgyi megfogalmazásával „heterogén nyelvjárási alapon jött létre”. (G. Varga Györgyi: A regionális köznyelvek kutatásáról. NytudÉrt. 100.9.)

A megfigyelt nyelvi jelenségeket kiemelve azután az összehasonlítás és a statisztika segítségével rendszereztem és összegeztem.

E két utóbbi módszer nélkül sem hangtani, sem alaktani vonatkozásban nem tudtam volna hiteles képet nyújtani a regionalitás mértékéről.

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR REGIONÁLIS KÖZNYELV KIALAKULÁSI, VÁLTOZÁSI TÉNYEZŐIRŐL

Papp György

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

O. A cím, a téma több eleme értelmezésre szorul, mert vitatott és vitatható.

Ébresztett már kétséget a *jugoszláviai magyar nyelv* létjogosultsága. Az aggályok helyett inkább tegyük fel: a nyelvviségben megragadhatók az egésznél kisebb nyelvközösség sajátos gondjai, adott határok között megnyilvánuló értékei, s ennek a csak bizonyos rétegeiben, tartományokban elkülönülő nyelvviségnek nevet is kell adnunk.

A *regionális köznyelv* kifejezést kutatócsoportunk letisztázottnak, elfogadottnak vélte, amikor nyelvünk itteni állapotának, sajátosságainak a hagyományos nyelvművelésnél mélyebbre hatoló vizsgálatát tűzte ki célul. Mostanában viszont épp a létrehozó magyar nyelvészeti köztudatban érzünk némi elbizonytalanodást, sőt Imre Samunak *A területi nyelvváltozatok* c. előadása (A magyar nyelv rétegződése; A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai, Bp. 1988) ezt a kétséget bizonyossá tette. Úgy tűnik ugyanis, hogy a *regionális* helyett a *táji* köznyelvet előtérbe helyező, a *köznyelv* minősítést is megkérdőjelező sugallatok a terminus egyik megalkotóját is más belátásra bírták, amint ez előadásának címéből is kiderül.

Jó lenne ezekben a korántsem csak formai, hanem a vizsgálati elveket, kutatási koncepciót is érintő kérdésekben megnyugtató, véglegesebb megoldásokat találni.

Témamunkálataink szempontjai Imre Samu utoljára hagyott érvéhez állnak legközelebb: „Ismét más kérdés, hogy – gyakorlati okokból – legalább egy ideig még a jövőben is használjuk esetleg bizonyos viszonylatokban a

»regionális köznyelvek« műszót is – különösen a területi nyelvváltozatok bizonyos, a köznyelvhez közelálló típusainak megnevezésére" (I. m. 51.).

Ha a változás értelmezésével nem is, de a kialakulásával ismét csak gondjaink támadnak. A nagy, homogén nyelvközösségnél tiszta ez a képlet: Eltűnnek a területi nyelvváltozatok, a kisebb hatósugarú sajátosságok, és legalább is egy nagyobb érvényű, egységesebb belső norma kerül túlsúlyba. Nálunk azonban megkerülhetetlen a kétség: kialakulás, gazdagodás-e igazán a változás, vagy a nyelvi norma, sőt nyelvünk léte felől is csak negatívan minősíthető folyamat?

A kétségeknek, töprengéseknek vannak egészen friss nyomai is. Például *Szeli István* írása: *Nyelvtudat és nyelvhasználat*, Magyar Szó, Kilátó rovat, 1989. IX. 16. és 23. és hasonló kérdésekre keresett választ *Ágoston Mihály* is: *Nyelvművelésünk időszerű kérdései*, Uo. Válaszuk, kiutkeresésük nem mindig egy irányú, de egy tekintetben nem hagy kétséget: a tapasztaltak nyelvészeti körüljárása, leírása, a „kör gondos azonosítása” csak az egyik, talán nem is a legfontosabb, legsürgetőbb feladat, és ilyen vonatkozásban az élő, beszélt, illetve írott nyelv között is nehéz különbséget tenni.

És itt jutunk el – velük együtt – a nyelvi ráhatás, befolyásolás *tényezőinek* számbavételéig, megítéléséig, ahol már a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében folyó regionális köznyelvi kutatások célkitűzései némiképpen eltérnek a nyelvműveléséitől. Eltérnek annyiban, hogy egyrészt a nyelvi normát, a nyelvi példamutatást, korrekciót *közvetítő médiumokra*, „*csatornákra*”, ezek lehetőségeire irányulnak, másrészt pedig hatásukban vizsgáljuk ezeket. A hatás, a befolyásolás nyomában haladva viszont a magyarul beszélők olyan rétegeihez jutunk el, akikről keveset árulnak el a közéleti, publicisztikai, iskolai nyelvhasználatra irányuló nyelvvizsgálatok: a cserneyi agronómus, mezőgazdász kiejtéséig, a kanizsai téglagyári szakmunkás szóhasználatáig, a műszaki rajzoló véleményéig, aki szerint a magyar nyelvi normát belső értékként, példaadásként környezetében senki nem képviseli, egyetlen tömegkommunikációs forrásunkban nincs jelen; annak a négy-öt magyarnak az üzemi nyelvhasználatáig, akik már más nyelven beszélve hajolnak össze az öntőformák fölött.

A felsőbb nyelvhasználati szintek baljós tüneteinek okozói is itt rejlenek? A válasz még várat magára, de a köznyelv kialakulása, változása csak ennek a közegnek a figyelembevételével értékelhető.

A nyelvünk, regionális köznyelvünk állapotát befolyásoló tényezők (ám-bár a befolyásolás–befolyásoltság iránya korántsem egyértelmű) közül kutatási programunkban a *sajtó vizsgálata* van soron, a 7 Nap, a Képes Ifjúság, illetve a Magyar Szó vonatkozásában, de az előadásokban az üzemi nyelvhasználatról, az iskola hatásáról, a hagyományosabb nyelvhasználati formákról is szó esik, hasznosnak látszik tehát a sajtónyelvről mondottakat is tágabb összefüggésekbe helyezni.

1. A nagyobb kontextus számunkra három környezetet, Becsét, Csantavért és Kanizsát jelenti, ezen túl azonban Bácskát, esetenként az egész Vajdaságot is.

A sajtónak mint nyelvi tényezőnek a vizsgálata csak néhány más közeggel együtt elemezve látszott hasznosnak, a rádió, televízió, helyi színjátszás, a környezeti nyelvi minták hatásával együtt. Ehhez kellenek a körülhatárolható tájegységek, tipikus környezetek is.

En vizsgálataimat Kanizsa Községhez kötődően végeztem, két kérdőív alapján. Az egyikkel a jugoszláviai sajtótermékek nyelvéhez való viszonyulásokat, a másikkal az egyéb köznyelvalakító tényezők szerepét próbáltam felderíteni: a magyarlakta területeken belüli környezetváltoztatásét, iskoláét, munkahelyét stb.

Az első esetben számításba jöhetett minden olyan személy, aki a vonatkozó szakirodalmi kritériumoknak megfelel: nyelve elszakadt a területi-ségtől, nyelvjárástól. A második kérdőívet csak a máshonnan Kanizsára kerülteknek adtam.

2. Az első kérdőív összeállítása előtt arra próbáltam választ kapni, milyen napi- és hetilapjaink olvasottsága. Ehhez néhány statisztika, mutató is rendelkezésemre állt, pl. a Magyar Szó, Dolgozókra, Képes Ifjúságra vonatkozóan. Ezek alapján a következő olvasottsági rangsor körvonalazható meg:

1 = A Magyar Szó vasárnapi számainak olvasottsági százaléka 1987-ben, illetve 1988-ban

2. A Dolgozók területi példányszáma, ha van adat

3. Összehasonlításként, a beszélt nyelvi hatás érzékeltetésére az amatőr-színházi tevékenység, ha van.

Helység	1	2	3
Bogaras	91-93		
Kanizsa	59-55	1640	van
Zenta	57-55	1349	van
Temerin	55-54	134	van
Topolya	54-58	806	van
Szabadka	54-50	2507	van
Ada	51-53	952	-
Kispiac	50-43	30	-
Kevi	48-44	21	-
Tornyos	45-46		-
Feketics	46-37	105	-
Csantavér	45-44	234	-
Bajsa	45-40		-
Becse	43-39	189	van
Gunaras	41-40		-
Kishegyes	41-40	415	indulóban van
Mohol	40-40	93	-
Adorján	42-39	15	-
Moravica	39-38	246	-

Helység	1	2	3
Martonos	38–36		-
Horgos	38–36	320	-
Zentagunaras	37–35	1	-
Telecska	37–35		-
Péterréve	37–35	160	-
Oromhegyes	36–35	76	-
Tóthfalu	35–33		-
Felsőhegy	37–33		-
Magyarcsernye	37–31	160	-
Bácsszőlős	36–38		-
Csóka	34–34	10	-
Bácsföldvár	33–31		-
Szenttamás	32–30	1	-

Az olvasottsági százalékokat a magyar családok helységenkénti száma alapján feltüntető táblázatot még hosszan folytathatnánk, de itt csak mutatót adtam egy csökkenő haladványból, amelynek további szakaszában van például Újvidék 24–23, a bánáti Jázova 21–21, Doroszló 20–20, Zombor 18–18, Debelyacsa 13–12, Zrenjanin 9–10, végül Kikinda 8–7, Ittabé 4–3 százalékkal, utolsóként, a számba vehetők közül.

Tanulság sok van

3. A 23. helyen jelenik meg az első nyugat-bácskai, a 29. helyen az első bánáti helység.

Ha a magyar sajtótermékek olvasottságában vezető helységeket területi összefüggésbe helyezzük, Kanizsa, Zenta, Topolya, Szabadka, majd Ada, Becse, Temerin környéke emelhető ki egyértelműen, majd Északnyugat-Bácska, Észak-Bánát.

Ha pedig mindezt térképre vetítjük, egy északon legszélesebb, majd kelet–nyugat felől hirtelen, tölcsérszerűen a Tisza bácskai oldalára szűkülő, ott hosszan lenyúló ábrát kapunk, amelynek tűnyi hegyét Újvidék jelenti.

A modell akkor sem változik, ha újabb becslésszerű adatot viszünk rá, a 7 Nap olvasottságát, a Jó Pajtásét, az amatőr-színházi tevékenységét, az iskolahálózatát. A feltételezett nyelvi tényezők vonzzák egymást, vagy több van, vagy egy sem.

Az korábbi elemzések tárgya és eredménye volt, hogy a nyelvmegtartó migráció, lakhelyseré erővonalai a „tölcsérmodell” legszélesebb térségében metszik egymást.

Ebből talán az is következik, hol vannak leginkább együtt a magyar köznyelvűsödés, a nyelvi felzárkózás feltételei.

Tűnődésre adhat okot, mi van néhány táji sziget kivételével ezen a „tölcsérformán” kívül. Az még inkább, hogy van-e ide is kiható nyelvi, nyelvművelési instrumentumunk, ha nincs érzékelhető közegünk, amely a hatást hordozhatná. Egyezik-e ezzel a vákuummal például a Tanyaszínház

igen nagy publicitást élvező karavánútja, a hivatásos színházak vendégsze-replései. Külön tanulmányt lehetne írni az amatőrrendezők nyelvi szempont-ból negatív irányú lecserelődéséről, ami a nyelvi közösségen belüli példamutatást nem segítette elő, s egy cikornyás, archaikus nyelvet hozott vissza.

4. Szűkebb vizsgálataimat az előbbi olvasottsági adatok szerinti egyik legideálisabb környezetben, Kanizsán végeztem. Az I. kérdőíveket szakmun-kásokhoz, műszaki értelmiségiekhez, tisztviselőkhöz, középiskolai tanulók-hoz juttattam el.

Az első kérdésem ez volt: *Milyen lapokat, hetilapokat olvas legszíveseb-ben? Miért?*

Érdekes, hogy 100 megkérdezett közül 46-an a 7 Napot választották, mondván egyrészt, hogy minden benne van, ami történik a világban, a horoszkóp miatt, vagy azért, ami a közepén van. (Ti. meztelenkedő hölgyek.)

Második helyre, 24 tetszésponttal a Magyar Szó került, különösen mel-lékleteinek köszönhetően (Szivárvány), szintén a sokrétúséget emelve ki.

Ezután csak a Dolgozók és a Sportvilág adata volt figyelemre méltó 15–15.

A következő kérdés volt: *Melyik lapban, rovatban írnak legszívesebben, legért-hetőbben magyarul?* A válaszok szerint kis különbséggel, de ismét a 7 Nap vezet 26%-kal, elsősorban az Otthon és a család c. rovata jóvoltából.

Kissé lemaradva 22 tetszésponttal a Magyar Szó következik, elsősorban a Szivárvány c. szerdai mellékletének köszönhetően.

Utánuk viszont akkora a szóródás, hogy alig lehet kiemelni valamit. A TV-újság 10, a Dolgozók 6, a Képes Ifjúság 4 szavazatot kapott. 10–15 esetben egyik lap nyelve sem tetszik.

Az indoklásból az derül ki, hogy a színesebb írások gyakran nagyon is keresett „közéleti nyelve”, népiessége, „jópofasága” ejti rabul az olvasót, amelyről több nyelvművelő cikkben esett szó (pl. Ágoston Mihályéiban).

A következő kérdés: *Melyik rovat, lap, publicisztikai műfaj nyelvezete a legnehezekebb, legnehezebben érthető és miért?*

A negatív tetszésnyilvánítás első helyén, talán nem is meglepetés, a politikai tárgyú cikkek állnak 32%-kal, s ezt a gazdasági tematikájú írások követik 20 százalékkal. Az okok közül az idegen szavak, körülményesség, mellébeszélés, idegen szerkesztésmód, hosszú, érthetetlen, magyartalan mondatok megjegyzések a leggyakoribbak. Érdekes, hogy az Új Symposion-nak, sőt a Képes Ifjúságnak is kijutott a megjegyzésekből, a fiatalság köréből.

Ide kívánczik egyébként az Újvidéki Rádió-Televízió műsorelemző Központja által végzett közvéleménykutatás eredménye is, amely szerint a Milyen tárgyú cikkeknek hisz legkevésbé? kérdésre a politikai, gazdasági tárgyú cikkeket emelték ki legtöbben.

A következő kérdésem az volt: *Milyen rádióműsorokat, TV-műsorokat néz, hallgat legszívesebben és melyek nyelvileg a legszökebbek, legszínesebbek.* A válaszoknál, érthetően jóval nagyobb volt a szóródás, mint a sajtónál,

jellemző csak a heti egyszerű műsorokhoz (Faluműsor, Napjaink) való vonzódás volt. Nem tudni, az utóbbi esetben a műsorvezetők, vagy a meghívottak nyelvére gondoltak-e, ami nem azonos megítélésű.

A következő kérdésem bizonyult legtanulságosabbnak: *A kifogástalanul, de „bácskaiasan” zárt ě-vel beszélő bemondók kiejtése tetszik-e jobban, vagy az e-ző, finomabbnak ítélt kiejtés?*

A válaszokban a legáltalánosabb vajdasági sajtáság, az ě-zés került első helyre, igaz 6:4 arányban. Az okok közül az előbbieket a megszokott, környezeti beszédhez hasonlóságot emelték ki, s a „pesties” kiejtést is inkább a riportalányoknak róják fel, az utóbbiak viszont egyértelműen az e-zést tartják a tömegtájékoztatóban esztétikusnak, követendőnek.

A következő kérdés válaszaiból az derült ki, hogy csak a megkérdezettek 50%-a hiszi, hogy a sajtó, rádió befolyásolja a nyelvét, nyelvhasználatát.

A II. kérdőív, mint említettem, a Kanizsára költözöttek nyelvére irányult.

Első kérdésem ez volt: *Érzékeli-e szülőhelye, korábbi lakhelye és a kanizsai nyelv közötti különbséget, miben? A válaszok hol az ě-űest, hol az ő-zést emelték ki, a korábbi nyelvjárástól függően?*

A *Mi az új környezet nyelvében a legszokatlanabb, leginkább kifogásolható?* kérdésre szinte egyöntetű választ kaptam: a *tedve, vedve, megmondva* féle határozói igeneves, passzív szerkezetek, néhány tájszó, mint a *meszetölt*, az argóelemek, amelyeket paraszti környezetből korán elkerülve, otthon nem érzékelték. Mások a cifra, cizellált káromkodásokat rótták fel általában a bácskaiaknak, illetve a nyelvkeveredést. Csak a Magyarországról átkerülteknek volt a válasza teljesen elutasító, negatív.

A következő kérdésre, hogy végül is *melyik a szebb nyelv, a régi vagy az új környezeté*, azért a válasz 90 százalékban az utóbbi volt. Az is sokat árul el az új környezet nyelvi mintáihoz igazodásról, hogy az *Észreveszi-e régi környezetete a kiejtésén, beszédén, hogy máshol él?* kérdésre 10 százalékban igen volt a válasz. Másik kérdésre, hogy visszatérve átáll-e az otthoni nyelvjárássra, a *ritkán* megjegyzés volt általában a válasz.

Legtöbbet talán ettől a kérdéstől vártam: *Van-e közvetlen környezetében, aki szépen, példaadóan beszél magyarul?* A feleletek nagyon szűk lehetőségekre, választékra vetnek fényt:

Első helyen állnak, akár megnevezetten a magyartanárok, nagyon kis mértékben más szakosok, ismerős, munkatárs csak 1–1 esetben, szülők egy esetben sem, egy személy gyermekét emelte ki, nagyon sokan egyenes választ adtak: *senki sem*.

A tanulságok mindebből, ennyi adatból nehezen vonhatók le. Az kétségtelennek látszik, hogy a köznyelvűsödési tényezők közül sok nem funkcionál zavartalanul, a ráhatás eszközeiről ezeknek ismeretében kellene elgondolkodnunk. Másrészt az is felvehető: melyik a jobb út, a nyelvi ízlést, megszokást kiszolgáló „nyelvi manír”, vagy a felemelni akaró, de talán kissé eltávolodó, kifinomult kód. A válasz nagy távlatból, a nyelvészet felől természetesen nem vitás.

NYELVÁLLAPOT ÉS NYELVI NORMA A 7 NAP NYELVÉBEN

Láncz Irén

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

A sajtó mindennapi életünk tartozéka. Hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat. Éppen ezért újságaink készítőinek arról sem szabadna megfeledkezniük, hogy *mit* és *hogyan* közölnek az olvasókkal. A *hogyan* a nyelvhasználatra is vonatkozik. Ugyanis a nyelvi műveltség fejlesztésében, a nyelvi ízlés, a nyelvi kultúra alakításában a sajtó is részt vesz. Nemcsak nyelvről szóló közleményeivel, nyelvművelő írásaival, hanem saját példájával is befolyásolja olvasóinak nyelvi kultúráját, anyanyelvi készségének alakulását. Jó irányban és rossz irányban egyaránt. A jó példaadás a nyelvi nevelés egyik módja. A nyelvi ízlés, a nyelvi tudat kialakításának fontos tényezője a helyes, példaadó nyelvhasználat. A példamutató írás erősíti a nyelvérzéket, segít a nyelvhasználat magasabb fokra emelésében. A nyelvi környezet – s ez alatt a sajtó nyelvét is érthetjük – a szókincs, a szóláskészlet, a nyelvtani alakok és a mondatszerkesztés szempontjából építheti az anyanyelvismeretet. De ronthatja is, mert ha a nyelvi vétségek többször megisméltődnek a szövegben, könnyel felszívódhatnak az olvasók tudatába, s ez megingathatja a nyelvi tudatot. Ezért tartozik a sajtó felelősséggel anyanyelvünk iránt.

A különféle stílusrétegek közül talán éppen a sajtónyelv áll legközelebb a mindennapi nyelvhasználathoz, annak ellenére, s ezt tegyük hozzá, hogy sajátos eszközkészlete alakult ki. Azt is mondhatjuk, hogy tükrözi a mindennapi nyelvhasználatot. Ha megvizsgáljuk újságaink nyelvét, anyanyelvünk jelenlegi állapotára derülhet fény. Anyanyelvismeretünk szintjét a sajtó nyelvének vizsgálatával is lemérhetjük. Anyanyelvünk állapotának ismeretében tervezhetjük nyelvművelő tevékenységünket.

A sajtó írott nyelvi forma, kötöttebb is, választékosabb is az élőnyelvnél, a nyelvi norma is szigorúbb, mint a szóbeli megnyilatkozásokban. Ez az oka annak, hogy szigorúbb követelmények szerint kell bírálnunk.

A 7 Nap nyelvét vizsgálva arra kerestem a választ, hogy mennyiben követik az írások a nyelvi normát, hol térnek el a helyesnek elismert szabályoktól, szokásoktól. Nem mellékes ugyanis, hogy milyen jelenségeket terjeszt lapunk, tekintettel arra, hogy jelenleg több mint 37 000 példányban jelenik meg. A példákat a tavalyi és az idei számokból gyűjtöttem, s ezek közül némelyiknek példányszáma elérte az ötvenezret. A szabadkai hetilap igen népszerű, sok helyre eljut, sokan olvassák. Nem mindegy tehát, hogy olvasói milyen nyelvhasználattal találkoznak. A továbbiakban nemcsak a leggyakoribb nyelvi vétségeket mutatom be (igaz, ezek figyelmeztetnek bennünket arra, hogy anyanyelvünk tisztaságának védelmében még sok a tennivalónk), hanem olyan kérdésekre is kitérek, melyek a stilisztika körébe tartoznak.

A szóhasználatról, a szótévesztésről

A szavaknak társadalmilag kialakított és rögzített jelentésük van. A jelentések ismeretében tudjuk használni szavainkat, a jelentés írja elő ugyanis sokféle vonatkozását, pl. a valóságra való utalásukat, a valóság vonatkozását a szituációhoz (úgy kell használnunk a szavakat, hogy az olvasó az írás tárgyának valóságára érthesse, és a célnak megfelelően reagáljon rá), továbbá a jelentés írja elő a szó hozzáilleszhetőségét más szavakhoz. Ha a szavak – jelentésükből adódóan – nem illenek a szerkezetbe, zavar keletkezhet az értelmezéskor. Persze a legtöbb esetben azért tudjuk, mire gondolt a szerző, az igényes nyelvhasználatban azonban mégsem engedhető meg, hogy mást mondjunk, mint amit szándékozunk. Az újságírónak a jelentés finomságaival is tisztában kell lennie. A 7 Nap-ban nem egyszer származnak hibák a szójelentés pontatlan, bizonytalan ismeretéből.

„Egy-egy *elmaradt* afrikai falu reggelente még ma is sokféle zajtól visszhangzik.” (1988. 52. szám) Az *elmaradt* nem azt jelenti, mint az *elmaradott*.

„A kisipar mindinkább *nekilendül* községünkben.” (31. sz.) A kisipar gyorsabb fejlődésnek indul vagy fellendül. A *nekilendül* nem megfelelő szó ebben a szöveggörnyezetben, mert jelentése: lendületet véve nekifog, gyorsabbá, lendületesebbé válik.

„... vállalja-e a gyermek *világra segítségét*, benne azt is, hogy egy legyen-e, vagy több... Másfelől viszont jutalom sincs azért, hogy az ember megházasodjék, vagy *gyereket segítsen* a világra.” (13. sz.) Az újságíró nem tett különbséget a világra hoz, vagyis a szül és a világra segít jelentése között.

„Ezt azzal a megfontolással teszi, hogy *leverje* egyes árucikkek árát.” (34. sz.) Legalább nyolc jelentése van a *lever* igének, de egyik sem azt jelenti, ami itt megfelelne. Az árucikkek árát csökkentik.

„A gyalogtúra fáradalmait röpke beszélgetéssel próbálták *elodázni*.” (35. sz.) Az *elodázni* azt jelenti, hogy valamilyen ürüggyel elhalasztani valamit. A fáradalmakat nem halaszthatjuk el.

„... vagy egy *esetleges* másik reformernek lesz-e elegendő ideje.” (11. sz.)

(A következőkben csak azt tüntetem fel zárójelben, hogy melyik számból való az idézett mondat. A következő számokat néztem át: 1988. a 29-től az 53-ig, valamint az idej, 1989. évi számokból a 11-től a 28-ig.)

Az *esetleges* jelentése: esetleg bekövetkező, bizonytalan, véletlenszerű. A szerző bizonyára nem erre gondolt.

„... az *esetleges fertőzésveszély* sem *lebecsülendő*”. (31. sz.) A *lebecsül* azt jelenti, hogy értékénél kevesebbre becsül. A fertőzésveszéllyel semmi esetre sem hozható kapcsolatba.

Egy embert így jellemeztek: „... de vékonyak egyáltalán nem nevezhetők. Határozottan *tömör*.” (13. sz.) *Tömör* sok minden lehet, de az ember nem.

„Az idény első hat versenyén azonban nem lépett fel és formája is csak lassan *emelkedett*.” (13. sz.) A forma nem emelkedhet, a versenyző formába lendülhet.

„Annyi vizünk, csatornánk van, hogy 510 000 hektár földet *locsolhatnánk*.” (35. sz.) Igaz, hogy a *locsol* azt jelenti, hogy öntöz, de nagyobb területeket nem locsolni szoktunk.

„Nem volt rájuk szükség, már azért sem, mert a legjobb munkásokat *függesztették fel*.” (40. sz.) Felfüggeszteni a határozat, ítélet végrehajtását lehet, a szó azt is jelenti, hogy egy időre eltiltanak valakit a működési jogtól. Kiegészítve viszont nyelvhasználatunkban azt jelenti, hogy megszűnik a munkaviszonya, tehát: felfüggesztették állásából.

„A szakszervezetek nagyban szervezik a télirevalóról való *gondoskodást*.” (40. sz.) Egyszerűbb és jobb megoldás: szervezik a télirevaló beszerzését vagy gondoskodnak a télirevaló beszerzéséről. Mert a *gondoskodást* nem lehet szervezni.

„A probléma *elodázása* csak a veszteségeket halmozza. Abból pedig – köszönjük – nem kérünk. Bőven van, ezt sem biztos, hogy *törleszteni* tudjuk.” (13. sz.) A veszteségeket nem is lehet törleszteni.

„*Évelő* szokásunk rámutatni eme egyenlőtlen küzdelem néhány mozzanata...” (14. sz.) Ebben a kontextusban szokatlan az *évelő*, mert nyelvszokásunk a növényt kapcsolja össze.

A fordítás ügyetlenségének eredménye ez a mondat: „A jelentés *átadása* után a VIII. Vajdasági rohambrigád harci zászlaját *kísérték be*.” (14. sz.) A hadseregben jelentéstétel történik; a bekísérést nem lehetett rekonstruálni a szövegből.

Dicsérendő, hogy a 7 Nap-ban nincs sok idegen szó. Azok, amelyek mégis előfordulnak, ismert és gyakori szavak. Van azonban kivétel is. Pl. „*disztribúciós kulturális támogatás*”, „*konzisztens rendszer*” (52. sz.), „*plebiscitáris támogatás*” (38. sz.), a „*mozgalom autentikus jellege*” (22. sz.) stb. Néhány hiba is előfordul használatukkor:

„Télen legalább 15 fok legyen a helyiségben... Legmegfelelőbb a 18–21 fok közötti (!) *intervallum*.” (13. sz.) Az időtartam, időköz jelentésű *intervallum* itt nem helyes. (A Celsiust is oda szoktuk írni, tehát 21 °C.)

„Régi falak *nedvességszanálására* és egyéb *agresszív vízfeltörésnek* kitett épületek vízszigetelésére szolgál.” (38. sz.) Tudtommal nincs nedvességszanálás szavunk, bár lehet, hogy szakszó. De nem tartom megfelelőnek, mert az utótag jelentése a következő: csődtől megment, elbocsát, lebont, újat épít, gyógyít, orvosol. A vízfeltörés sem erőszakos, támadó, pedig az agresszív ezt jelenti.

Az átnézett számokban olyan szóalakok is előfordulnak, melyek tkp. nem léteznek nyelvünkben: „Mivel az említett bizottságok *hatékonytalannak* bizonyultak...” (35. sz.) = hatástalanok voltak, nem volt hatásuk.

„Március vége felé tartunk, a község költségvetése *elfogadatlan*.” (13. sz.) = nincs elfogadva.

„A gravitáció hiánya nemcsak a csontokra és az izmokra van hatással, hanem szerepet játszik a *sejtosztásban*...” (39. sz.) = sejtosztódásban; hiányzik az *is* kötőszó.

„... és a hasonló *akaratlan rossztevőket* céltudatosan röpitik az előre-
vetődő áristom felé.” (11. sz.) Jótevő szavunk van, rossztevő azonban nincs, akaratlan sem.

Furcsa szerkezetekkel is találkozhatunk: „*belső képzés* után géplakatosi képzést szerzett.” (35. sz.) = átképzéssel géplakatosi képzettséget/szakképessítést szerzett; „Mégis legtöbbször a szombaton este a főtéren megrendezett *szórakoztató estre* voltak kíváncsiak.” (31. sz.) = műsoros estre.

Visszatérve a szavakra, még egy jelenséget meg kell említenünk. Az „új” szavak jelenléte először csak egy újságírónál volt megfigyelhető, később e szóalkotási mód terjedni kezdett. Az eredmény: laza szerkezetű mellérendelő összetételek (kötőjellel írva), melyek azonban nem mondanak többet az összetételi tagok jelentésénél. Szükség sincs rájuk, nem gazdagítják szókincsünket. Íme a példák:

„Marhahúsleves-bécsi szelet... egyébként nemcsak reggeli-vacsorára fogyasztható.” (40. sz.)

„... elemészti egészben vagy részben eladdig összegyűjtögetett vagyongáját-valóságát, anyagi javait.” (11. sz.)

„... lesznek termelők, akik még a vetés-ültetés előtt felvett kölcsönt sem tudják (kamatostul) visszafizetni...” (39. sz.) uo.: „július–augusztus–szeptemberre”, hivatkozik-támaszkodik (23. sz.), okaiból-okairól (25. sz.), látni-hallani (11. sz.), esetenként-emberenként, szabályok-sablonok (22. sz.). Az ilyen szavakra Sinkovits Ferenc is felfigyelt. Az ő példái (lásd 7 Nap 1989. 26. sz.) az egyik 1986-os számból valók: sok helyen jártunk-fordultunk meg, végül elirányítottak-elküldtek, szeretem látni-tapasztalni, nemcsak nézelődni-vásárolgatni, elmentem-elfurikáztam. Ezek a szavak egy interjúalany beszédéből valók, s igaza van Sinkovitsnak mikor megjegyzi, hogy az alany a felsorolt szavakat biztosan nem így írta volna.

A fiataloknak készült írásokban (ezek főleg lemezismertető) is vannak új, szokatlan szavak. A fiatalok bizonyára ismerik is jelentésüket. Például: hangmáglya, karrier-gladiátor, kultuszegyüttes (34. sz.), sikolykalendárium (52. sz.), szótorony, aknaösvény (25. sz.), „fülkereskedelmi” újdonságok, szókotla, felhőkarcoló-hangú, pszichodélikus hangvagyton, pszichodélikus dzsessz (23. sz.).

Meglepő a címként szereplő Villámsebesen (34. sz.). Villámgyors szavunk van. És villámsebes? Fogadjuk el ezt is? Vannak olyan szavak, szókapcsolatok is a lapban, melyek értékes színfoltok: olvasócézár (49. sz.), pihenőkert (13. sz.), bajtenyészet (53. sz.), panaszaratáson, farkasvilágunk (11. sz.), kőkemény élet, hollónyi kis öregasszony (49. sz.). De ezekről szólva már a stilsztika területére érünk. Ötletes az oxigéngyár szó is: „Ennek az értelme, hogy a tartozásleírása ellenében mentsék meg közösen az emberiség oxigén-„gyárát”, mint ahogyan azt Bolíviában tették.” (13. sz.) Csak a szó írásmódja zavaró, a kötőjel és a gyár idézőjelbe tétele.

A hivatali nyelvben kedvelt szavak, fordulatok, terpeszkedő kifejezések – sajnos – nem ritkák a 7 Nap cikkeiben sem. S nem csak az újságírók nyelvében. A riport- és interjúalanyok beszédében is elég gyakoriak; nem valószínű ugyanis, hogy az újságíró cserélte fel a rövidebb formát, az igét – ha szerkezetéről van szó – terjengős kifejezéssé. Tanúi lehetünk, hogy a hivatalos nyelv átterjedt a mindennapi nyelvhasználatra is.

A konkrét és a komoly divatja még nem múlt el. Például: „Megértették azt a szándékunkat, hogy egy konkrét példa segítségével tanújelét adjuk elhatározásunknak: „Minden társadalom, így a miénk is, különféle konkrét érdekek létezésének a színtere.” „Minden konkrét esetben a felkínált politikai program alapján foglalunk állást.” (52. sz.) (A példák ugyanabból a beszélgetésből valók.) „Talán elegendő, hogy csak konkrét adatokat sorolok fel.” (35. sz.)

„Közben családot alapított s komolyabb személyi jövedelemre volt szükség a feleség és gyerekek miatt... aztán már vállalta is az első komoly munkákat.” (35. sz.) „... a veszteségek fedezése után komoly átszervezésre került sor, s a kádercserék sem maradtak el.” (35. sz.)

A mondatokat nehézkessé teszi az *illetően*: „Több mint két évtizede képtelenek vagyunk a megegyezésre az agrár sorsát illetően.” (35. sz.) „Remélhetőleg ezután leszámolunk a téves illúziókkal Szabadka fejlesztési irányvonalának megvalósítását illetően.” „Meg kell tudnunk az igazat minden munkaszervezetről a kereteket, a fejlesztési esélyeket, a pénzügyi helyzetet, a fölhatalmozást illetően.” „... ahogy folyt a társadalmi vita a leendő elnök személyét illetően, úgy csökkent a listán szereplők névsora.” (14. sz.)

A *célkiűzés* kiszorította a *cél* szót: „A célkitűzésből meg a tényekből egyenesen következik a küszöbönálló feladatok nagysága.” „... semmi sem valósult meg abból a célkitűzésből, hogy egyenrangúak legyenek a többi iparágban dolgozókkal.” (51. sz.)

Azok közül a példák közül, melyek a Hivatalos nyelvünk kézikönyvében is megtalálhatók, több felbukkan hetilapunkban is. Például a *foganatosít*: „A JSZSZK illetékes szervei a törvénnyel összhangban úgyszintén megfelelő intézkedéseket foganatosítanak az indokolatlanul menedékjogot kérelmezők számának csökkentésére.” (11. sz.) „... foganatosítson olyan intézkedéseket, melyek...” (28. sz.) Sok továbbá a viszonyulás, a hiányosság, a vonatkozóan, s az ilyen szerkezetek: reményt táplál, beszélgetést folytat, megerősítést nyer, javaslatot tesz; behatóbban foglalkozni, rámutat valami szükségességére, maradéktalanul vagy messzemenően támogat, széleskörű tevékenység, gyökeres változások.

E jelenség következtében elszaporodnak az elvont főnevek a cselekvő igék rovására. Így jött létre a következő mondat is: „A termelés visszaesése bekövetkezett.” (14. sz.) Egyszerűbben így hangzana: A termelés visszaesett.

A közlemény világossága szenved kárt, ha nem mondjuk meg egyértelműen, miről van szó: „Lehetetlen nem észrevenni, hogy az állam kényszerítő hatásának a képviselői is színre léptek, lépnek...” Vagy: „És minden olyan kérdés, amely ehhez kapcsolódik, pl. a gazdasági hatóeszközök meghozatala, az eszköztársításoknak a törvény erejével való rendezése, és így tovább.” (31. sz.) Nem biztos, hogy az olvasó ismeri ezeket a kiemelt kifejezéseket.

Az igekötők

Az igekötőkkel kapcsolatos kérdések a jelentés körébe is beletartoznak. Az igekötők hozzáadnak valamit az ige jelentéséhez, jelentésbeli többletet, árnyalatot fejeznek ki. Helytelen használatuk eddig is gondot okozott a nyelvmuvelésnek, s a példák számából ítélve sokan ma sincsenek egészen tisztában azzal, mikor felesleges az igekötő használata. Hibát okoz az is, ha nem a megfelelő igekötő kapcsolódik az igehez.

Felesleges az igekötő a következő mondatokban:

„Neki Dedinjén *jutott ki* egy 470 m² területű villa.” (40. sz.)

„... nem tágítanak, amíg nem tesznek eleget követelésüknek, majd *bepótolják* szombaton és vasárnap az elmulasztottakat.” (42. sz.)

„Munkatársai is *megkommentálják*...” (35. sz.)

„Körültekéntően kell eljárni, *utánaérdeklődve, leellenőrizve*” (41. sz.)

„... gyengén sugárzó izotóppal *meginjekciózott*” egy darab húst (40. sz.)

„... a korábbi megvalósítását bizonyos visszahúzó erők *elszabotálták*” (31. sz.)

„A hallgatással, a visszahúzódással saját magukat *differenciálják ki*.” (13. sz.)

„Múltját és jelenét is *leellenőrizték*, jöhet tehát a miniszterség.” (52. sz.)

„... hogy most csak *leellenőrizzem* hét és fél forrongó hónap múltán.” (51. sz.) „A bizottság körbejárta az épületet. Mindent *leellenőrizött*” (19. sz.) „... meg *leellenőrizhetetlen* híreszteléseket is tényként közöl olykor a sajtó.” (uo.)

Olykor nem a megfelelő igekötő kapcsolódik az igéhez: „Nagy gondot okozott a megfelelő kisipari műhely *megépítése* vagy megvásárlása.” = felépítése (51. sz.)

„Ezt a takarmányt aztán *föl* is kell etetni a jószággal.” (39. sz.) = megetetni

„Sok figyelmet, időt igényelt a *kinevelésük*.” (40. sz.) = felnevelésük

„Viszont *le* vagyok döbbenve.” (11. sz.) = megdöbben

„Ezek a tartományok, már a rigómezei csata előtt, nagymértékben *beleszerveződtek*, *beleidomultak* az oszmán állam rendszerébe.” (24. sz.) A bele igekötő tkp. bennefoglaltatik a szerveződik igében, mert jelentése szervezetbe, szervezetté tömörül, vagyis felesleges kitenni. (A nagymértékben is kifogásolható, mert ha valami a rendszer része lesz, akkor a mérték kérdése nem merül fel. Az idomul vonzata pedig a valamihez, tehát valami idomul valamihez, a bele ebben az esetben is felesleges.)

A névelők

A névelők használatát is jelentésük írja elő. Többféle jelentésárnyalatuk van. A határozott névelő például nem maradhat el a már említett vagy ismert személyt, dolgot jelentő köznév vagy szó szerkezet előtt, fajfogalmat vagy elvont fogalmat jelölő köznév előtt és némely időt jelölő határozószó előtt. Ezeket a szabályokat a 7 Nap-ban sokszor megsértik:

„Szóval nagy érdeklődés, bár a tárgysorozat nem ígért rendkívüli dolgokat.” (41. sz.) = az érdeklődés

„Csakhogy – vetődött fel rögtön a kérdés – kooperációs alapszervezetek szegények, mint a templom egere.” (51. sz.) = a kooperációs alapszervezetek

„Neki, meg hasonló halandóknak, mint amilyen ő, megtöltötték...” (39. sz.) = a hasonló halandóknak

„... de helyiség hőmérséklete semmiképp se legyen 24 foknál magasabb.” (14. sz.) = a helyiség hőmérséklete

„Egyik ilyen digitális időmérővel egybeépített fogkefetartó.” (13. sz.) = ilyen a digitális időmérővel stb.

„Főlnőtt persze tévedhet.” (13. sz.) = a főlnőtt

„Söröshordót vízzel töltöttem meg...” (51. sz.) = a söröshordót

„Múltkoriban a moravikai Mezőgazdasági Ipari Kombinát igazgatója... mondta:” (35. sz.) = a múltkoriban

„Ez helyettesíti idén a nyaralást.” (uo.) = az idén

„Az egyik elbúcsúzik az aranyéremtől, meghal kicsit.” (41. sz.) = egy kicsit

„S hiába harcol maroknyi ember itthon...” (39. sz.) = egy maroknyi ember

Az utóbbi két példában a határozott mennyiséget jelentő névszók előtt hiányzik a határozatlan névelő. Néha pedig olyankor is kiteszik, ha nincs rá szükség: a névszói állítmány előtt. Például: Ez egy inkvizíció (13. sz.) „Hát, ugyebár ez nem egy olyan gazdasági év volt, amelynek eredményeivel

dicsekedhetnék." (14. sz.) K. „nem egy tökéletes értelmiségi személy" (35. sz.). „A Kertváros helyi közösség egy nem mindennapi helyi közösség." (41. sz.) „A Sonic Youth egy amerikai kultuszegyüttes." (34. sz.)

A névmások

A névmások más nyelvekben, a szerbhorvátban is gyakoribbak, mint a magyarban, s a nyelvi norma sem egyformán írja elő használatuk módját. A magyarban nincs szükség rájuk olyankor, amikor a szerbhorvátban nem maradhatnak el. „E szervével a kacsacsőrű érzékelheti a víz áramlása keltett gyöngye villamos erőtereket, s ez segítheti *őt* a tájékozódásban." (52. sz.)

„Számítalan híve és barátja vclt, aki *őt* segítette a munkájában." (53. sz.)

„Simović hangoztatta, hogy Jugoszlávia nincs felkészülve a háborúra, időt szeretne nyerni és elkerülni *azt*." (13. sz.)

„Sokkal több pénzbe került a létesítmények őrzése, mint amennyiért eladhattuk *azokat*." (13. sz.)

„... szeretné végérvényesen meghódítani magának a belgrádi és zágrábi tarka közönséget. Kérdemli *annak* szimpátiáját." (31. sz.)

„Mindenkinek olyan Tételóval kell megelégednie, amilyen jut *neki*." (53. sz.)

A következő két példában a *róla* helyett ajánlatosabb az *arról*, mert kifejezőbb az előremutató szerepe. Ha visszautalásról lenne szó, ha a már elmondottakra vonatkozna, nem kifogásolnám. „Határozatot hoztak róla, hogy a gyűlés javasolja..." (14. sz.) „A magántermelők végérvényesen meggyőződtek róla, hogy érdekeiket rajtuk kívül senki sem fogja tisztességesen képviselni." (uo.)

A határozóragok

Bizonytalanság tapasztalható a határozóragok használatában is. Többször nem a megfelelő határozóragot kapcsolják a szóhoz.

„Annak idején én a magamét *szemükre* mondtam." (12. sz.) = a szemükbe

„Sok szó esik arról, hogy milyen óriási tartalékok rejlenek a mezőgazdaságban. Főleg a magánszektoron." (50. sz.) = a magánszektorban

„A vélemények egyöntetűek voltak abban, hogy nagyon sürgősen javítani kell a beindított gazdasági-politikai intézkedésekben." (42. sz.) = meg kell változtatni az intézkedéseket vagy változtatni kell az intézkedéseken

„Az egyik sarkalatos megbeszélési való épp a gazdasági szerkezet váltása lesz. Minden iparágon." (35. sz.) = minden iparágban

„... ezek a betegségek helyenként járványos méreteket öltöttek, s több mint háromezer ember halálára vezettek." (14. sz.) = halálát okozták

Van, amikor felesleges a határozórag: „Úgy látszik, ezúttal is igen nehezen ismerik el a kormányban, hogy nem voltak jók a felmérések." (42. sz.) = nehezen ismeri el a kormány

„Mintegy 2 hónappal ezelőtt a tartományból megdicsérték bennünket." (39. sz.) A mondatból nem derül ki, ki dicsérte meg őket

„A községi pártbizottságon... igen sokat elemezték a múltat." (13. sz.) = a pártbizottság ülésein

„... amennyit az illető munkaszervezet szabályzatával jónak tart." (13. sz.) = a munkaszervezet jónak tarthat valamit, a szabályzat pedig előírhat valamit

„Kijelentéseiben sokszor ellentmondásos." (35. sz.) = Kijelentései sokszor ellentmondásosak

„Nem tudom mire vélni ezt a nagyfokú berzenkedést A. Dubčektól." (14. sz.) = Nem tudom mire vélni Dubček berzenkedését.

Egyéb észrevételek:

– A határozói igenevet kiszorítja a befejezett melléknévi igenév, ennek következtében a feltételek nálunk mindig *adottak*, és nem *adva vannak*: „Tehát a feltételek adottak." (32.) „... ehhez adottak a föltételek." (13.) „Ez adott." (11.) „Adottak egyfelől a szegény, szorgalmas és agyonhallgatott mesterlövészek..." (40.) „... a szükséges nitrogént kivonhatnák a levegőből, de ezen kívül az ég világán semmi se volt adott." (13.)

– Az egyeztetésben is gyakran vannak hibák, különösen akkor, amikor a kötőszó vonatkozó névmás:

„Erre utalnak a TKSZ *adatai* is, *mely* szerint munkaszervezeteinkben..." (35.) „Csak olyan *vevőkkel* állunk szóba, *aki* legalább az önköltségi árat megfizeti..." (14.) „... ez az egyetlen lehetőség, hogy fokozatosan felzárkózzunk *oda*, *amitől* jelenleg igencsak távol vagyunk." (51.) Vagy: „*Azzal* a *következményekkel* kell most szembenézni..." (51.) „A tudomány, a közoktatás, a kultúra, tájékoztatás, a sport és más területeken szintén nagyobbak a lehetőségek, mint az elért eredmények." (41.) (Két különböző dolgot hasonlítanak itt össze!) „Természetes, hogy új termékekkel is jelentkezni akarnak a piacon, a minőséget állandóan javítani, a szállítási határidőket maximálisan tiszteletben tartani." (19.)

– A szórendre sem fordítanak gondot: „A közönség soraiban a gyerekek, felnőttek *egyaránt kísérték figyelemmel* műsorunkat." (11.) „Egy abból az ötvenből, akik részt vettek a *legutóbbi polgárok ülésén*." (52.) = aki részt vett a polgárok legutóbbi ülésén

– A szűkszavúság pongyolaságot eredményez:

„Ezek csak hozzátétőleges adatok, mert a valós *kiadásokat* mindenki féltve *őrzi*, és senki sem nyilatkozik nyíltan róluk." (35.) = arról nem beszélnek, hogy mekkorák a kiadások.

„Bár az illetékesek sokat tettek a kisipar *helyzetének érdekében*, gondok, problémák, akadályok még mindig adódnak." (31.) = a helyzet javítása érdekében tettek valamit

„Nekünk... pedig az a feladatunk, hogy törekedjünk a kisipari munka *körülményeinek megteremtésén*, a mesterek helyzetének javításán, munkájuk

elismerésén." (uo.) = jobb körülményeket teremtsünk, törekedjünk arra, hogy munkájukat elismerjék

„Harmadik emeleti ablakomból rálátok a főtérre. *Jól vagy rosszul magas ablakom bezárult.*” (42.) Az utóbbi mondat homályos marad, értelmét nemigen tudjuk kibogozni

„Pedig vesztesége zárszámadáskor 14,8 milliárd.” (13.) Így szoktuk mondani, de jobb volna, ha pontosítanánk: a zárszámadás mutatta ki, akkor derült ki

„... megismerkedett egy szakmabelivel és *elpanaszolta* neki csekélyke *jövedelmét.*” (35. v. 51.)

Nem olyan régen azt olvashattuk a lapban, hogy az egyik szabadkai iskola oligofrén pedagógust keres. Ne csodálkozzunk, hogy a viccoldalra is bekerült.

– A nyelvi jelek használatának helyességét a nyelvtani és jelentéstani szempontok mellett stilisztikai szempontok is bonyolítják. A szavak, szerkezetek stilisztikai értéke különböző, s ha bizonyos fordulatok gyakoriak a mindennapi nyelvhasználatban, nem biztos, hogy elfogadhatók az újság nyelvében. Ami nem illett a szövegbe:

„Egyelőre *úgy fest*: könnyebb lesz a kölcsönt beírni, mint...” (28.) „az alkotmányos alapelveket is *piszkálták.*” (44.) „Mindannyian *jól kijönnek* egymással.” (52.) „Nagyon *jól kijönnek* egymással.” (31.) *Báris* ezt hangoztatják.” (uo.) „*Az továbbra is marad*, hogy az egész ország területén felvásárolják a lakosságtól a tört aranyat.” (35.) „*Pláne* azt, hogy vállalja-e...” (13.) „*Pláne* az olyan hozzáállás...”

Az írásjelek használata

A megvizsgált szövegek helyesírásával, egészen pontosan az írásjelek használatával kapcsolatban is van néhány észrevételem. Szembetűnő jelenségről van szó ugyanis. A mondathatárokat sokszor nem ismerik fel, ennek következtében gyakran elmarad a mondatok közötti vessző (főleg az és kötőszó előtt, de másutt is). Pedig a vesszőnek fontos szerepe van a gondolat tagolásában, az olvasó szempontjából az értelmezés folyamatában lesz szerepe. Ha hiányzik a vessző, az olvasó egybekapcsolja a két össze nem tartozó, de összetartozható szót, fel is ismeri a köztük levő nyelvtani viszonyt, és várja e szerkezet kiegészítését, folytatását. Tovább olvasva a szöveget azonban korrigálnia kell a magában kialakított gondolatot, tkp. elvárásait, mert a folytatás nem felel meg az elvárásoknak. Pl. „Vagy nézzük a havi átlagkereseteket” – alakulását, ezzel egészíteném ki, mert gyakori téma ez mostanában, a folytatás azonban: „községi listáján hol szerepel a Nitrogénművek.” Helyesen: Vagy nézzük, ... Egyéb példák:

„A hogyanra tudjuk még lehetetlen pontos választ adni,” (19. sz.) = a hogyanra, tudjuk, még...

„... a vállalatok mindenekelőtt a vajdaságiak és a szerbiaiak közlik...” (11. sz.) = a vállalatok, mindenekelőtt...

„Számban kevés de annál lelkesebb közönség előtt tartottuk meg...” (uo.) = számban kevés, de annál lelkesebb

„Még most is szép számban akadnak akik idevágó véleményüket óvatosságból megtartják maguknak.” (uo.) = ... szép számban akadnak, akik...

„Szégyen és gyalázat ami itt végbemegy, kérem.” (uo.) = szégyen és gyalázat, ami itt végbemegy

„... de csalódtak benne hamarosan és csak időközben bekövetkezett halálának köszönheti...” (uo.) = hamarosan, és...

„... hazamegyünk és igazi bácskai módra telezabáljuk magunkat,...” (uo.) = hazamegyünk, és...

Zolnai Béla írja, hogy *sok írásjel – gondolatszegénység*. Igaz, gondolatszegénységről szó sincs a 7 Nap-ban, ellenben tényleg sok az írásjel: a három pont, a gondolatjel, a zárójel, a pontosvessző.

A pontozásról, vagyis a három pont használatáról írja Zolnai, hogy ez a leggyakoribb, de a legolcsóbb íráseszköze a költőknek, akik könnyen azt hihetik, hogy a gondolatszegénységet három ponttal pótolni lehet. A három pont befejezetlen gondolatot jelöl, az újságíró sejtet valamit, s az olvasó aktív részvételére számít, arra, hogy a leírtak továbbgondolására van szükség. De végeredményben minden leírt gondolatot elgondolkodhatunk, s ha így nézzük, befejezetlenné tekinthetünk mindent, amit közölnek velünk. Ezért tartom feleslegesnek a pontozást a következő mondatok esetében:

„A lakosok közül ötezer a dolgozó, kétezer a nyugdíjas, ezeröttszáz a fiatal, ezerháromszáz a KSZ-tag, tizenhárman pedig a tudományok doktora...” (41. sz.)

„A lényeges újdonságokat tartalmazó javaslat arra hivatott, hogy felszámolja külföldi beruházások számos eddigi akadályát, növelje azok kifizetődését...” (52. sz.)

„Ehhez a munkához már a kezdet kezdetén megfelelő eszmei és politikai légkört kell teremteni...” (35. sz.)

„Míg egyesek csak a terményszerkezet megváltozásának szükségességéről még csak beszélnek, addig itt, Moravicán már valóra is váltották...” (35. sz.)

„Valahogy úgy, hogy demokratikus közvitán valamit megbeszélünk és aztán ahhoz tartjuk (tartanak) magunkat...” (13. sz.) Ebben a mondatban az egyeztetéssel is baj van, az *és* előtt hiányzik a vessző.

„Ha a Marković kormány sem intézkedik, vajon mivel öntözzük mi, városiak kéthetenként a páfrányt...” (14. sz.) A mondat végére kérdőjel kellene, a Marković-kormányt kötőjellel kell írni.

A gondolatjel a logikus elkülönítés, kiemelés eszköze. Erre is használják a 7 Nap-osok, csak hogy túl gyakran. Íme néhány példa: „Vajon megihatunk-e békés tereferé közben – néhány italt, hogy ne vitatkozzunk olyasmin, amit (egykorúak lévén) már régen tisztáztunk.” (11. sz.) Ebben a mondatban felesleges volt kitenni, a zárórésze el is maradt.

„A képviseletekben vásárolható autók ugyanis – mivel valutáért és plusz dinárért kaphatók – az utóbbi időben áruk maradt a régi, habár a valuta ára napról napra változik.” (14. sz.) A kiemelt rész itt nem épül be szervesen a mondatba, sőt, csak zavart okoz. Valahogy így kellene: az autó ára – ... – az utóbbi időben maradt a régi...

Ennél még furcsább szerkezet jön létre akkor, amikor a gondolatjelen belül még zárójel is van, vagy fordítva, a zárójelben levő részbe még

gondolatjel is kerül. De előbb lássunk néhány olyan példát, amelyben zárójelre alkalmaznak! Sok minden kerül ugyanis zárójelbe, nem is mindig indokoltan, a közbevetett rész nem mindig lesz szerves része a szövegnek. Ez akkor van így, ha a zárójelbe került rész nincs nyelvtani viszonyban a korábbi résszel. Ez olyan hibának számít, amely lassítja a megértés folyamatát, mert megszakítja a gondolatfűzést. „Most, hogy a szárazság miatt (sajnos az elemi csapás miatt) újra előtérbe került a mezőgazdaság kérdése...” (35. sz.)

„A nyár folyamán nemcsak azt tudtuk meg (sajnos legkevésbé a hazai hírforrásokból), hogy valami nincs rendben a nagy hírveréssel beindított Yugo körül.” (uo.) „Az ENSZ fegyveres erőinek bevetésére először a koreai háborúban (1950) került sor... Gyakran maga a főtitkár is felajánlotta jöszolgálatait a szembenálló feleknek (Afganisztán, Kambodzsa stb.)

Példák a gondolatjel és zárójel kombinálására:

„Megvolt tehát minden feltétel arra, hogy a termet ez alkalommal is zsúfolásig megtöltő közönség (annyian voltak – legalább félezren –, hogy nemcsak kétoldalt, hanem még a folyosón is sokan álltak) jól szórakozzék.” (51. sz.)

„Akkor – 1957 márciusában – a MUK-ot (Márciusban újra kezdjük. Már mint azt, ami az előző év őszén abbamaradt.) emlegették leginkább.” „Lehet, hogy a sátán valóban megkísértette, próbára tette a Próféta (Krisztus utolsó megkísértését nemrég – ugyanis vitatott – filmen is láthattuk), de ez talán mégsem lehet ok ilyen súlyos ítélet kimondására és végrehajtására?” E mondatot is át kellene fogalmazni, hogy érthető legyen. A mondat végére sem kérdőjel kell.

A pontosvessző funkcióját szem elől tévesztik, nem a bonyolultabb összetett mondatokat tagolják vele, hanem vessző helyett felhasználják felsoroláskor vagy két mondat elkülönítésekor. „Külön figyelmet kell majd szentelni azoknak a megoldásoknak, amelyek meghatározzák Vajdaság SZAT szerepét a Föderációban és Szerbiában; melyek a nemzetek és nemzetiségek egyenjogú nyelvhasználatát szabályozzák és a hivatalos nyelv használatát; a tartomány jogait és kötelezettségeit.” (11. sz.)

„A papírgyártás kimondottan vízigenyes; nagy mennyiségű szennyvizet eredményez.” (uo.)

„Egyelőre nincs megoldás; a Lepenka több mint nyolcszáz dolgozónak biztosít megélhetést.” (uo.) Mindkét mondatban a pontosvessző helyett jobban megfelelné egy-egy kötőszó.

Kedvelik a kettőspontot is. Legtöbbször a *hogy* kötőszót váltják fel vele. Például:

„Mert rájöttek: a búza és a kukorica kevés hasznot hoz... Moravicára jellemző: a fűszerfélék szárítását az idén kezdik meg...” (35. sz.)

„A szakemberek állítják: a volt kamillaföldeken akkora napraforgóhozamra számíthatnak, mint még soha.” (uo.)

„Legyünk becsületesek és ismerjük be: évek óta panaszkodnak a földművesek, hogy munkájuk értelmetlen.” (14. sz.)

„Végül: Romániát 10 év 9 hónap és 14 nap válassza (sic!) el a kommunizmustól.” (11. sz.)

Stilisztikai kérdések

Az írások stílusát a nyelvi képek teszik színessé, változatossá. A képanyag azonban a képszerűség tekintetében igen heterogén, a képek képzeletkeltő ereje eltérő. Találunk közöttük köznyelvi képeket, eredeti képeket, megújított képeket. Válogatás és bármiféle csoportosítás nélkül álljon itt egy csokorra való:

„Kaphat-e az ötven vajdasági község adóhivatala átmeneti osztályzatot, amikor nyilvánvaló, hogy eredménytelenül harcol a törvényszegőkkel?” (35. sz.) „Az állam bemattolt bennünket...” (uo.) „... sokszor ugyanott szorít bennünket az a bizonyos cipő.” (51. sz.) „Persze legkönnyebb a parasztot a szégyenoszlophoz állítani.” (14. sz.) „Jobban ki kell tární a kaput a jövőben gondolkodó, újtásra vállalkozó káderek előtt.” (35. sz.) „Az osztályzatok árusítását nagykereskedelmi szinten végezték... az osztályzatok szabad piacán.” (uo.) „Ezek pedig nem juthattak a leckönyvbe valamilyen varázslatos megmagyarázhatatlan módon, hanem kizárólag a bűn kitaposott ösvényén...” (uo.) Persze, a mérleg másik serpenyőjében sincsenek nagyon kevesen.” (14. sz.) „... átlendítené a törvény, az ember s társadalom adta törvény vasfejű szigorán.” (11. sz.)

A képet többször ki is emelik a szövegben, azzal, hogy idézőjelbe teszik:

„Elejtettek ugyan néhány »kiszvadat«, de a nagyobbakat futni hagyták.” (35. sz.) „Némileg könnyebb arra válaszolni, hogy a választás napjára miért maradt csak egy jelölt,” [...] »talpon«.” (14. sz.) „Ugyanis az elszámolási rendszer lehetőséget nyújt a munkaszervezet helyzetének »lakkozására«, a súlyos helyzet palástolására. (uo.)

Gyakran szövegek szólásokat a mondatokba:

„Hisz egy fecske aligha csinálhat nyarat.” (14. sz.) „Beláthatnák, hogy nála is betelt a pohár...” (uo.) „Kígyó-békát kiáltunk rájuk, pedig csak a piaci logikával élnek.” (uo.) „Csakhamar kiderült, hogy előre ivott a medve bőrére.” (35. sz.) „Ma már nyilvánvaló, hogy sok víz lefolyik még a Dunán, amíg meg nem kapaszkodik újra a dinár a valutapiacon.” (34. sz.) „Szóval: olajügyben nem áll jól a szénánk.” (uo.) „A megfélemlítés csak olajat jelent a tűzre.” (40. sz.) „... mindannyian gazdagabbak lennénk, ha a társadalmi vagyont nem Csáki (sic!) szalmájaként kezelnénk.” (11. sz.)

Szállóige és szóláshasonlat is van a szövegekben. Íme egy-egy példa: „Egyre kevesebb az eszkimó és mind több a móka Szabadkán” (14. sz.) Ez persze nem az eredeti alak, hanem annak ügyes és ötletes variált idézése helyettesítéssel. „S nem hallgattak, nem ültek ott, mint a faszent: ömlött belőlük a szó.” (uo.)

A címeknél is érdemes elidőznünk, mert igen változatosak. Gyakran kötött vagy variált idézések, a variáltak között vannak betoldással vagy helyettesítéssel létrejötték, van, amelyeknek modalitása változott meg. Alapjuk legtöbbször filmcím, szólás vagy szállóige, esetleg szépirodalmi alkotás címe, népdal címe. Például:

Volt egyszer egy vadnyugat, Harmadfokú találkozók (a film magyarra fordított címe Harmadfokú találkozás, itt azonban még sincs szó helyettesítésről), Dollárpapa, Kórház a város szélén – filmcímek kötött idézése

Ha én gazdag lennék, Egyedül nem megy – dalcímek kötött idézése

Tavaszi szél vizet áraszt – népdal címének kötött idézése

Az utolsó mohikán – regény címének kötött idézése

Variált idézések: helyettesítéssel: Maggie, te édes; Játssz újra, Hoszni! Az újságírók meghalnak, ugye? Valamit hoz a víz (filmcímek); Az eltűnt gép nyomában, Keleten a helyzet... (a folytatás nem hiányzik, aki nem asszociál a címből, kiegészítheti a szövegből)

Szólások kötött idézése: Kicsi a bors, de erős, Fából vaskarika, Csáki (sic!) szalmája, Vak tyúk... (a szöveg a folytatással indul: is talál szemet)

Szólás variált idézéssel – betoldással: Sok kicsi – sok zsebbe megy; Az idő több, mint pénz; helyettesítéssel: Tejjel a falnak, Hármat egy csapásra.

Példák a modalitás megváltozására: Utánunk a vízözön? Az én házam, az én váram? Hosszú, forró nyár? Kibújna a szög a zsákból stb.

A nyelvi szintet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy vannak értékek a 7 Napban, ezeket meg is kell tartaniuk a lap munkatársainak, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy olykor nem árt mértéket tartani – a képek használatában, mert felesleges halmozásuk modoros is lehet, s el is vonhatja figyelmünket a tartalomtól, ha egy helyen túl sok van belőlük.

NYELVÁLLAPOT-VIZSGÁLAT A KÉPES IFJÚSÁG 1989. ÉVFOLYAMÁBAN

Rajslí Ilona

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

Előre kell bocsátanom: rendhagyó nyelvi elemzés ez az enyém; több is, kevesebb is annál, ahogyan a sajtó nyelvéről készült elemzéseket egyáltalán elképzelni szokás.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy túlhaladottnak tartom a szokásos eljárásokat (a helyesírástól a fogalmazásig terjedő, hierarchikusan felépített elemzési módszereket), de esetünkben, egy ifjúsági lap nyelvét szem előtt tartva annyi mindenre, annyi minden *másra* is kell figyelni! Nagyon is szükséges lenne elkészíteni egy átfogó, alapos, minden nyelvi réteget feldolgozó elemzést; itt most mégis csak azokról a szembeötölő, tolakodó nyelvi jelenségekről szólnék, amelyek leginkább kihatnak az ifjúság nyelvhasználatára, s amelyek a nyelveken kívül másféle fogékonyság, pl. a viselkedés- és magatartáskultúra, a vizuális és egyéb esztétikai ízlés kialakításában is részt vesznek.

A Képes Ifjúság egyféle nyelvi modellt nyújt olvasóinak. Arra, hogy a fiatalok miként fogadják ezt a modellt, milyennek tartják a lap nyelvezetét és hogyan viszonyulnak néhány lényeges nyelvi jelenséghez – a becsei középiskolások körkérdésre adott válaszaiból derül fény. A fiatalok véleményéből leszűrhető, hogy a megjegyzések, kritikák ellenére is követendő minta számukra a lap nyelvezete, a nyelvi megnyilatkozás egy lehetséges módja.

A lap vizsgálatakor¹ kirajzolódnak azok a nyelvi elemek, amelyek jól vagy rosszul, de hatnak olvasóikra, befolyásolják nyelvhasználatukat. Vannak olyan nyelvi sajátosságai, amelyek különbözővé teszik más lapoktól.

¹ Az 1989-i évfolyam számai mellett 5–5 1987-i és 1988-i számot néztem át.

Legfontosabb a nemzedéki elkülönülés szándékából eredő bizalmasabb, közvetlenebb szólniakarás hangneme. Nem túl szembetűnő ez a lapban, sem erőltetett, de témától függetlenül megtalálható. Leginkább a lexikán érezhető, a szavak kiválasztásának a módján, de más vonatkozásban is. Pl. a szakszervezet tagja az *szakszervezetes*, az egyén ide *betagosodik*, s ezt a hangnemet érezteti a számtalan zsargonszó is.

A Képes Ifjúság nyelvét többféle típusú színes elem teszi a többi lap nyelvezetétől merőben mássá. Nézzük először a címeket! Az ötletes vizuális megoldásokba nyelvi-szemantikai bravúrt is belevisznek, pl. a *HON-FOG-LALÓK*, vagy a *MŰ-ALKOTÁS* szavak összetevői elválasztva jelennek meg többletjelentést előlegezve ezzel, polemizáló hangnemet sejtet a *Kloroform – iskolareform* cím is stb. A szerző gyakran él egy jól ismert fordulattal, s a nem várt pillanatban megváltoztatja, valamivel kombinálja, ellenpontozza. Erre leginkább szólásokat, közmondásokat használnak fel, pl. *Aki nem dolgozik – sztrájkol?*; *Rendszert melenget a keblén* (1843. évf. 6.1.)²; *Jajvörös vagy kapusárga?* (1900. évf. 4.1.). A *Mit ér?* formula is igen kedvelt, többféle behelyettesítéssel szerepel: Mit ér az ember, ha dolgozik? Mit ér a sajtó, ha ifjúsági? és végül Mit ér a pénz – ha dinár?

Az ötletesebbjei mellett erőltetettnek tűnik az alliterációra törekvő cím: *Hegyesen hegyeződik a helyzet* (1830. évf. 6–7. 1.)

A lap nyelvezetét színessé, érdekessé és nem utolsósorban fiatalossá teszik a neologizmusok. A *muskátlizenész*, a *hifitorony*, a *tollnok* pl. már teljes polgárjogot nyert szóként szerepel a lap oldalain; szerkezetük többé-kevésbé áttekinthető, míg a *hifitorony* szóalak áttekintése, vagy a *jelenlétiileg* szó értelmi befogadása már nehézségekbe ütközik.

A fiatalok nyelve jól elbírja a nyelvi különlegességet, a játékosságot, a humort, a bravúros névalkotást. Az egyik interjúalany, a Hobbo Blues Band tagja így nyilatkozik: Én tavaly alaposan *kihobbóskodtam* magam (1916. 4.); egy helyen azt a különös lakosztályt nevezi a szerző *lakhandi*-nak, amely a *rőf-rőf*-öknek készül. De találunk eredeti névalkotást is, amikor a mások nevében apelláló anonim levélíró az újságírótól a *becsületes Névnélküliusz* megtisztelő nevet kapja. Ilyen továbbá a *fi-fi* íz jelzős szerkezet is, amely a Fialokról fiataloknak c. rádióműsor sajátos hangulatát hivatott kifejezni. A játékos szóalkotásra is sok példát hozhatunk fel. Ezek jórészt bevallott, illetve csak kikövetkeztethető asszociációk szüleményei. Így tudjuk meg, hogy Balázs Attila Londonban *őszült* (tehát nyaralt), és azt is, hogy a Mirnics név *n*-je miatt *hupnizód* a hupizód Topolyán.

Az ifjúsági nyelv eme kísérletei, néha különcködései nem mindig hoznak létre helyes alaktani formát, tartós nyelvi építőelemet. Túlkapásokra is van példa, pl. amikor az *igazak*-at fokozza a szerző: az illetékesek a *legigazabbak* álmát alusszák (1843. 6.). A különlegességre törekvésnek immár az eltúlozása az a pár soros lemezismertetés, amelybe az alábbi szerkezetek és összeté-

² Az adat után az évfolyam és a lapszám van feltüntetve.

telek vannak besűrítve: *ihletbunker, piócaszopta érzelmek, lúdbőr-invázió, tébolyszilánkok* (1897. 25.).

Ugyanakkor figyeljük meg a következő mondatok hangulatot teremtő, különös stíluselemeit: Gondoljunk bele egy *hangyányit* (1843. 6.); a tanárnő „poros” nyelvezetre akart bennünket rászoktatni (1850. 12.); tudja, minket *rág az infláció* (1908. 8.);

ilyen a *kredenckék* tornaszőnyeg. Nyilvánvalóan rendhagyó esztétikai hatást igyekezett tolmácsolni a riporter akkor, amikor a Ludasi-tavon megtartott Don Juan-előadást *réceriogató spektákulum*-nak nevezte.

A frazeológiai egységek egyes elemeit nemcsak a címekben transzformálják, kombinálják vagy hagyják el, hanem a szövegbe beépítve is. Hatásos stílusesszéköt is nyerhetnek így, de az elfogadhatatlan deformációra is van példa. Ilyenek a következők: Türelem *feszültséget* terem (1907. 21.); Kis pénz – *nagy zene* (1843. 19.), *falrafestett ördögnek* is rossz (1844. 18.). Alig kikövetkeztethetően, csak a vonzatról sejtjük, hogy a jól ismert *Nem esik messze az alma a fájától* szólás lehetett a mintája a következő mondatnak: az ifjúsági vezetőségek hivatalos álláspontjai *jó messze esett az ovációtól* (1943. 3.). A következő példa már arra mutat, hogy a hiányos emlékkép következtében deformálódott szóláshasonlat értelmi-logikai bukfencé válik: akkor a szalma többbe kerül majd, mint a *patikában* (1914. 9.).

Érthetően gyakori a zsargonszerű nyelvi elemek használata. Egy részük közvetlenül, a beküldött levelek, válaszok révén kerül be a lapba, mindenesetre erőteljes vonása a lap nyelvezetének. A megszokottá vált *lővé, kaja, csaj, cucc* típusúak mellett nézzük inkább a ritkábban előfordulókat! Ilyen a *kiveséz* „megbírál” értelemben, a *kibuliz* „kiügyeskedik valamit” jelentésben. Némelyek csak szövegkörnyezetükben kelnek életre: pl. a szakma nagyjai eddig csupán a nyakkendőös úriemberekre „*utaztak*” (1844. 12.); vagy a zsúr is *megérhető* *egy misét* (1916. 10.), *űztem* a buszpályaudvarra (1843. 4.).

Ha nem is túl nagy számban, előbukkannak különböző szaknyelvek zsargonszavai is. Csak ízelítőként emelem ki a konyhaművészet néhány kifejezését, amelyeket egy fiatal szakácsjelölt használt az interjúban: ezek a *kruton*, a *pompáj* s a regionális ejtésű *kloffol*, *kikloffol*.

Talán egyetlen nyelvhasználati réteg sem tükröződik olyan híven a Képes Ifjúság szövegeiben, mint a jugoszláviai magyar fiatalok divatszavai. Itt igazán közel kerül egymáshoz az írott nyelv és a fiatalok által beszélt köznyelv. E csoport elemei többféle rétegből, többféle módon verbuválódnak; van itt közszo, zsargon, idegen szó, szóalkotás.

Az 1989-ik évi számok figyelmes olvasásakor, valamint a régebbi évfolyamok fellapozásával összeáll egy szócsoport, melynek elemei ma kétségtelenül közkedveltek a fiatalok körében. Ilyenek pl. az *image*, a *blokk*, a *kvázi*, a *folk*, a *demo*, a *vamp*; de szeretik a *címszó*, a *projektum* kifejezéseket, a *meglovagol* igét. Szinte mindegyikük igényelne bővebb magyarázatot.

A *projektum* szó az ÉKsz-ban kicsillagozva, az *elavult* megjelöléssel található. Mifelénk – nap mint nap tapasztalhatjuk – igen népszerű kifejezés

és sok mindenre értik. Jelent *tervet, elgondolást, tervmunkálatot* és még sok minden mást.

A *címszó* és a *blokk* szó úgyszintén nagyfokú jelentésbővülést mutat a lap nyelvhasználatában. „Helyben juthat hozzá a számára fontos *címszavakhoz*” (1896. 8.) – olvashatjuk egy könyvesbolt újdonságait bemutató cikkben. S így jövünk rá, hogy a mondatban konkrétan könyvet kell érteni a címszón.

A *blokk* szót a fiatalok főleg több egymás után megszakítás nélkül következő zeneszám megnevezésére használják, ez tehát a *zenei blokk*, de található a lapban más értelemben is, pl. Éjfélkor kezdetét veszi a *szórakoztató jellegű blokk* (1834. 7.).

Érdekes lenne vizsgálnunk egyes divatszavak keletkezésének a körülményeit is, hiszen a *demo* és a *vamp* pl. ilyen természetű szóelemzést igényelne.

Az *image* kifejezést szívesen és igen különböző jelentésben használják a fiatalok. A szó jelenthet náluk eszményt, viselkedésformát, példaképet, sőt egészen tág értelemben életmódot is. Az idegen szó használatát, hatását méginkább erősíti az, hogy a szerbhorvátban is nagy népszerűségnek örvend. A szópályázat eredményeként elfogadott *hírkép, közkép* már e momentum miatt is csak nagyfokú tudatossággal érvényesülhet ezen a területen. Az *image* szó továbbélésével, ilyen tág értelmezésével mindenesetre fennáll a veszély, hogy a kifejezésmód finom árnyalatait szorítja ki egy nemzedék szóhasználatában.

Ugyancsak érdekes jelenséget példáz a *spot-clip* szópár sorsa. A *video-spot* – szintén szerbhorvát segédlettel – sokáig uralta a használatot, az átnézett számokban már csak az úgyszintén idegen *video-clip* szó található, s az újabb származék, az *anti-clip* kifejezés.

E témánál egyúttal áttértünk az idegen szavak, kifejezések területére. Ezek jelenléte a lapban természetesen a tematika és a szerző függvénye. Visszafogottan, gazdaságosan bánnak a lap újságírói az idegen szavakkal, alkalmazásuk nem zavaró, nem gátolják a megértést. Nem mondható el azonban mindez a *zenei* rovat írásairól. Íme egy csokorra való: *européer, darker* (mozgalom), *singl* (kislemez h.), *LP* (nagylemez h.), továbbá *show business, fixer*; gyakran szövegbe épülve: zseniálisan *cool* a hangulat (1901. 24.); *pulzáló idő* (1901. 26.); kemény *rockerek* (1897. 25.); Ennyit a *fair play*ről (1851. 4.); balkáni *machoómanek* mentalitása (1916. 39.); egy szelet a *show businessből* (1897. 6.).

A *zenei* rovatban megjelent idegen szavaknak ez csak egy kis hányada (egyes „havy-metal”, „hard-rock” és egyéb alternatív csodák szakzsargonját már csak azért sem elemezhetem, mert igyekeztem ellenére sem tudok eligazodni a menő könnyűzenei irányzatok szövevényében).

Mindez igencsak meggondolandó, hiszen az ankétból világosan kitűnik, hogy a fiatalok szívesen olvassák ezt a rovatot, egyesek *csak* ezt böngészik át, s ami még leszűrhető megjegyzéseikből, nem is érzékelik az angol és más idegen szavak tömegét, ezek már olyannyira beférkőztek nyelvhasználatukba, hogy természetesnek érzik az említett kifejezéseket. A megkérdezetteknek csak elenyésző hányada kifogásolta az idegen szavakat.

A nyelvi durvaságok és vulgáris kifejezések lapbéli előfordulásának ügyében nehéz szubjektivitás nélkül állást foglalni. Anélkül, hogy az embert ne nézzék finomkodónak, álszentnek, prűdnek. Tény az, hogy a lapban e nyelvi megnyilvánulásnak többféle árnyalata előfordul. Talán nem is arról kellene itt szólnunk, mi a véleményünk e jelenségről, hanem arról, hogy milyen érzést vált ki a kinyomtatott vulgarizmus az olvasóban, a kinyomtatott szó, amelynek már e minőségéből kifolyólag egészen más a súlya, mint az indulatos, kimondott szóé. A körkérdés szerint a fiatalok véleménye megoszlik e dologban. A kérdezetteknek kb. 40 százaléka egyértelműen elveti a nyelvi durvaságok lapban való használatát, közel ugyanennyi pedig egyértelműen helyesli azt. A többiek bizonyos fenntartásokkal fogadják el a tényt, a stílus követelményeire hivatkoznak, ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy nem kell eltúlozni a dolgot, ismét mások az írás tartalmától teszik függővé a használatot. Sokan azzal érvelnek, hogy ez a fiatalok lapja, a fiatalok pedig gyakran használják e kifejezéseket az életben. Van olyan vélemény is, miszerint így lehet közelebb jutni az ifjúsághoz.

Itt is – akárcsak a divatszavaknál – érezhető a korosztálytudat nyoma; véleményünkkel, ahogyan az ifjúság sajátosságának és sajátjának fogadják el a nyelvi durvaságot, bizonyos elkülönülést szeretnének biztosítani.

Azt is hozzá kell tennünk mindehhez, hogy a kérdéses szavak, kifejezések egyrészt a vitarovat hozzászólásaival (Kibeszélő), szókimondó véleménynyilvánításokkal, másrészt pedig a „nem cenzúrázott” interjúk által kerülnek be a lapba, amit szintén meg kell fontolni, főleg akkor, ha a mai fiatalok életvitelét általában, ezen belül pedig a kötöttségektől, a szellemi béklyóktól mentes megnyilatkozási óhaját szem előtt tartjuk.

A természetességet, az életszerűséget azonban talán mégis másként kellene elérniük a fiataloknak, ha másért nem, azért, mert a vulgáris, obszcén szavak használata minden tekintetben *kényszer* azokra nézve, akik nem élnek vele, akik nem igénylik (az ankét szerint ez megközelítően 50 százalék), s hogy még egy érvként Szende Aladár találó megfogalmazását vegyem kölcsön: ez is *társadalmi környezetszennyezés*.

A Képes Ifjúság nyelvében kevés tájnyelvi elem, tájszó fordul elő. Loginkább interjúban, a beszélt nyelv minél hívebb tolmácsolásakor kerülnek be a lapba. Ilyenek pl. a *bóklászik*, a *dörgöl*, a *kéne* ragozási forma stb. Regionális elemnek tekinthető a *kooperáns*, az *urbanista*, az *irodista* szó. A jelentés szempontjából érdekes a következő a lapnak több helyén is megbizonyosodhatunk arról, hogy vidékünkön a *betonoz* igének *aszfaltoz* értelme is kialakult, tehát ha valakinek a háza előtt betonoznak, akkor azt mindenki úgy ért, ahogyan kell, hogy a helyi járulékból a járdát vagy az úttestet aszfaltozzák.

Még nagyon sok mindenről lehetne és kellene beszélni a Képes Ifjúság számaikat lapozgatva. Meg kell említeni az ötletes vizuális megoldásokat, a fiatalok ízléséhez igazodó, látszólag „kaotikus” oldalbeosztásokat, amelyeknek egy-két aspektusa nyelvi jellegű is; vagy szólni kell a példaadó jelen-

ségről, hogy a *Tanuljunk népdalt!* c. rovatban a kotta alatti szöveg zárt e hangjait a kiejtési hűség érdekében jelölik.

Felbukkannak az írásokban sokat emlegetett és tisztázottnak vélt nyelvi problémák is, így pl. a *számít* és a *számol* felcserélése: nem számítva a kisszámú kivétellel (1915. 18.); a *helyiség-helyység*, a *résztevő-részvevő* szópárok tagjainak helytelen használata, többször is előfordul az *egyezőnk valakivel*, az *egyetértünk valakivel* szerkezet helyett, a *honoráris* forma, továbbá találunk nyilvános vitát, közvitát és társadalmi vitát. Tipikusnak számít, és a fordítás is erősíti azt a jelenséget, amikor a *nak/nek* birtokos jelzői rag kimarad a birtokos szerkezetből, pl. Modortalansága, páváskodásra való hajlama és mogorvasága következménye, hogy stb. (1842. 20.)

A ragozással van baj a következő mondatban: Felfoghatatlan számomra, hogy emberek *nem értenek* verseket, amikor mindegyik világos... (1903.. 6.).

A körülményeskedés, a terjengős kifejezések nem jellemzőek a lap nyelvezetére. Ezt annál is inkább örömmel tapasztalhatjuk, mert Deme László tíz-egynéhány évvel ezelőtt az ellenkezőjét állapíthatta még meg a jugoszláviai ifjúsági sajtó nyelvét vizsgálva. Olyan szerkezet, mint pl. a *nem nyert megoldást*, nem *kerülnek felhasználásra* nemigen található, annál több az értelmi-logikai zavart tükröző megfogalmazás, a képzavar, melyek részben a gyors munkatempónak, az újságírás körülményeinek tudhatók be. Ilyenek a következők: *hov. tornáztuk le* magunkat (1896. 8.); a szerzők tömegesen *kapnak toll után* (1896. 8.); *ördögi körforgás* kerül az ördögi kör helyébe (1916. 6.); több esetben pedig szerbhorvát analógia érződik: a gazdaságban *valahol csikorgott* (1916. 9.), tehát: negde škripi; *nagyobb szóhoz* kellene jutniuk a szakembereknek (1916. 17.), emögött valószínűleg a *imati veću reč* fordulat áll. Két szerkezet keveredett össze a következő mondatban: államellenes *tevékenységen csípték rajta* (1851. 6.), mégpedig a *rajtakap valakit valamin* és az *elcsíp valakit*.

Nyelvi modellről beszéltünk a beszámoló elején. A Képes Ifjúság munkatársaira nagy felelősség hárul, mert az általuk kínált nyelvi modell – mint ahogyan a körkérdés adatai is alátámasztják –, mintaként, példaként szolgál környezetünk fiatalságának.

Ha a Képes Ifjúság egy korábbi számának nagy kérdésére: Mít ér a sajtó, ha ifjúsági? nem is válaszolhatunk, abban bizonyosak vagyunk, hogy ez az ifjúsági lap fontos részét vállal egy érzékeny korosztály nyelvi és viselkedéskultúrájának kialakításában.

A KÖRNYEZET HATÁSA AZ ÚJVIDÉKI ÁLTALÁNOS ISKOLÁSOK NYELVHASZNÁLATÁRA

Horváth Mátyás

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

A mai Vajdaság területén bizonyíthatóan 600 éves a szerb-magyar együttélés. Az etnikai egymás mellett élés és keveredés kétirányú kultúrcestrét eredményezett, ugyanakkor a nyelvi hatás sem maradhatott el. A magyartanításban végzett kutatásaim tanúskodnak ugyan a szerbhorvát nyelv hatásáról az általános iskolások nyelvhasználatában, ám ez a hatás egészében véve közel sem olyan jelentős, mint ahogy egyesek azt hiszik vagy állítják. Nagyobb hatásról csak akkor beszélhetünk, ha a magyar nemzetiség diaszporában, kisebbségben él a szerbhorvát nyelvi környezetben.

Adataim és megfigyeléseim szerint a szerbhorvát nyelv hatása nemcsak a lexikális anyagon, a mondatszerkezeteken és a helyesíráson mutatható ki, hanem behatolt a nyelv legkevésbé változékony részébe, a fonetikába is a fent jelzett elhelyezkedési körzetekben. A fonetikai hatás kétirányú: egyrészt új hangot honosított meg, amely létezett a magyar hangtörténetben, másrészt hanghelyettesítéssel szegényítette beszédhangjainak állományát.

Az újvidéki általános iskolás tanulók fonémarendszerében figyeltem meg, hogy egyre gyakrabban ejtik azt a beszédhangot, amelynek a betűjele az *ly*. Állítólag ez a magyar hang már csak egyes nyelvjárásokban lelhető fel. A szerbhorvátban mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban élő, funkcionális mássalhangzó, melyet írásban megfelelő graféma jelez. A vajdasági magyar gyermek a köztársaság nyelvének tanulásakor megtanulja ennek a fonémának a helyes artikulációját. Hatására egyre több tanuló a magyarórán is ejti az *ly* jelölte beszédhangot. Kezdetben furcsállottam, hajlamos voltam betűejtésnek tekinteni. De vajon annak tekinthetjük ezt a beszédfonetikai jelenséget?

A szerbhorvát nyelv tanulásának hatására kialakul a tanulóknál a *lj* fonéma helyes ejtésének artikulációs bázisa. Tudatosul bennük, hogy az

A szerbhorvát nyelv tanulásának hatására kialakul a tanulóknak a lj fonéma helyes ejtésének artikulációs bázisa. Tudatosul bennük, hogy az adott grafémának megfelelő fonémát kell használniuk. A magyar nyelvben viszont található egy grafémával, amely mögött hivatalosan nincs megfelelő beszédhang. Úgy tanítjuk, hogy a j hangot két betűvel jelöljük. Kezdem megérteni az értetlenségüket: van egy betűnk, amelyet másként kell ejteni – még akkor is, ha nem okoz gondot a helyes ejtése. Mi sem természetesebb tehát a gyermek számára, hogy ejti is. És nemcsak ő! Ejtik egyre gyakrabban mindazok a dolgozók, akik a munkahelyükön vagy a közéletben gyakran átváltak az egyik nyelvről a másikra.

Milyen álláspontra helyezkedjék a magyarszakos e jelenséggel kapcsolatban? Ajánlatos lenne türelmi álláspontra helyezkednie. Ha a jelenség tágabb környezetünkben is általánossá válik, ismerjük el. A l' jelentkezése nyelvhasználatunkban a nyelv élő voltát bizonyítja. Újjáéled egy beszédhangunk, amelyet nyelvünk története ismer. Ne vívjunk ellene szélmalomharcot, mert sok más szavunkban is, ahol egy ideig betűejtéses alakok kerekednek felül, az vált nyelvi normává. Hadd tegyem még hozzá: ha a tanulók a megfelelő szavakban ejtik a ly-t, könnyebb lesz számukra a helyesírás. Egyébként felméréseim szerint a vajdsági iskolákban a ly-os szavak írása nem is jelent problémát.

A szerbhorvát nyelvterület egy részén, de különösen a városokban egyre általánosabbá válik két affrikátapár kiegyenlítődése.

Ezek a következők:

zöngétlenek	ć – č
zöngések	d – dž

A kiegyenlítődése nem a zöngés-zöngétlen párok között következett be, hanem a ć hang kiegyenlítődőtt a č hanggal, a d pedig a dž-vel. A jelenség hatására azokon a területeken, ahol ez megfigyelhető, a szerbhorvát nyelv fonémarendszere szegényebb lett két beszédhanggal. Mivel ezeknek értelemkülönböztető erejük van, bizonyos zavarokat idézhet elő a közérthetőségben is.

A jelenség a városokban terjed el és terjed ma is. A hiperkorrekció egy sajátos válfajának tekinthető. A régi heterogén etnikai összetételű településeken, mint amilyen Újvidék is, ez a hiperkorrekció összes jellegzetességével behatolt a magyar anyanyelvű lakosság köznyelvi ejtésébe. Különösen a fiatalság nyelvhasználatából majdnem teljesen kiveszett a ty, gy hang. Helyettük a c, dz-féle hangokat használják. Pl.

Dzsuri (Gyuri)	Macsi (Matyi)
medzs (megy)	csúk (tyúk)
dzserc (gyere)	fücsül (füttyül)

A módszertani gyakorlatok kezdetén minden tanárgeneráció elképedten jegyzi meg ezt a jelenséget. Véleményük szerint a tanulók úgy beszélnek anyanyelvüket, mintha idegen nyelvként tanulták volna – fonetikai hibákkal. Igazuk is van! A jelenség alól csak azok képeznek kivételt, akik nemrég költöztek a tartományi székvárosba.

Ez a hangkiegyenlítődés jelentős fonetikai pusztítást végezhet egyes települések köznyelvi ejtésében. A veszélyt abban látom, hogy az auditív tömegtájékoztatói eszközök hatására ott is gyökeret verhet, ahol az ifjúság nincs kitéve a szerbhorvát nyelv napi hatásának. Ugyanis a gyermekrádió helyi szereplői, sőt a bemondók egy része a televízióban sem mentes ettől az ejtési hibától. Sokak számára pedig követendő példaként szolgál éppen ezeknek a személyeknek a kiejtése.

Ám nem csupán a fonetikában jelentkezik a másik nyelv hatása. Az köztudott, hogy a közvetlen és kötetlen beszédhelyzetekben egyesek kritikátlanul vegyítik a magyar szavakkal a szerbhorvát kifejezéseket. Az már kevésbé ismert, hogy még az olyan hivatalos és várhatóan szigorú elbírálás alá eső nyelvi megnyilvánulásokból sem marad el, mint az iskolai írásbeli dolgozatok. Tehát ha a tanulók „hivatalos” írományaikban is feltűnik, a szerbhorvát szavak magyar megfelelőit az egyedek nem is ismerik.

Előbb saját magam, majd az ötleten felbuzdulva Tomán Mária is gyűjteni kezdte a dolgozatokban mutatkozó szlavizmusokat. Ebből az anyagból ismertetek néhány jellegzetességet az alábbiakban.

Szerbhorvát kifejezések magyar szövegkörnyezetben

... senki sem szabadott, hogy *szmétáljon*...

... a lányok pedig *bodritották* a versenyzőket...

Felszerelve minden szükséges szerszámmal és az emberi környezet védelme eszméletű indítvány *bodritott* bennünket, hogy most munkát kell kezdeni.

... többet kell segíteni a szebbik *pólusnak*...

... magas, mint a *bandéra*...

Egyik példánk arra utal, hogy a tanulók egy részének szóhasználatából kezdenek kivészni a magyar kifejezések, és egyeduralmukodóvá válik a szerb terminus.

Tükörfordítások

... *Egyszemű Jack*... (Jednooki)

... jött a tanár *kinézni az ügyet* (izviditi slučaj)

... elálltunk a beszélgetéssel (prestati sa razgovorom)

... busszal közlekedik a *háztól az iskoláig* (od kuće do škole)

... beleeset a *lukba tele sárba* (rupa pun blata)

Bizonytalan jelentéstartalmak, megbomlott szerkezetek

Amikor hazafelé mentem, már kezdett *száguldani* a hó...

zsebrevágó pénz

Úgy, *míg megyünk haza*, mesélünk. (Hazafelé menet...)

/Valaki/ *szégyenlős és meghúzódot* /zárkózott/

kicsinövésű gyere /magyarul: alacsony/

a rossz előrelátó /borulató/

kitoppanunk az udvarból /kilép, betoppan/

repszette a csendet /megtörte/

Barátom és én a *fő kijáraton* mentünk ki.

Úgy mondják, *megengedtünk* a tanulásban. /Lazítottunk./

Mert az osztályunk és az oszink is nagyon sokat jelentene, ha nem hagynának *rossz nyomot*. /Rossz benyomást./

Tovább folytattuk útunkat, de most *előrevigázatosak* voltunk.

Nem folytatom tovább a felsorolást, mert csak a jelenségek számát, nem pedig jellegét növelném. Ám a fentieknél sokkal gyakoribb hibák a következők:

- a helytelen egyeztetés,
- a viszonyragok helytelen használata.

Míndezek olyan gyakori hibák, hogy általánosnak tekinthetjük azokat a címben jelzett környezetben.

A nyelvi jelenségeknek van azonban helyesírási vetülete is. Az áttanulmányozott iskolai dolgozatok és más tapasztalatok alapján rendszerezem a szerbhorvát helyesírás hatását a magyar íráshasználatra.

a) Földrajzi nevek írása

A szlovén és a horvát törvényhozás rendezte a földrajzi nevek kétnyelvű írását. A törvény szellemében e két köztársaságban következetesen alkalmazzák a kétnyelvű helynévtáblákat. Nálunk a hatvanas években a Szocialista Szövetség tartományi bizottsága foglalkozott a kérdéssel, de döntés nem született. Így a közfeliratokban az esetlegesség vagy a jóindulat dönt a kérdésben. Pl. Kanizsa község területén megoldottnak tekinthető. Szabadkán részleges. A helyi közösség elnökeként kértem a közlekedésrendészetet, hogy kétnyelvű helynévtáblát helyezzenek el Bácsszőlősen. A válasz az volt, hogy kiteszik, ha megcsináltatjuk, mert nincs rá keretük. Megcsináltattuk. Ma is azon mulat minden magyarországi turista, hogy Bács Szőlős a település, mert a címfestő nyelvérzéke szerint ha az alapszövegben kétagú a helynév, a magyar sem lehet egytagú. Az általános iskolások helyesírásában a kérdés két formában jelenik meg: nem ismerik a földrajzi név magyar megfelelőjét, vagy a fonetikusán írandó macedón földrajzi neveket latin betűs helyesírással írják.

b) Utcanevek

Az egyértelmű helyesírási szabály ellenére a tanulók általában az íráshasználatukban a szerbhorvát alakot használják. Ellenőrzésül megvizsgáltam a Magyar Szó 1989. szeptember 17-i és a 7 Nap szeptember 15-i számának hirdetőményeit. Azt tapasztaltam, hogy mindkét lapban az apróhirdetésekből mind a helyes, mind a helytelen helyesírási alak szerepel. Csak azon csodálkozom, hogy ugyanaz a lektor miért nem következetes? A szerbhorvát helyesírási alak az egyelemű és többelemű utcaneveknél egyaránt jelen van. Pl. Jugoslovenska, Kosovska, Dubrovačka, Preradovićevo, Vlasenička, Gajeva; Nikola Demonje, Aleja marsala Tita stb. Az az érdekes, hogy ez utóbbinál zárójelbe tették, hogy Sugárút. A lektor tehát tisztában van vele,

hogy a Sugárútról van szó, a lakosság így ismeri, mégis a szabálytalan helyesírási alakot használta.

c) Intézménynevek

A szerbhorvát helyesírás szerint az intézménynévben szereplő személynevet idézőjelbe kell tenni. Ez az alak oly gyakorisággal szerepel a tanulók előtt, hogy a leggyakrabban magyar szövegekben is így írják.

d) Az összetett mondat tagmondatai közötti írásjelek

A környezeti nyelv hatására a tanulók írásgyakorlatában szinte eltűnt az összetett mondatok közti írásjelek használata.

Sajnos, a két utóbbi helyesírási hiba nem csupán az újvidéki általános iskolásokra jellemző. Végzős tanárjelölteinket rá kell kényszerítenem az intézménynevek helyes kiírására. A tagmondatok közötti írásjelhasználatban pedig kudarcot vallok: annyira szilárd a helytelen jelölés, hogy kevés eredményt érek el annak javításában.

AZ ÜZEMI NYELVHASZNÁLAT BEFOLYÁSA A REGIONÁLIS KÖZNYELVRE

Molnár Csikós László

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

Az üzemi nyelvhasználat kérdéseivel néhány évvel ezelőt kezdünk el foglalkozni. Annak idején elsősorban szociológiai szempontból vizsgáltuk a munkások nyelvhasználatát, arra igyekeztünk fényt deríteni, hogy kétnyelvű üzemi környezetben hogyan jut kifejezésre a magyar és a szerbhorvát nyelv. Kérdőíves módszerrel több száz zentai, szabadkai, temerini és adai dolgozótól gyűjtöttünk adatokat nyelvhasználati viselkedésükre vonatkozóan. A dolgozók mintájában részarányosan voltak képviselve az egyes szakképzettségi csoportok, valamint a magyar és a szerbhorvát anyanyelvűek. A kérdőív adatain kívül kétnyelvű üzemi lapokból is merítettünk, elsősorban azzal a céllal, hogy a nyelvhasználat grammatikai vonatkozásait tanulmányozzuk (mondatszerkesztés, szóhasználat stb.).

Felmérésünk adatait statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel (százalékszámítás, korrelációszámítás, szórás megállapítása stb.). Arra a megállapításra jutottunk, hogy a kétnyelvűség jobban kifejezésre jut a passzív nyelvhasználati formákban, mint az aktívokban (tehát az olvasásban, a rádióhallgatásban és a televíziónézésben). Az adatok arról tanúskodnak, hogy a munkahelyi kétnyelvűség főleg azokra jellemző, akik jól vagy közepesen beszélnek a környezeti nyelvet, azok viszont, akik később vagy nem kielégítő mértékben sajátították el a másik nyelvet, inkább az egynyelvűség felé hajlanak. Kutatásainkból kiderült, hogy bizonyos különbségek vannak a munkahelyi és a munkahelyen kívüli kétnyelvűség között, elsősorban azért, mert meghatározott nyelvhasználati tényezők különbözőképpen jutnak bennük kifejezésre. Az üzemi nyelvhasználatban a nyelvtudás foka és az iskolai tanulmányok nyelve kevésbé jut kifejezésre egy-egy beszédhelyzet nyelvének megválasztása során, mint a vállalaton kívüli nyelvi tevékenységekben.

Egyébként is a munkahelyi nyelvhasználatnak több a kötöttsége, mint a munkahelyen kívülinek (szakmai, hierarchikus, kommunikációs stb.).

Az üzemi nyelvhasználatra vonatkozó nyelvészeti vizsgálatokról egy hosszabb tanulmány készült, amely Munkahelyi és munkás-kétnyelvűség címmel külön kiadványként jelenik majd meg a közeljövőben intézetünk gondozásában.

Nyilvánvaló, hogy az üzemi nyelvhasználatnak nemcsak a nyelvészeti szempontú tanulmányozása tarthat érdeklődésre számot és lehet gyümölcsöző, hanem a nyelvtani és nyelvhelyességi vizsgálata is. Az üzemi lapok nyelvezetét elemezve számos mondatszerkesztési, szóhasználati, alaktani, helyesírási problémákra figyelhetünk fel. Ezeknek tekintélye része főleg az írott nyelvhasználatot jellemzi, a beszélt nyelvben kevésbé jut kifejezésre, vagy egyáltalán meg sem jelenik (például a helyesírási hibák, habár némelyikük kiejtési hibaként a beszélt nyelvben is előfordul).

Az üzemi nyelvhasználat jelenségeinek zöme a kétnyelvűséggel hozható összefüggésbe, ezen belül is elsősorban a szerbhorvát nyelv hatásával. Mindenesetre a szerbhorvát és a magyar nyelv kapcsolata nem egészen egyoldalú, egyes vonatkozásokban olykor a magyar nyelv is hatással van a szerbhorvátra (csak ezt mi kevésbé vesszük észre). A szerbhorvát nyelv szintaktikai hatása inkább írásban figyelhető meg, e tekintetben a beszélt nyelv ellenállóbbnak bizonyul. Mindenesetre bizonyos szórendi, kötőszóhasználati, névelőhasználati jelenségek a beszélt nyelvben is kifejezésre jutnak.

A szerbhorvát nyelvnek a beszélt nyelvre való hatása a legszembetűnőbbben a szóhasználatban mutatkozik meg. Ezzel érdemes külön foglalkozni. A sajátosan vállalati szókészletnek számos olyan darabja van, amely a szerbhorvát nyelvből került a magyar anyanyelvű dolgozók beszédébe. Lásunk néhányat belőlük: pógon (magyarul részleg, üzemszervezés), prototíp (a magyar nyelvhasználatnak inkább a prototípus felel meg, de nyugodtan nevezhetjük magyar szóval mintagépnek vagy mintapéldánynak is), remont (a javítórészleg szerbhorvát neve, használata általános üzemünkben), hála (ez a szó a jelen esetben nem a köszönetnek és a lekötelezettségnek az érzésére vonatkozik, hanem gyár csarnokára, ahol a termelés céljait szolgáló gépek és berendezések vannak elhelyezve), szpojnica (kapocs, kapcsoló, csatlás, csavarkapcsoló stb. lehet a műszaki nyelvben, kötőgerenda, csatlógerenda, oszlopösszekötő mellkapocs az építészeti nyelvben), kalup (öntőforma, minta, odor, cipőgyárban pedig kaptafa vagy sámfa), szajla (általában acél-drótra, acélhuzalra vonatkozik, egyébként pedig a fékvonókötél szerbhorvát neve), utikács (az elektromos készülékeknek a hálózatba való csatlakozására szolgáló dugasz, pontosabban villásdugó), sztezaljka (többnyire csipeszre utalnak vele, a szerbhorvát nyelvben satut is jelent), rezervoár (tartály, víztároló, üzemanyagtartó), szignál (lehet jel, jelzés, jeladás és jelzőkészülék is), dizalica (a műszaki nyelvben emelőt, emelőgépet, emelőszerkezetet jelent), lozsács (magyarul fűtő, szinte érthetetlen, hogy egyesek miért helyettesítik ezt a közismert magyar szót a számunkra nehezebben kimondható

szerbhorvát szóval), konstruktör (ennek a szerbhorvátban is idegen szónak konstruktör a magyar alakja, belső keletkezésű szóval is megnevezhető: tervező, géptervező, gépszerkesztő), magacin (magyarul raktár, áruraktár, alkatrészgár), reduktor (a műszaki nyelvhasználatban nyomáscsökkentő szelep vagy fordulatszámcsökkentő neve, a villanyszerelők ,feszültségosztó' értelemben használják, a vegyiparban színtőszere vonatkozik, segítségével ércet tisztítanak, hogy fémek kapjanak belőle), szkica (magyarul vázlat vagy vázlatterv), és így tovább.

Az üzemi nyelvhasználatban jelen van továbbá számos hivatali és mozgalmi jellegű szerbhorvát kölcsönszó is. A hivatali szerveződéssel, ügyintézővel, a hivatalnoki munkával kapcsolatos szavak közül említsük meg a következőket: séf (a vállalatokban főnök vagy osztályvezető jelentésben használják), nálog (hol fizetési meghagyásra utalnak vele, hol kiküldetési rendelvénnyre, hol munkalapra), kurír (vállalati küldönc, levélhordó), regresz (nyaralási pótlék), materiál (ez a szó ,ülésanyag' értelemben használatos, egyéb anyagra nemigen mondják), zápisznik (magyarul jegyzőkönyv), szpíszak (jegyzék), tehniccki direktor (műszaki igazgató), treboványe (igénylőlap vagy igénylőszelvény), szledoványe (járandóság vagy illetmény, a hadseregben pedig: fejadag), bón (ételjegy, benzinjegy, a szerbhorvátban vonatkozhat utalványra, elismervényre, kötelezvényre, sőt szükségpénzre is), topli obrok (magyarul egytálétel, az üzemi konyhán elfogyasztható ételadag, illetve ennek pénzben kifejezett értéke) stb. A mozgalmi élet szavai közül való a cslanarina (magyarul tagsági díj), a szekretár (titkár), a szindikát (szakszervezet), a szédnica (ülés, gyűlés), a komitét (pártbizottság), a diszkuszió (vita), a debatt (szócsata, heves vita) stb.

Szólnunk kell bizonyos magyar szavak idegenszerű használatáról is. Pl. Az igazgató ajánlatát a jelen levők egyhangúlag elfogadták. (Helyesen: javaslatát); Ez a gép a magas technikát képviseli. (Helyesen: Ez a gép fejlettebb technikát képvisel.); Gyere vissza két óra után! (Mivel az illető két óra elteltére gondol, a két óra múlva megfogalmazás a helyes); Mi ezzel nem egyezünk! (Helyesen: Mi ezzel nem értünk egyet!); Két alternatívát láttak elő. (Helyesen: Két alternatívát vagy változatot irányoztak elő vagy terveztek.) stb.

A kétnyelvűség természetrajzához hozzátartozik az ún. dilettáns fordítás is. Arról van szó, hogy az emberekben néha megszólal az anyanyelvi lelkiismeret hangja. Például kívülálló beszéd társakra való tekintettel megkísérlik, hogy magyarul mondjanak valamit, amit egyébként idegen szóval szoktak megnevezni (mivel sejtik, hogy a magyarban más neve van a dolognak). Ilyenkor persze nem mindig találják meg a megfelelő magyar szót, vagy szókapcsolatot, úgyhogy tükörfordítással élnek. Ezért nevezik szociális munkásnak a szociális gondozót (a szh. szociális radnik mintájára), munkaegységnek az üzemegységet (a szerbhorvátban radna jedinica), fél-szakképzettnek a betanított munkást (szh. polukvalifikovani radnik)...

Az üzemi nyelvhasználatban a nyelvi hatásoknak különböző formái vannak, és ezeknek megvan a sajátos lélektanuk. Vegyük például azt a helyzetet,

amikor a mérnök szerbhorvát nyelven ad utasítást a munkavezetőnek, ő pedig magyarul a munkásoknak. Ilyenkor a munkavezető igyekszik leegyszerűsíteni a dolgot, ezért bizonyos szerbhorvát kulcsszavakat átvesz a mérnök utasításából. A munkások általában megértik az ilyen makaróni szöveget, a biztonság kedvéért esetleg rákérdeznek egyik-másik kulcsszóra, vagy pedig magukban helyettesítik anyanyelvi szóval. Ha ugyanez a munkavezető egy másik mérnöktől kifogástalan magyar nyelvű utasítást kap, feleleveníti kulcsszavait, és a szerinte papírfűbbeket szerbhorvát szóval vagy szókapcsolattal helyettesíti, hogy „a munkások is megértsék”. Olyan helyzet is lehetséges, amikor a mérnök magyar nyelven ad utasítást a munkavezetőnek, ő pedig szerbhorvátul a munkásoknak. Ilyenkor fennáll annak a lehetősége, hogy magyar szavak vagy fordulatok kerüljenek a szerbhorvát szövegbe, közvetve pedig a munkások fülébe. A nyelvi hatások nemcsak a főnök-beosztott vonalán terjednek, hanem a szakember-laikus vonalán is. A szakember rendszerint pontosan tudja, miről van szó, akár magyarul, akár szerbhorvátul hallja a szót vagy kifejezést, a laikus viszont csak hozzávetőlegesen. Korlátozott ismereteihez gyakran nem is anyanyelvi jelölő kapcsolódik, mivel nem tud a létezéséről. Üzemen belüli laikusnak számít a betanított munkás, üzemen kívülinek pedig az (háziasszony, más szakmabeli, kisgyerek stb.), akinek nincs megfelelő szaktudása és nyelvi műveltsége.

Ezzel el is jutottunk az üzemi nyelvhasználat és a regionális köznyelv legfőbb érintkezési pontjához. A gyári munkás vagy a vállalati tisztviselő hazaviszi az üzemi szókészletet, és alkalomadtán fel-felhasznál belőle egyet-egyet. Az üzemen kívüli laikus aztán továbbadja a szót, bekerül a regionális köznyelv vérkeringésébe. Nyilvánvaló, hogy a regionális köznyelv nemcsak a nyelvjárásokból merít, hanem más nyelvrétegekből is, többek között (esetünkben) az erős szerbhorvát nyelvi hatás alatt levő üzemi nyelvből is.

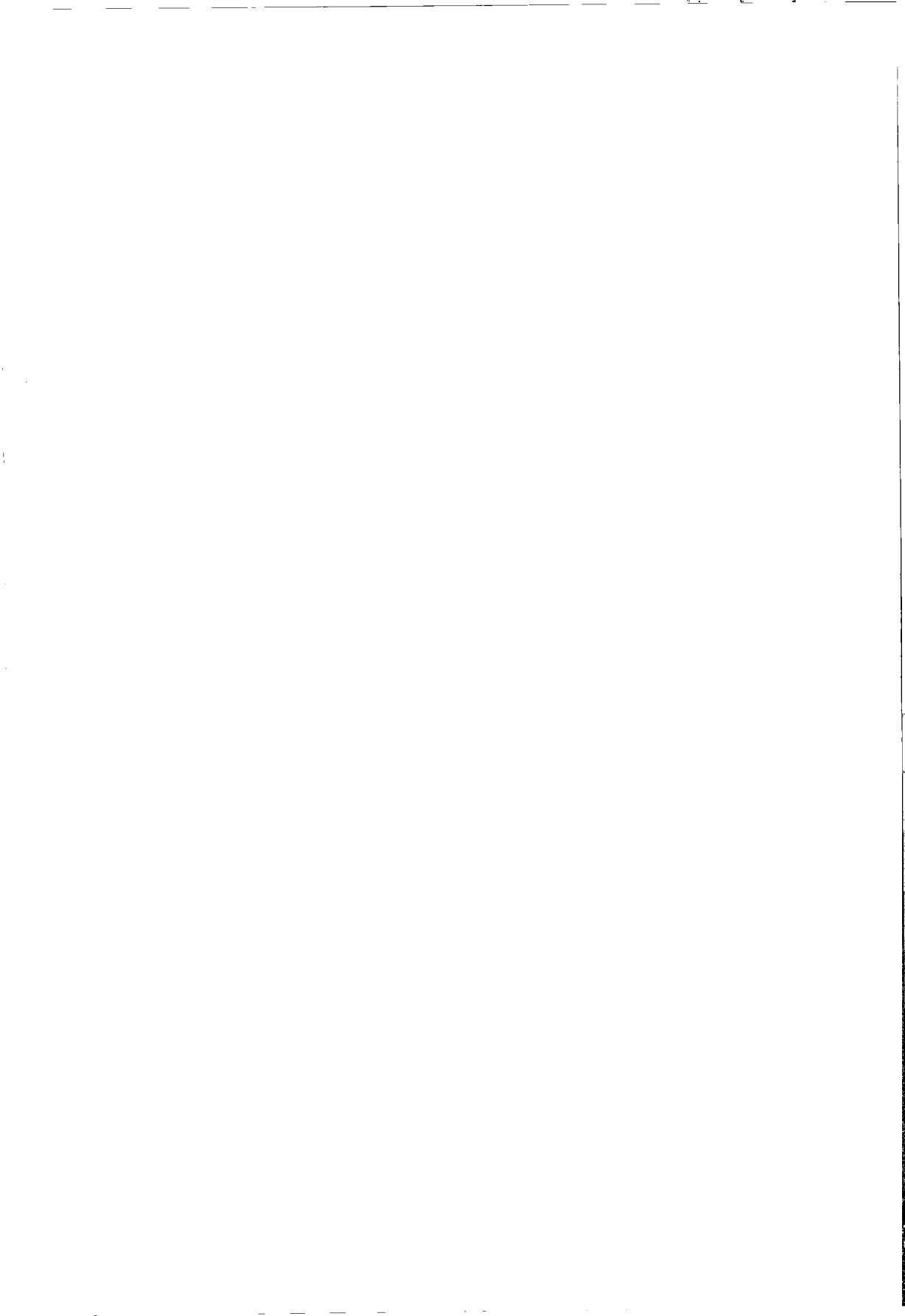
A regionális köznyelvet az üzemi nyelvhasználat felől ért szerbhorvát nyelvi hatás mechanizmusának megértéséhez szót kell ejtenünk a kétnyelvűség lélektanáról is. A magyarul beszélő szerbhorvát vagy más anyanyelvű rendszerint lelkiismeretfurdalás nélkül kever szerbhorvát szavakat beszédébe, ez is egyik módja az idegen szavak terjedésének. A magyar anyanyelvű gyakran talán tudja, hogy ezt vagy azt nem éppen így mondják magyarul, csak azt nem tudja, voltaképpen hogyan. Ezért történhet meg az, hogy a szerbül nem tudó nagyszülő nem érti meg unokáját, noha ő „a legjobb tudása szerint” számol be magyar nyelven munkahelyéről, vállalatáról.

Hogyan lehet orvosolni az efféle bajokat? Legfőképpen azzal, hogy felhívjuk rájuk a figyelmet, megfelelő formában nyelvi felvilágosítást végzünk. A regionális köznyelven beszélőkben tudatosítanunk kell, hogy mely nyelvelemek és kifejezési formák szolgálják a hatékony gondolatközlés céljait és melyek nem, a felhasznált szavak, szerkezetek, mondatok mennyire vannak összhangban a nyelvi műveltség mércéivel. A nyelvi felvilágosításnak és ismeretterjesztésnek különféle módjai lehetnek: cikkek, előadások, nyelvi játékok stb. Nagyon fontos a szakemberek és a nyelvet tudatosan használók példamutatása, mert sokaknak éppen a megfelelő minta, a jó példa hiányzik

ahhoz, hogy a regionális köznyelvet társadalmilag elfogadhatóbb módon, a mai magyar nyelv használati szabályainak megfelelően beszéljék.

A szakemberképzésben külön gondot kell fordítani a nyelvhelyességre, az anyanyelvi terminológia elsajátítására és a kétnyelvűség gyakorlatában való tudatosság elérésére. Mindezek a feladatok nem csupán az anyanyelvi szakemberképzésben jelentősek a regionális köznyelv védelme és erősítése, javítása és szépítése érdekében, hanem – a lehetőségekkel összhangban – a nem anyanyelven folyó szakemberképzésben is (lektori órák, külön foglalkozások által).

Közvetett módon a környezeti nyelv tanításában is lehetőség van a jugoszláviai magyar regionális köznyelv betegségeinek a megelőzésére, nevezetesen azzal, hogy a magyar nyelvet szerbhorvát és más anyanyelvűek számára környezeti nyelvként tanító pedagógusok külön felhívják diákjaik figyelmét a magyar nyelvhelyesség alapvető szempontjaira és jelenségeire, valamint a magyar nyelv introvertált jellegére. Ha más anyanyelvűek szájából tisztábban halljuk nyelvünket, valószínűleg mi magunk is jobban ügyelünk majd arra, mit hogyan mondunk.

A KOMMUNIKÁCIÓS KAPCSOLATTEREMTÉS ÉS ENNEK FENNTARTÁSA A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR NÉPI MONDÓKÁKBAN

Bagi Ferenc

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

Donald O. HEBB kanadai pszichológus *A pszichológia alapkérdései* című könyvében (Gondolat, Budapest, 1978.) határozottan állítja: „A csecsemőnek szüksége van arra, hogy játsszanak vele, beszéljenek hozzá, hogy normális emberi környezettel érintkezzen.” Állításának igazát meglepő példa alapján bizonyítja: „A múltban – írja – számos olyan árvaház volt, ahol a csecsemőket jól táplálták, tisztán, higiénikus körülmények között tartották, egyébként viszont bepólyázva feküdtek, a kiságy oldalait lepedők takarták.” (I. m. 24. old.) És ennek az első pillantásra szinte kifogásolhatatlannak mondható ellátottságnak és gondoskodásnak lesújtó következményei tárulnak fel W. GODFARB kutatásairól szóló beszámolója nyomán. E kutató ugyanis megállapította: „... hogy az ilyen esetekben az értelmi elmaradás is súlyos. Két árvaházban végzett vizsgálatokat és kimutatta, hogy az ott töltött három év – nagyjából a hat hónapos és a három és hat hónapos kor között – átlagosan 72-es intelligenciahányadost eredményezett a gyermekeknél. Ugyanakkor egy hasonló, de nevelőszülőkhöz (vagyis normális emberi környezetbe) kihelyezett árvacsoport átlagos intelligenciahányadosa 95 volt. A tesztfelvételeket tízéves korban vagy később végezték, és ez a tény világosan szemlélteti, hogy a korai pszichológiai depriváció (megvonás) hatása tartós. 12–15 éves életkor után az IQ alig változik.” (I. m. 24. old.)

A gyermekkel való kapcsolatteremtés hiányának itt leírt következményei minden bizonnyal a lehető legsúlyosabbak. A kommunikációs kapcsolatok elmaradása vagy minimális volta a gyermek kommunikálóképességeinek visszamaradását okozza. Ennek tényével hozható kapcsolatba az, hogy pl. SUGÁRNÉ KÁDÁR Júlia és REŐK György *A szociokulturálisan hátrányos és átlagos szociális helyzetű 4–6 éves gyermekek beszédképességének jellemzői*¹ c.

közös munkájukban irányadónak tartják C. B. CAZDEN (1972) „vizsgálati eredményeit, amelyek szerint a *beszédhelyzet* (A kiemelés a szerzőké, B. F.) az, amely leginkább befolyásolja a beszéd jellegét és valamennyi beszédte-nyezőt. CAZDEN megállapítja, hogy a gyermek nem a beszédtanulással párhuzamosan kezdi elsajátítani a kommunikációs magatartást, hanem már a társas – mindenekelőtt az anya–gyermek kapcsolatból származó gazdag tapasztalattal rendelkezik, mire az első szót kiejti. A kommunikációs kompetencia fejlődésében kiemelkedő jelentősége van annak, hogy – a csecsemő biológiai, illetve pszichikai szükségleteinek kielégítése során – a differenciált nyelvi megnyilatkozásokkal tagolt anyai magatartás a csecsemő számára elsajátítási lehetőséget ad olyan finom megkülönböztető hangjelek kibocsátására, amelyek jelzik a gyermek egyedi élményeit.”² Lényegében véve ilyen esetről számol be egyéni megfigyelése szerint a gyermekéhez kötődő szülő hangján ÓDOR László a következőkben: „Balázs szeme valóban diónagysá-gúra tágul. Úgy lesi szavainkat. Hiába minden unszolásunk: van egy holt időszak, amikor nem ismételt semmit. Figyel. Nem gyötröm: tudja, mit csinál.”³

Az idézetekből is következik, más kutatók is megállapították már, hogy a gyermeket körülvevő szűkebb környezet, a családtagok, majd pedig az őt körülvevő tágabb értelemben vett közösség tagjai egyedekként és kollektívan is a maguk szocio-kulturális viszonylataikkal döntően hatnak a gyermekekre, annak valamennyi, tehát kommunikációs képességeinek és készségeinek alakulására, fejlődésére is. Az említett szerzőkettős, SUGÁRNÉ KADÁR Júlia és REÖK György megnevezett munkájukban e környezeti viszonyok-nak a gyermekek beszédképességére gyakorolt hatását vizsgálták, noha, mint azt munkájukban jelzik is: „pontos felmérési adatok nem áll”-tak rendelkezésükre. Ezeket az adatokat egy más szerző (Kozma Tamás) más orientáció-jú, más kérdéscsoportú kutatásának konklúzióiként veszik át, és körülményeket, feltételeket meghatározó tényanyagként építik be a szóban forgó 4–6 éves gyermekek beszédének jellemzőit tanulmányozó munkájukba. Ilyen eljárásuk következtében a szerzők többek között arra a megállapításra jutnak, hogy a *homogén parasztcsaládok* Kozma Tamás által észlelt legalap-vetőbb jellemzője, az, hogy: „A tanulás, a felfelé irányuló társadalmi mobili-tás kevésbé meghatározója e családok életének” (i. m. 155. old.), egyben a legfőbb kerékkötője az e réteghez tartozók négytől hatéves gyermekek beszédképesség-fejlődésének. E tétel kapcsán azonban meg kell jegyeznünk, hogy különbség van, tehát különbséget is kell tenni egy-egy társadalmi réteg szociokulturális vonatkozású mobilitása, valamint kommunikációs lehetősé-geket teremtő-biztosító körülményei között. Mert a felfelé irányuló mobili-tás hiánya vagy megléte olyan erő, amely a 4–6 éves gyermekek esetében ténylegesen még nem érezhető hatású, mert az ekorú gyermekkel kapcsola-tosan még nincs semmiféle gyakorlati jellegű döntés a családon belül arról, hogy továbbtanul-e majd a gyerek vagy sem – ennek kérdése majd csak az iskolába kerülés után fogalmazódik meg, ha egyáltalán megfogalmazódik; a válasz azonban a gyermek munkára, tanulásra való serkentésében, vagy

ennek a serkentésnek az elmaradásában nyer érvényt. Negatív eredményeket mutatnak azonban az e rétegből származó gyermekek teljesítményének mérései, és pedig az óvodai, de még inkább az iskolai követelményekre tekintettel levők, mert olyan jellegű gondolkodást és alaptudást várnak el tőlük, amilyennel körülményeik folytán nem rendelkezhetnek. A gyermektől idegenek az óvodai és kezdetben még részben az ezután következő iskolai követelmények; beszédét, beszédkészségét is elbizonytalaníthatják, holott szűkebb környezete e készségek kifejlődéséhez rendkívül jó lehetőségeket biztosított számára. A homogén parasztcsaládok ugyanis a homogén népi kultúra legmegbízhatóbb megőrzői, leggyakoribb élvezői-éltetői és továbbadói is. A népi kultúrában pedig jelentős szerepet töltenek be a gyermek-ekhez szóló alkotások – és ezek között is a mondóka –: az a népköltészeti műfaj, amely a gyermekkor minden, így tudományosan meghatározott fejlődési korszakaira is fel tud mutatni sokféle értéket magukba foglaló darabokat.

Ezek a verses-ritmusos alkotások szinte megszámlálhatatlanul sok beszédlehetőséget nyújtanak a gyermekeknek, és nemcsak a különböző korúaknak, hanem valamennyi korosztály különböző játékaikhoz, sőt játékaik számos fázisához, szakaszához is. Ezek a szövegek a beszéd útján történő kapcsolatteremtésben, a kommunikációs interakcióban gazdagabb lehetőségeket hordoznak magukban azoknál, amelyeket az óvodai kommunikációs helyzetek formáiként SUGÁRNÉ KÁDÁR Júlia egy másik tanulmányában a következő négy szituációban foglal össze: 1. óvónő – gyermekcsoport, 2. óvónő – egy-egy gyermek, 3. gyermek – gyermekcsoport és 4. gyermek – gyermek.⁴ E csoportosítás mintájára a mondókákban észlelhető szituációkban: szülő-gyermekek, szülő-egy-egy gyermek, gyermek-testvér, csoportokat különböztethetünk meg a családon belül, de számbavehetünk hasonló csoportosításban családon kívüli vagy két, esetleg több család együttlétével fellépő eseteket, meg tisztán gyermekcsoportokat is, amelyekben a szerepek elosztása bizonyos áttételekkel a leírt funkcióköröket implikálja, hisz itt a gyermekcsoport vezéregyéniségének szava a döntő. Valamennyi eddig említett kommunikációbeli interakciós szituációban (a mondóka jóvoltából) a gyermek lehet befogadó-meghallgató, továbbá cselekvést végrehajtó-engedelmeskedő, és felléphet bemutató-szólista szerepkörben, de a játékban résztvevő csoportok egyszerű tagja is lehet, aki a csoportbeliekkel ugyanazt a szöveget mondja és ugyanazt a cselekvést végzi, illetve olyan beszéd- és játékszerepe is kerülhet, amelyben szemben áll a játszótársakkal verbálisan és cselekedeteivel is.

Dr. MATIJEVICS Lajos: Tíz, tíz, tiszta víz. Jugoszláviai magyar népi mondókák (Forum, Újvidék, 1976.) című gyűjteményében valamennyi említett szituációra találhatunk példát. A kötet darabjait azonban nem ennek kritériumai alapján, és nem is a gyermekek korának figyelembevételével csoportosította gyűjtőjük és sajtó alá rendezőjük, hanem mondásuk alkalmi, helyzetei szerint. Ez a szempont a mondókaválfajok kialakításának leginkább elfogadott és legjobban megfelelő szempontja is; bár egyik-másik

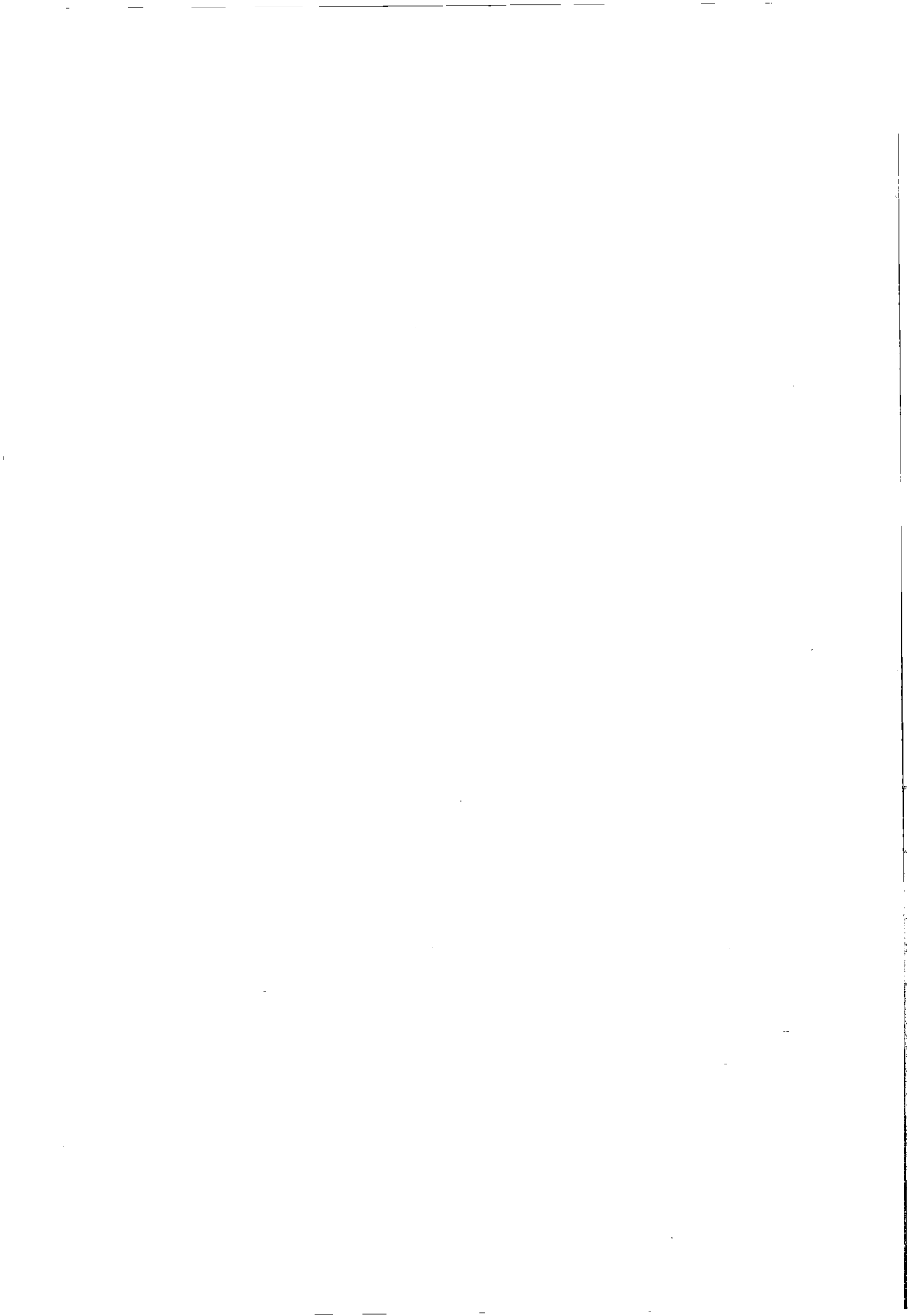
típusnak már a címéből is kitűnik, hogy darabjait csecsemőkorú, vagy annál alig nagyobb gyermekeknek mondják fel (pl. a ringatók, esetleg az ugráltatók válfajába sorolt mondókák). A tágabban értelmezett beszédhelyzet azonban könnyen elmosza a gyermek korának kritériumát érvényesítő szempontot, hiszen maga a beszédalkalom teremti meg, hívja elő vagy aktualizálja a mondókaszöveg tartalmát. Legtöbbször elég egy tárgy, egy háziállat képen vagy valóságban való megpillantása, esetleg annak az időnek a kitöltése is, míg a gyerek tápláléka elkészül, megfelel arra, hogy a vele foglalkozó személy emlékezetéből az éppen alkalomhoz illő versike pattanjon ki, hogy ennek mondásába kezdjen. És a mondókaszöveg egyszerű mondása beszédként sem üres játék: szüksége van erre, mint fentebb láttuk, a gyermeknek kommunikációs interakcióként, szellemi táplálékként, de ugyanakkor a felnőttek sem unalmas szöveg, mert mint azt MATIJEVICS Lajos a kötet *Utószavában* írta: „Meg kell állapítanunk (...), hogy nagyon sok mondóka a népköltészeti és nyelvi elemek tudatos felhasználása folytán olyan utánozhatatlan tömörségű szöveggé formálódott, amely mély tartalmi vonatkozásokra hívja fel a hallgató figyelmét. Finom tréfák útján juttat el bennünket az igazi humorig, árnyalatnyi különbségeket domborít óriásivá, könnyed fordulatok, pajkos igazmondások közepette csillogtatja meg a legkomolyabb gondolatokat, életfontosságú kérdéseket, s könnyűnek látszó, de nehezen megfejthető tények felderítésére ösztönzi a felnőtteket és a gyerekeket egyaránt.” (I. m. 223. old.)

A mondóka a felsoroltak mellett a gyakorlásnak is műfaja. Hangstatisztikai mutatók alapján megállapítható, hogy *dz* és *dzs* hangunk kivételével mindegyik beszédhangra kiválaszthatunk olyan mondókát (a frekvensebb, a nagyobb megterheltségű beszédhangokra természetesen többet is), amelyekben az adott beszédhang a szöveg leggyakoribb, azaz domináns hangja. Erre jó példaként hozható fel a *nyelvtörők* bármelyik darabja. És természetesen, az sem tekinthető egyértelműen a véletlen művének, de a verses forma egyszerű hozadékának sem, hogy a mondatok közül gyakran marad el a közléstartalom cizellált kifejezését szolgáló kötőszó. A mondókazó gyermek korához, korával összefüggő szellemi fejlettségéhez, no meg a gyakran feszült dinamikájú beszédhelyzetekhez való alkalmazkodást kell látnunk ebben. E verses szövegegész-volta és a beszédhelyzet, amelyet a válfajmegnevezés tömören határoz meg, lehetővé teszi azt is, hogy ezeket a népi alkotásokat a tipikusan mondóka-stílusú előadásmód mellett tartalmi közlésüknek megfelelő tolmácsolásban is megszólaltassuk. Ilyen tolmácsolás esetén alkalom nyílik mind a gyermeki játékvalóság helyzeteinek érzékeltetésére, mind a MATIJEVICS Lajostól származó idézetben leírt tartalmak és értékek kidomborítására. Mindezek ellenére azonban a mondókák egy részéről azt kell megállapítanunk, hogy mind ritkábban mondják fel őket a gyerekek. És úgy tűnik, hogy azokra a mondókákra vár mindinkább ez a sors, amelyek tartalmilag-hangulatilag leginkább kötődnek a letűnt falusi életképekhez, valóságmozzanatokhoz. Ezek, a mondókák megfakult valósággal a háttérükben, mindinkább elvontakká válnak a gyermekek szá-

mára, tehát mind ritkábban is mondogatják őket. És féltő, hogy gyorsan változó világunkban mind több mondóka jut erre a sorsra, a kihullással támadt úrt viszont – legalábbis bizonyos statisztikai adatok tanulsága szerint – a műköltészeti gyermekvers nem, vagy csak eléggé foghíjasan tölti, töltheti be.

IDÉZETT MUNKÁK JEGYZÉKE

1. SUGÁRNÉ KÁDÁR Júlia
és REÖK György: A szociokulturálisan hátrányos és az átlagos szociális helyzetű 4–6 éves gyermekek beszédképességének jellemzői. In.: Beszéd és kommunikáció az óvodás és kisiskoláskorban. Szerk.: Sugárné Kádár Júlia. Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. I. m. 157. old.
2. SUGÁRNÉ KÁDÁR
J.-REÖK Gy.: Balázs beszélni tanul. Minerva, Bp. 1980. 72. old.
3. ÓDOR László: A nyelvi kommunikációs készség fejlődésének lehetőségei. Pedagógiai kitekintés. In.: Beszéd és kommunikáció az óvodás és kisiskoláskorban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1987. 198. old.
4. SUGÁRNÉ KÁDÁR Júlia:

A SZITUÁCIÓHOZ KÖTÖTTség ÉS ÉLőNYELVI SZóHASZNÁLAT

Turi Márta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. okt. 7-én

A szakirodalom szerint a mai magyar nyelvhasználatban három nyelvváltozattal számolhatunk: valamely nyelvjárással, a köznyelvvél és a köznyelv valamely táji változatával. „A regionális köznyelviség megjelenésével színre lépett a falvak nyelvhasználatában egy sajátos, a nyelvjárásból induló s a köznyelv irányába mutató nyelvi átmenetiség.” (Kiss Jenő, *Mai nyelvjárásaink és változataik*. MNy. LXXXIV. évf. 4. sz., 444) Mivel átmeneti nyelvváltozatról (nyelvjárás — köznyelv), vagy ahogyan Szabó József is mondja „átmeneti nyelvállapotról” (Gondolatok a regionális köznyelvek mondattani kutatásáról. MNy. LXXIX. évf. 1. sz., 87.) beszélhetünk, nem véletlen, hogy a regionális köznyelviség kutatásával elsősorban dialektológusok foglalkoztak, hiszen már a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyaggyűjtése (1950–1964) és ellenőrzése során világossá vált, hogy a „társadalmi-gazdasági-kulturális változások nyelvi következményeként a köznyelv (és az irodalmi nyelv) egyre erősebben hat a nyelvjárásokra, s e hatás eredményeként a nyelvjárások igen gyors ütemű változásának, átalakulásának – saját belső rendszerük szempontjából pusztulásának, szürkülésének, egységesülésének – lehetünk a szemtanúi.” (Imre Samu, *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. NytudÉrt. 100. sz. 3)

A Csűry Bálint óta mindig magas színvonalat képviselő magyar nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás számos megjegyzést tartalmaz a nyelvjárások visszaszorulásáról, illetve a köznyelv, a regionális köznyelv és az irodalmi nyelv terjedéséről (elég ha Imre Samu, Szathmári István, Deme László, G. Varga Györgyi tanulmányaira gondolunk, sőt Toldy Ferenc már a múlt században megkondította a vészharangot). Kálmán Béla is felhívta a figyelmet arra, hogy „a városi lakosság felduzzadásával egyre inkább fogy a „tiszta” nyelvjá-

rást beszélők száma. A falvakban, a földműves lakosság közt is egyre több lesz a „kétnyelvű”, akik nyelvjárásukon kívül nemcsak megértik, hanem beszélni is tudják a köznyelvet.” (Nyelvjárásaink, Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 10) Nyirkos István még tovább viszi az iménti gondolatsort, s a nyelvváltozatok rendszeréről szólva kifejti, hogy mivel ezek között átmenetek, érintkezési pontok találhatóak, már „tisztá” köznyelvről sem beszélhetünk, a köznyelvet eleve regionális köznyelvnek kellene tekintenünk. (Irodalmi nyelv–köznyelv–népnyelv. MNy. XXIV. 25–6) Noha ma már/még „tisztá” kategóriák nem léteznek, a kutatók abban teljesen egyetértenek, hogy – Imre Samu szavaival élve – a magyar nyelvjáráskutatás ötödik korszakának kezdetén a nyelvi egységesülés azon korszakában van, amikor „... a nyelvjárás: regionális köznyelv: köznyelv hármasság idejét éljük.” (Kiss Jenő: MNy. LXXVI, 194), és az is mindenki által elfogadott tény, hogy a regionális köznyelv(ek) a nyelvjárás és az egységesülőben levő köznyelv között helyezhető(k) el.

Imre Samu veti fel azt a nagyon fontos kérdést, hogy elkülöníthető-e a nyelvjárás a regionális köznyelvi változatoktól. (Gondolatok a nyelvjárásról monográfiákról. MNy. LXXIX, 412–3) A válasz a mára vonatkozóan pozitív még akkor is, ha tudjuk, hogy úgy a nyelvjárás, mint a regionális köznyelv számtalan variációs lehetőséget hordoz, és ezek természetszerűleg egymásba is fonódhatnak.

A nyelvészociológiai tényezők, mindenekelőtt a beszédhelyzet, valamint a műveltségbeli színvonal, a kor, a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulás mind-mind meghatározzák a beszélők nyelvhasználatát, ezért a kutatók időről időre szükségszerűen módosítják a különböző definíciókat. Kiss Jenő szerint „a nyelvjárás-definíció legtöbb kritériuma a nyelvjárás nyelvészociológiai létfeltételeiből vezethető le. (...) ... a nyelvjárás ma Magyarországon az a (...) nyelvváltozat, amely területileg kötött, elsősorban szóbeli közlésre szánt és mindenekelőtt a mindennapi életterületeket átfogó beszédmód, s amelyet – főként a köznyelvtől befolyásoltan alakuló nyelvi normák szerint – a nem iskolázott, a faluban felnőtt és ott lakó, a hozzá legalábbis semleges viszonyuló emberek első nyelvükként, spontán használnak a számukra természetes, mindennapos, familiáris beszédhelyzetekben, az egymás közötti kommunikációban.” (Mai nyelvjárásaink és változataik. MNy. LXXXIV. 4. sz. 445)

Tekintélyes szakirodalom foglalkozik a kérdéssel, hogy a különféle beszédhelyzeteket a kisebb-nagyobb azonosságok alapján hogyan lehetne valamiképpen osztályozni, rendszerezni. Balogh Lajos a MNy.-ben (Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. MNy. LXXIV. 1. sz. 50–2) többek között beszámol a müncheni egyetemen folyó szociolingvisztikai kutatásokról. Az ottani szakemberek a hétköznapi beszédhelyzeteket négy csoportba osztották: „a) nyelvhasználat a családon belül; b) a barátok, ismerősök és szomszédok között; c) beszédkapcsolat a hivatalokban és üzletekben; d) a munkahelyen.” (i. h.) Penavin Olga saját megfigyelései alapján a mikroszituációk még részletesebb felosztását közli Nyelvjárás és köznyelv (Forum,

Újvidék, 1986., 28–9) című könyvében, és kitér a beszédszituációkban használt, generációs eltéréseket is mutató nyelvi változatok bemutatására, majd megállapítja: „Általános megfigyelés szerint a bizalmas helyzetekben (...) általában nyelvjárási, illetve generációs eltéréssel köznyelvű a megnyilatkozás. (...) Deme szerint a városokban is egy olyan köznyelv uralkodik, amely a várost környező nyelvjárási vagy nyelvjárási gyökereket. Ezek a nyelvi standard, a köznyelv helyi színezetű változatai. A mi megfigyeléseink szerint is Vajdaság városaiban ez az uralkodó nyelvváltozat.” (i. h.)

A szakirodalomból és a gyakorlatból egyaránt tudjuk, hogy a kommunikációban a különböző életkorú, nemű, iskolai végzettségű személyek más-más megfelelő kommunikációs szerepet vállalnak. A nyelvjárást beszélők – szintén életkoruknak, műveltségüknek, a beszédhelyzetnek, a kommunikációs szerepnek stb. megfelelően – többféle nyelvváltozatban szólnak meg; igen nagy mértékben eltérhet egymástól ugyanazon adatközlők nyelvi magatartása. Hogy mikor köznyelviesség a nyelvjárást beszélők nyelve a megszokottnál, arra remek alapot nyújthat egy az ország-világ szemé elé kerülő, a tévé valamely műsorában helyet kapó interjú, hiszen a szerep megszabja a nyelvi réteget, a nyelvi jelek használatát. Ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy a tömegkommunikációs nyelv uniformizált, és az egyes tömegkommunikációs médiumok nyelvhasználatában nincs jelentős különbség, mindegyik a „hivatalos, kanonizált értelmiségi dominanciájú köznyelvet használja” (Buda Béla), akkor – legtöbbször – a nyelvjárási beszédű riportalany nyelvi viselkedése is megváltozik, s a köznyelvhez való nagyobb fokú közeledést eredményezi.

Az Újvidéki Televízió földművesekkel, mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó műsora, a minden vasárnap délelőtt jelentkező *Barázda* alkalmasnak mutatkozott arra, hogy elemezzem az adásban szerepeltetett földművesek kommunikációs szerephez kötött nyelvi viselkedését, ugyanis a megszólaltatottak között kanizsai földművesek is voltak – anyanyelvjárási az enyém is –, akik magántermelőként elmondták véleményüket a nemrég kialakult parasztszövetségről. Egy korábbi gyűjtés óta jól ismerem valamennyiüket, és most a riportban elhangzó szöveg meg a korábbi, passzív megfigyelési módszer alapján kíséreltem meg bemutatni, feltárni a nyelvi viselkedés bármiféle nyomatát. Az elemzés előtt még csak annyit, hogy az öt riportalany közül kettő fiatal földműves, három pedig a középgenerációhoz tartozik. Otthon, családi körben mindannyian nyelvjárási beszélnek.

A vizsgálat tárgyát képező interjú-szöveg a következő:

I. riportalany: A parasztszövetség... mindenesetre hatást köll... hogy gyakoroljon a földolgozóiparra. Valószínű, hogy nem minden eredmény..., nem minden próbálkozás jár sikerrel, de én assziszem, hoty... hát a törvényök kiharcolása ojan értelembe... lenne a megoldás, hogy maguk a parasztszövetség... összefogjonak..., hátha véletlen vóna ojan kösztük, aki saját erőbű is... másodlagos földolgozással... tudna közbe foglalkozni, és ez... ezeket a termékeket, amennyibe a hazaji pijacon nem tudná eladni, akkó jogot nyerjünk arra, hoty kiszállíccsuk, ... és valószínű nem utolsó sorba ennek a devízának

a jogárú is... sorsárú is dönteni köll, mer hotyha ja turizmuzsba, ahoty hallom, mán tísz százalékot is kapnak majd a devíza megvalósítására... Öjü... abba a zesedbe... hát... a parasztembérnek is köllene biztosítani. Tehát amennyibe megoldódik ez a zsákuccábú való kiút, hoty kivitelre dógoszhatunk, akkó gyün esetleg kifejezésre a bijótermellés lényege..., vetyszerméntes termelés lényege..., mékhát... mer az... asz keresi... nyugat, és én asz hiszém, hogy még nagyon sokan... megoldának eszt a termelést, nem vóna gonD, mive mán a parasztembër as së tuggya, mit termejjën, hoty kifizető légyën.

II. riportalany: A bizalom megvan..., és hiszém asz, hogy eredményt is fogunk elérni. Sok... vegyes a zösszetétel, tehát van sok fijatal, idős termelő. A zidőssektől tanulunk... sokmindënt, a fijatalok pedig a zúj téhnológijákat hamarabb el tuggyák foganni, mind a... a... zidősseB termelőké. Én így gondolom.

III. riportalany: A legégetőp problémák... ezék a terményárak, a... a... hozzá... ezék a réprómaté... a répróanyagok, akkor a gépek, ... akkor a... a mű... a műtrágya, tehát a teljes... ezéknek a zárajik.

Égyellőre mék tiszta kép nem alakult ki, de hiszém, hogy oda fogunk hatni a záarakra is..., ha nem is mindēnhol, de néhol azé... (...) borzasztó amijen áarak vannak, mer... régi, idősseB termelőtű tuggyuk, hogy pár... ezelőtt pár évvel ēty száznegyvenkettes ZMÁJ buzakombánt lehetēt tizenēgy vagon buzájé vásárolni, ma pediG száz milijárd régi dinárba kerül, tehát töb mint húsz...on... huszonēty-kēt vagon buza. (...) Huszonöt vagon..., útyhogy ezék a záarányok bōrzasztó ēmēntek, amit a mezōgazdaság nemcsak nem tud... nem tud mēkfizetni..., ez ugyanúgy van a többi gépné is, nemcsak..., ez ēty kirívó példa, mer esz pont nagyom megjegyezstem.

IV. riportalany: Én is várom a legjobb eredményeket. Hiszém aszt, hogy íGY... közös erővel... közōssen hozzáálva tudunk... jobb... valami megoldást találni... a zén véleményēm szerint, és reméllēm is, hoty fogunk tán... még lēssz is..., mer nagyon eltérōjek, ahogy ő i monta, nagyon eltérōjek a mi termékeink és a ziparcikkék, és kébzélēm esztet, hogy nagyon ki van hasznávà a... épp úgy a fogyasztó, a termelő is épp úty ki van hasznávà mintkettő... Eszt közös erővē valahogy mēk kék oldani... a zén nézetēm szerint is. Én hiszém eszt, a parasszōveccség esztet... próbájja is... Reméllēm aszt, hogy még is oldódik... valahogy... A zén véleményēm ez.

V. riportalany: A zén véleményēm... ami a legsürgetőbb... megoldást illeti, ez a fővásárlási áarak..., ez a társadalmasított fővásárlás ēty szállā së külömb attul a régi magán..., tehát kupēcok fővásárlásatú..., hát ugyanúty kihasználják a... parasztembērt, mivel rá van szorúvà. Tuggyák, hogy ami mēktermēt, aszt ē köll adni. Tartani, hát... kivéve a kukoricát... Mamma még a búzát së birják vagonszámra táróni... Más... hústermék, tejtermék, ... errű még napok dōntenek csak, eszt napokon belű lē kō szállítani... Ki is használják a véktelenségig, tehát legelőször énszerintem ezōkōn kōl fordítani... Ha hát... ellent nem ának ennek a parasszōveccségnek, én hiszém, hoty fordít is ezēn... gyorsan.

I. riportalany: Igéreték vannak, hogy... talán majd... gondolom íty köz... heji közösségék és kösségi szinten majd együt fogunk dolgozni..., hát, nem tudom majd, hogy önnállón, hogy mennyire engedik, adnak nekünk zöld fényt, hogy gazdálkothassunk. Hát, ígéreték vannak..., hát, bízunk benne, hogy majd mēk fog valósulni..., hogy önnállón tudunk eladni, és önnállón tudunk behozni külföldrű gépet vagy alkatrészt..., ijen dolgokat. (...) Én asz hiszēm, ami... amēnnyi... amēnnyibe a termellők összetartanak, ebben a zesedbe... én hiszēm, hogy... bízunk abba, hogy rendeződik rövid időn belül, hotyha persze mások nem ájják úttyát ennek a szervezetnek. Szeretnénk nagyon, hotyha kialakulna már a termellő és a fogyasztók között asz, hogy nē csak ők légyenek vesztességbe, hanem ... nē csak azok fölözönek abbú ja terménybű, akik nem is lássák aszt. Példáú¹ tejet... vaty húst... termékēt, így jószágot... Csak azok vigyék el a hasznot... Néha a termellők is, mēg a fogyasztók is ēty kicsit... részesűjjönek jóba.

III. riportalany: Én asz hiszēm, hotyha ócsóbban kapunk műtrágyát mēg ijen különbözű répróanyagot, ... vető...magokat, rovarirtósze...szerēket, én hiszēm, hogy duplájára fog növekedni... a termelés.

II. riportalany: Sokkal töbet tunnánk termelni, főleG, ha a társadalmi szēktor is ēgy ojan viszonyulást anna a földművesnek, ami jelenleg nincs mēg..., hotyha a zöntözű...gazdálkodást bē tunnánk vezetni..., mer a társadalmi szēktor... példáú¹ Trēsnyēvác környékin ki van építve..., de a magánszēktort nem engedi, hogy rákapcsójon arra, hogy birná hasznáni, holott ők nem hasznájják egész évbe... ēty pár kutat, ami van nekik, és asz¹ mongyuk... a mēkfelelű ellenértēgbe aszt a privát szēktor, tehát a mezűgazdasági termellők...nek a hasz... hasznosítására bocsájtaná, ott... dupla termés..., szová dupla vagy mēg attű tőB termést ē tunnánk érni, mer pár éve már sujt bennűket ez a zaszáj, ésakkor ot biztos, hoty többet tunnánk termēni, és hiszēm aszt, hotyha mán termēne, ócsóbb is, olcsóbban is elő lehetne állítani.

V. riportalany: A kópērációk... mēg Adorjányon kialakult ēty pár évvē ezelőtt ēty... ēgy ijen közös öntözési rēn'szer, holott az is naty tervekkel indult, de asztán a kihasználás nem mönt úgy, ahoty köllene... Ot van körülbelűl ēgy ötven-hatvan hēktáros földterület...

Hangtani téren a legszembetűnűbb a kétfajta e meglēte. A zárt ē hang ma is a magyar hangrendszer élő tagja, amelynek jelentésmegkülönböztetű szerepe van nemcsak a megszólaltatott riportalanyok nyelvjárásában, hanem a köznyelvet beszélők tekintélyes részének nyelvében is, mindenekelőtt azokéban, akiknek anyanyelvi bázisát az ē-zű nyelvjárások adják. Még mindig élő jelenség a nazalizáció és a szűvégi zöngétlenülés, habár úgy tűnik, ma már inkább a középkorű (és passzív megfigyelés alapján állíthatjuk) az idősebb generáció használja (idűsseB termellők, zöld, íGY, főleG, tőB). A riportalanyok beszédében most nem volt példa a nazalizációra.

A köznyelv hatására a nyelvjárásban változik az egyes fonémák megterheltsége is. Imre Samu szerint „a köznyelv hatása nyelvjárásainkban ezen a téren mutatkozik meg legerőteljesebben, nyelvjárásainkban ezen a téren van folyamatban a legerősebb változás.” (Nyr. LXXXVI, 323)

A köznyelvi *-ból, -ből, -ról, -ről* és *-tól, -től* ragok nyelvjárásbeli *-bú, bú; -rú, -rű* és *-tú, -tű* realizációja éppen úgy tartja magát a fiatalok nyelvhasználatában, mint az idősebbekében (*erőbű, jogárú, sorsárú, termelőtű, fővásárlásátú, külföldrű, abbú, attú*). A toldalékos alakok olykor, főleg idegenekkel való beszélgetés során, pl. mikrofon előtt „finomkodó” változatban is előfordulnak (*az időssektől tanulunk*).

A riportalányok nyelvjárásában enyhe, az V. beszélő nyelvében erősebb fokú *ő-zés* tapasztalható (*köll~kő~köllene, ezőkön, mönt*). A köznyelvhez jobban közeledők már inkább *ē-ző* szóalakokat használnak.

A köznyelvi *o*-val szembeni zárt *u-zás* és az *ő* helyén jelentkező zárt *ü-zés* már szinte kizárólag az idős emberek szóhasználatában figyelhető meg, azzal a megszorítással, hogy bizonyos szavak nyelvjárásias alakja megmarad a fiatalok nyelvében is (*gyün*) megerősítve azt a tényt, hogy egyes nyelvjárás jelenségek szavanként terjednek.

A zárt *i-zés*, amely egyébként a nyelvjárás igen erőteljes magánhangzó-jelensége a mikrofon előtt produkált beszédben – a köznyelv hatása miatt – nem fordul elő, és meglepően kis számban jelentkezik a zárt *i-zéssel* összefüggő rövid *i-zés* is, amely különösen a birtokos személyragos relatív tövek toldalékos alakjaiban még szintén igen erősen tartja magát. Ebből is látszik, hogy az adatközlők a fenti jelenségek meglétét nyelvi viselkedésükkel ügyesen leplezték.

Egy-egy példa erejéig előfordul néhány hosszú magánhangzó rövid ejtése (*igéret, buza, sujt*), de ez éppúgy nem általános, mint ennek a fordítottja (*déviza, bőrsasztó*).

A mássalhangzók esetében a fonémaállomány azonos a köznyelvivel, csupán az egyes mássalhangzók megterheltsége utal nyelvjárás beütésre.

A mássalhangzó-jelenségek közül a szótagzáró, illetve az azonszótagú *l* kiesése a leggyakoribb; lépten-nyomon előfordul a szövegben, és igen változatos képet mutat. Szövbelseji helyzetben hol kiesik (*dógoszhatunk, ócsóbban, ócsóbb*), hol megmarad (*oldani, oldódik, dolgozni, zöld, gazdálkothassunk, dolgokat, külföldrű, földművesék, gazdálkodást, olcsóbban, körülbelül, fölterület*), s hogy ez utóbbi javára billen a mérleg, az szintén az adott beszédhelyzettel van nagyon szoros összefüggésben. Ha családtagok közötti beszélgetést rögzített volna egy rejtett kamera, a köznyelvi változatok használata eltörpült volna a nyelvjárás alakok mellett. Ugyanez a megállapítás vonatkozhatna a tővégi helyzetben kiesett (*kő, belül*), illetve a megmaradt *l*-re is (*köll, körülbelül, belül, mivel*). A kettő között van a példáu¹, példáu¹.

A toldalékbeli *l* kiesésénél, illetve megmaradásánál (*termelőtű, erővē, szállā, fővásárlásatú, szorúvā, errű, külföldrű, abbú, réprőanyagā, attú, évvē, évvel, földolgozással, erővel, attul, időssektől, sokkal, sikerrel, tervekkel*) az arány 11:8 a nyelvjárás alakok javára, de a különbség még nagyobb lenne, ha a nyelvi szerepjátszás nem érvényesülne. Mindez vonatkozik az igezőtők *l*-jére is (*emēntek, fővásárlás, fővásárlási árak, fővásárlásatú, ē köll adni, ē tunnánk érni; földolgozóipar, földolgozással, eladni, elér, elfoganni, eltérőjek*).

A szórványosan jelentkező hasonulásos formák közül a $dn > nn$ ma is szilárdan tartja magát úgy a fiatalok, mint az idősebbek nyelvében, bár a fiatalok idegenek előtt megpróbálnak megszabadulni tőle (*foganni, növekedni, anna, tunnák, tunnánk; adni, eladni*).

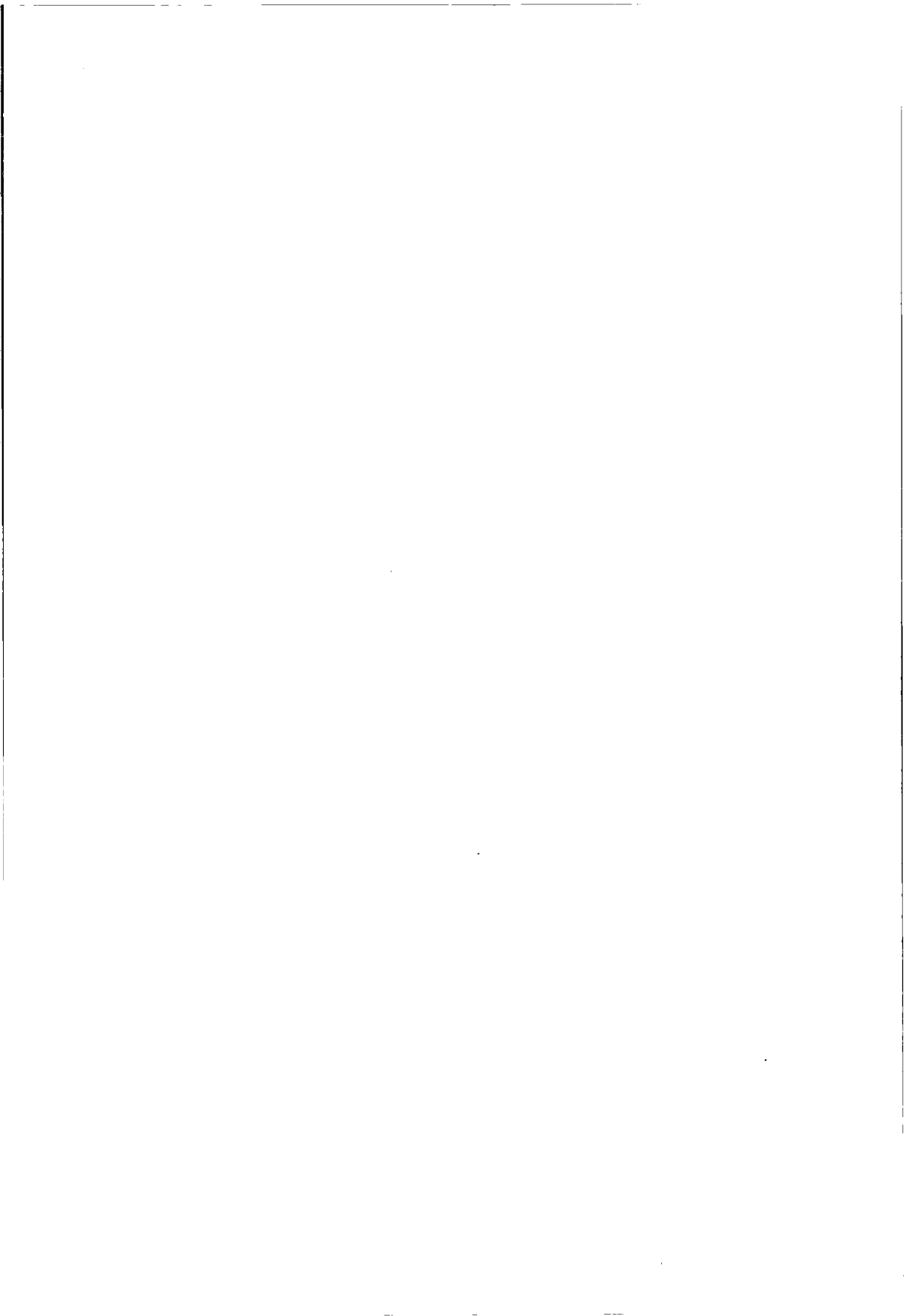
A mássalhangzók mennyiségi változásai közül a legelterjedtebb a hangzóközi *l* kettőzése, s úgy tűnik, ez a jelenség nemigen kezd még kopni a köznyelvi hatás ellenére sem (*termelés, termelő, reméllém, bijótermelés; termelőtű*), éppen úgy, mint az *s, sz, j, n* mássalhangzók geminációja intervokális helyzetben (*közössen, kihasználják, önállóan, önnálán, részesűjőnek*).

A sűrűn előforduló jelenségek közé tartozik a betoldás is. A hézagtöltő *j* a magánhangzó-torlódást hivatott megszüntetni. A hiátus helyén a riportalányok beszédében kizárólag *j* szerepel, méghozzá nemcsak szó belseji helyzetben (*hazaji, pijacon, bijótermelés, fijatal, fijatalok, bocsaítaná*) meg toldalékolt formákban (*árajik, buzájé*), hanem – főleg a középkorosztály és az idősebbek körében – mondatfonetikai helyzetben is (*hotyha ja turizmuzsba, abbú ja termésbű*).

A hangtani elemzés után – idő- és helyszűke miatt – az alaktant és a mondattant megkerülve a szókincsről, pontosabban a neológ elemekről szólnék néhány szó erejéig, „ugyanis a köznyelv és a nyelvjárások, valamint az egyes nyelvjárástípusok között leginkább a hangtanban és a szókészletben vannak számottevő eltérések, az alaktanban már kevésbé, mondattani téren pedig – legalábbis eddigi ismereteink szerint – alig találunk különbségeket.” (Szabó József: Gondolatok a regionális köznyelvek mondattani kutatásáról. MNy. LXXIX. évf. 1. sz. 87)

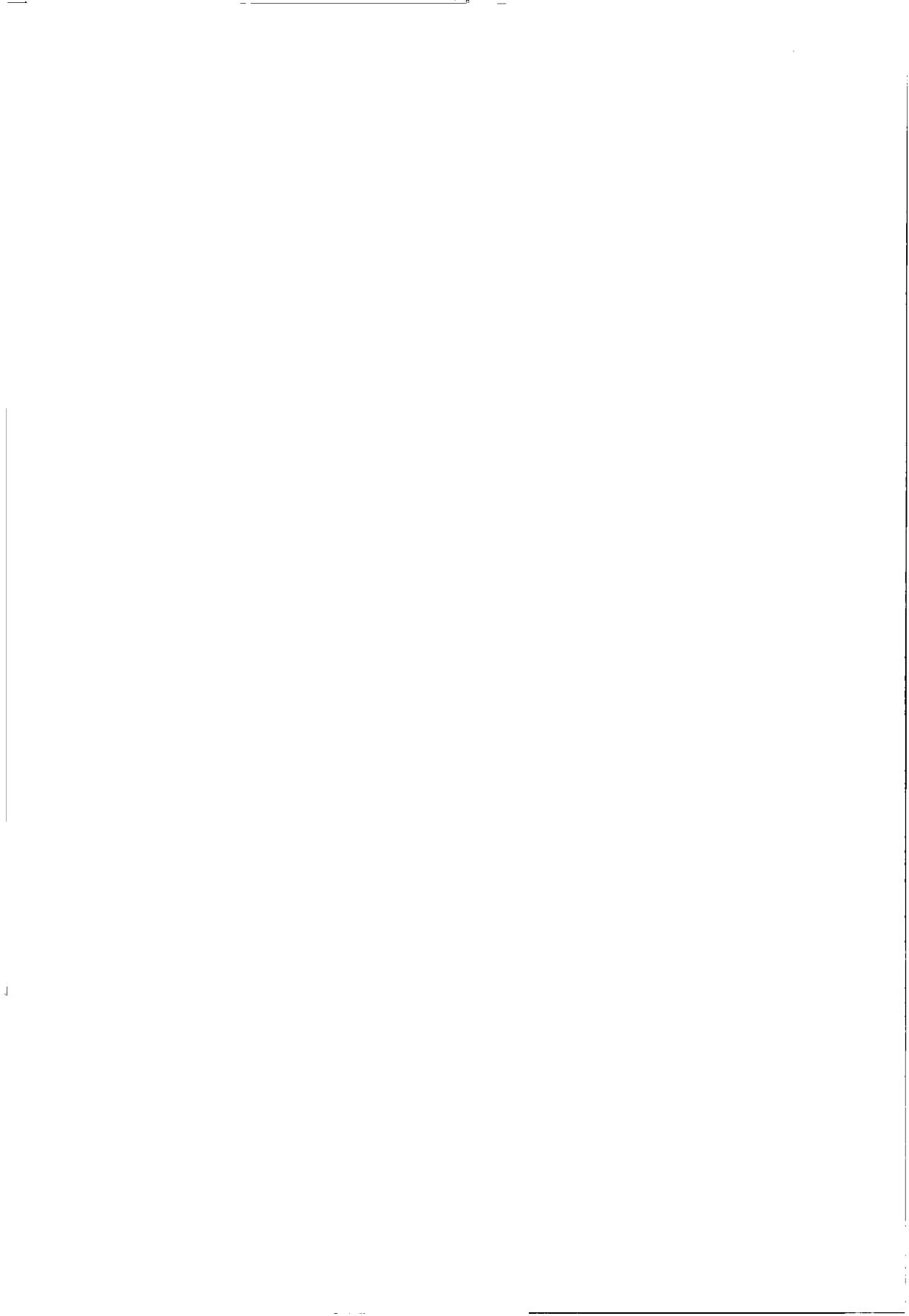
A szókincs mint a nyelv mozgékony, változó része azonnal reagál a társadalmi-gazdasági átalakulásra, és ezáltal számtalan új fogalom, új megnevezés kerül be úgy a városi, falusi, mint a tanyai ember mindennapi életébe, beszédébe. A hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnése a régi életmód, a régi szemlélet gazdag szókincsének a pusztulását is eredményezi, ugyanakkor a megváltozott életforma, a tömegtájékoztatási eszközök térhódítása kihat a nyelvjárási szókészlet új elemekkel történő bővülésére. Erre utal a *Barázdában* megszólaltatott kanizsai földművesek szókészlete is, amelybe a következő szavak, szókapcsolatok épültek be: *parasszöveccség, másodlagos földolgozás, bijótermelés, vetyszerméntes termelés, új téhnológiák, répróanyagok, arányok, fogyasztó, társadalmasított fővásárlás, heji közösségek, magánszektor, mezőgazdasági termelő, kópéráció*).

A vázlatos összefoglalóból természetesen sok minden kimaradt, de az előzőekben ismertetett jelenségek alapján is levonható egyfajta következtetés, nevezetesen, hogy a nyelvi-nyelvjárási tudat fejlettségi foka, valamint egy-egy adott beszédészituáció, illetve a kommunikációs szerep döntően meghatározza a köznyelvhez való közeledés mértékét, s ahogyan Imre Samu mondja: „a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat.” (ÁltNyTan. VIII, 93)

II.
NYELVI ÉRTÉKEINK
ÉS GONDJAINK

**A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 1989. december 5-én
tartott tudományos ülészakának anyaga**

ELŐSZÓ

Az itt közölt előadások a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 1989. december 5-én tartott tudományos ülészakán hangzottak el Újvidéken, a Bölcsészettudományi Karon.

A tanácskozás alap gondolata a nyelvünkben rejlő értékek felfedése és a róluk való gondoskodás volt. Ez voltaképpen az ún. pozitív nyelvművelés keretébe tartozik. A pozitív nyelvművelés abban tér el a megszokott tiltó formától, hogy nem a rosszra, a kerülendőre hívja fel a figyelmet, hanem a jóra és a szépre, a helyes példa által igyekszik befolyásolni a nyelvhasználatot.

Ennek a nyelvművelési formának nálunk nincsen nagyobb hagyománya, de a szükségessége vitathatatlan. Az előadók különböző oldaláról közelítik meg a témát, van aki általános kérdéseivel foglalkozik, mások sajátos rétegeit veszik számba (idegen szó által kiszorított, feledésbe merült szavak; a frazeológiai egységek különleges ízei, értékei; nagy írók példája; írásbeli dolgozatok megvalósult és félresikerült szépségei; a népi mondókák hanganyag-gazdagsága; megőrzött tájszavak; a sportnyelv vélt és valódi gazdagsága).

A méltatlanul feledésbe merült szavak, a szólások és közmondások, a mondókák, az expresszív szavak, a szép kifejezések, a tájszavak stb. előszámlálása és tanulmányozása voltaképpen a figyelemfelkeltés célját is szolgálja. azzal, hogy felhívjuk a beszélők, írók figyelmét bizonyos nyelvi elemek értékeire, elősegítjük használatukat és hozzájárulunk megőrzésükhöz. Napjainkban a pozitív nyelvművelésre is fokozottabban szükség mutatkozik.

A POZITÍV NYELVMŰVELÉS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Kemény Gábor

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva 1989. dec. 20-án

Ahhoz, hogy a „pozitív nyelvművelés” időszerű kérdéseiről szólhassunk, először is tisztáznunk kell, mit is jelent ebben a kifejezésben a *pozitív* jelző.

A pozitív nyelvművelés fogalma több ízben is előfordul a Nyelvművelő kézikönyv 1985-ben megjelent II. kötetének elvi szócikkeiben (nyelvművelés; nyelvművelésünk története; stb.). Lőrincze Lajos a nyelvművelésnek a beszélő és író (illetve a másik oldalról: hallgató és olvasó) emberre, tehát az anyanyelvet használó közösségre irányuló egyik fő feladatáknak jelöli meg azt, hogy „Be kell vinni a köztudatba és a gyakorlatba a »pozitív nyelvművelés«-t, azaz „szorgalmazni kell a kifogástalan példamutató, szép írásművek megismerését és megismertetését; ezek állandó olvasása erősíti a nyelvérzékét, segít abban, hogy a nyelvhasználat magasabb fokra emelkedjen” (NymKk. II, 351).

Hadd fűzzek mindjárt két megjegyzést, kiegészítést és Lőrincze tanár úr idézett mondatához! Az egyik az, hogy a nyelvérzék erősítő állandó olvasás a két- vagy többnyelvű környezetben élők számára különösen fontos. A másik, hogy példát természetesen nemcsak írásművek mutathatnak, hanem az igényes, pallérozott élőszó is (a rádió, a tévé nyelve, az ismeretterjesztő előadások, a kulturális és a politikai közélet fórumai, a nyelvi önkifejezés és érdekképviselet megannyi lehetősége).

A korszerű nyelvművelést elsősorban az különbözteti meg a régebbitől, szögezi le Tompa József a Kézikönyvek a magyar nyelvművelés történetét összegező fejezetében, hogy „nem kíván megrekedni apróbb nyelvi hibák rosszallásában, hanem a helyes, változatos, jól árnyalt szabad nyelvhasználatra akarja nevelni társadalmunkat” (NymKk. II, 365). Az egyoldalú hibáztatás, a germanizmusok, idegen szavak, tipikus szótévesztések stb. minduntalan való felhánytorgatása önmagában nem vezet célra. Igazi tekintélye, jelentősége csak a pozitív nyelvművelésnek lehet, amely, hogy újból Lőrinczét idézzem, nem egyéb, mint „jó példaadással való nyelvi nevelés” (NymKk. II, 358).

Rövidre fogva tehát az olyan nyelvművelés nevezhető *pozitív*nak, amely – a negatív, a csak tiltó „elrettentő” nyelvműveléssel szemben – nem elsősorban a rosszra, a kerülendőre irányítja a figyelmet, hanem a jó, a szép nyelvhasználat pozitív példája által nevel.

A nyelvművelés pozitív, illetve negatív volta olyan szemléleti és módszertani kérdés, amely nem tisztázható anélkül, hogy ne tekintsük át, legalább nagy vonalakban, szűkebb kutatási és cselekvési területünk, a normatív nyelvészet, normakutatás, nyelvtervezés elvi lehetségeségének, létjogosultságának és ami ettől elválaszthatatlan: gyakorlati alkalmazhatóságának, társadalmi hasznának a kérdéskörét is. A továbbiakban erre teszek kísérletet.

Immáron több mint két évtizede annak, hogy Fodor István nyelvész egész kis kötetet szentelt az önkritikus csengésű kérdésnek: „Mire jó a nyelvtudomány?”

Azt hiszem, nem fölösleges, hogy egy-egy tudományterület művelői időnként föltegyenek ilyen kérdéseket maguknak és egymásnak, azaz hogy elgondolkodjanak tevékenységüknek a szorosan vett tudományos célokön túlmutató vonatkozásain is.

Ahhoz azonban, hogy mi nyelvművelők is meg tudjunk felelni a fenti kérdésnek bennünket illető részére, arra tudniillik, hogy *mire jó a nyelvművelés*, előbb egy másik, nem kevésbé kényes kérdéssel is szembe kell néznünk, mondhatni a nyelvművelés alapkérdésével: szabad-e, kell-e s főleg lehet-e beavatkozni a nyelv változási folyamatába?

A magyar nyelvű szakirodalomban, ismeretterjesztő irodalomban és publicisztikában erről két szélsőséges vélemény van elterjedve. Az egyik szerint a nyelvművelőnek (sokatmondó elnevezéssel: a *nyelvőr*nek) nemcsak joga, de kötelessége is „megrendszabályozni” a nyelvhasználatot, ily módon vetve gátat a nyelv romlásának. Aki hibát ejt, ki kell pellengérezni, sőt meg kell büntetni. Effele nézetek különösen még a háború előtti iskolai és iskolán kívüli „nyelvtisztítás” elvein nevelkedett idősebb nemzedék körében járatosak, de találkoznai velük, ha nem is ilyen gyakran, más korosztályokban is. Leegyszerűsítés volna tehát a szigorúságot pusztán az életkornak tulajdonítani. Szerepe van itt az iskolai végzettségnek, a foglalkozásnak, a nyelvi és az általános műveltségnek, még a vérmérsékletnek is.

A másik, az előbbivel homlokegyenest ellenkező felfogás szerint egyáltalán nem érdemes beleszólni az anyanyelv használatába, elvégre „nem a fark csóválja a kutyát”, mint – akkoriban egyetlen – irodalmi hetilapunk cikkírója szemléletesen megjegyezte (Élet és Irodalom, 1979. szept. 15.). A nyelvész tehát úgysem tudja befolyásolni a nyelvi gyakorlatot, de ha ez nagy ritkán mégis sikerül neki, az többet árt, mint használ, mert megzavarja, elbizonytalanítja a laikust, s az a „betiltott” szó vagy nyelvtani szerkezet helyett valami máshoz, mégpedig többnyire valami rosszhoz vagy még rosszabbhoz folyamodik (pl. a *-tatik*, *-tetik* képzős szenvedő igealakok helyett a *nyer* vagy a *kerül* igével alkotott terjengős kifejezésekhez, a *meg van elégedve*, *adva van* típusú, ragozott létigéből és a neki alárendelt határozói igenévből álló szerkezetek helyett a befejezett melléknévi igenévi állítmányhoz, közkeletűvé vált csúfnevének a „tötözés”-hez: „Az átjárás *nem megengedett*”; „Minden feltétel *adott*”). S egyébként is: mire jó korlátok közé szorítani a nyelv

természetes, spontán fejlődését? „Ha nyelvvelőkön múltot volna a dolog – jelentette ki egy fiatal, sikeres prózaíró az Új Írás 1971. júniusi körkérdésére válaszolva –, ma is a Halotti Beszéd nyelvét használnánk.” Műszaki értelmiségiektől, orvosoktól, bölcsészhallgatóktól, sőt nyelvészekről (tegyük hozzá: nem nyelvvelők nyelvészekről) is hallani ilyesmit az utóbbi időben.

Meg vagyok róla győződve, hogy e két szélsőséges felfogás közül egyik sem állja meg a helyét, következésképp mind a kettő ellen küzdeni kell. Napjaink nyelvvelőjének esze ágában sincs Nyelvhitváltat játszani, de arra sem hajlandó, hogy ölbe tett kézzel szemlélje a körülötte zajló nyelvi folyamatokat, vagy legfeljebb pusztán regisztrálásukra szorítkozzék. Ezzel magának a nyelvvelésnek a létjogosultságát vonná kétségbe.

Mi hát a nyelvvelés, milyennek kell lennie a korszerű, a „pozitív” nyelvvelésnek?

Induljunk ki abból, hogy a nyelvvelés *alkalmazott nyelvészeti* diszciplína: megfigyelésen, elemzésen és elméleti kutatáson alapuló tudatos beavatkozás a nyelv életébe. Még hozzá valamilyen meghatározott céllal való beavatkozás. A nyelvfejlődés ugyanis bizonyos mértékig irányítható, ahogyan ezt a múlt század eleji magyar nyelvújítás példája is tanúsítja. (Érdekesen és meggyőzően fejt ki mindezt 1974-ben, tehát halála előtt egy évvel közzétett Nyelvvelésünk című munkájában a nagy nyelvtörténész, Bárczi Géza.)

Tehát igenis „műveljük kertünket”, azazhogy nyelvünket! Ültessünk, palántázzunk, kereszteljük, nemesítsünk, egyszóval gazdagítsuk a nyelvet, és gyönyörködjünk-gyönyörködtessünk szépségeiben. Ebből a – Kovalovszky Miklós és Lőrincze Lajos nyomán – „pozitív”-nak és „emberközpontú”-nak minősíthető nyelvvelésből nőhet ki majd egy tudományosan megalapozott, korszerű *nyelvtervezésnek* a programja.

Emellett azonban legyen gondunk a nyesóllóra és a gyomlálókárára is, máskülönben nem soká gyönyörködhetünk a szép kertben. Ám a szerszámot körültekintően forgassuk, nehogy a gyom helyett a palánta essék áldozatul buzgalmunknak. Az új jelenséget – ahogyan azt még Bárczi Géza tanította – „mérlegre kell tenni és óvatosan latolgatni”, értékes-e vagy sem, nyereség-e vagy veszteség. Segíti-e nyelvünket gondolat kifejező, -közlő és -rögzítő, valamint kapcsolatteremtő és -fenntartó funkciójának ellátásában, vagy – ellenkezőleg – csak zavart kelt, nehezíti a megértést, sőt azzal, hogy meglevő értelmi vagy hangulati különbségeket elmos, szegényíti a nyelvet, gyöngíti kifejezőkészségét. Nyilvánvalóan nem gazdagodás például a *közbeavatkozik* ige vagy a ‚kedvel’ jelentésű *szívvel*, ugyanis mindkettő korcs származék; a *közbelép* és a *beavatkozik*, illetve a *szível* ‚kedvel’ és a *megszóvvel*, azaz ‚intést, tanácsot megfogad’ szavak vegyülése útján keltkezték. A *szívvel*-nek énszerintem még az sem adhat menlevelet – és egyúttal: belépőt a művelt köznyelv szókészletébe –, hogy előfordul Weöres Sándor egyik versében, az Ócska sírversek ciklus utolsó, saját magáról írott darabjában is: „Mit bánod már, hogy sohasem *szíveltek* a lányok”. Ezen azonban már lehetne, kellene is vitatkozni. (Nem azon, hogy a költőnek-írónak több van-e megengedve nyelviileg, mint nekünk, „közönséges halandóknak”, hanem azon, hogy ezek

a „poetica licentiák” másodlagosan felhasználhatók-e valamely nyelvi alakulat köznyelvi használhatóságának az igazolására.)

Az újonnan felbukkanó jelenségek normaszerezéséről sokszor csak hosszas adatgyűjtés és tüzetes elemzés után tud véleményt nyilvánítani a szakember (vagy még akkor sem). Évek óta figyelem például az igekötők elhagyogatását. Egy fotóüzlet kirakatában diafilmek *hívását* hirdetik; egy irodalomkritikus Zelk Zoltán *nyilvánulásait* boncolgatja; jó pár évvel ezelőtt egy újságcikkben ezen a mondaton akadt meg a szemem: „Most egész társadalmunk átáll egy *változott* életformára, az ötnapos munkahétre.” Vajon tekinthető-e mindez pusztán hanyagságnak, olykor modorosságnak? Nem lehet-e, hogy egy nyelvtörténeti kihatású folyamat kezdetén állunk? (A tendencia nyelvtani, szemantikai és pragmatikai okairól a november végi budapesti normakutató tanácskozáson tartott előadásomban igyekeztem számot adni, nem mondva le az igekötő-hiányos szavak nyelvhelyességi minőségéről, kategorizálásáról sem. Hiszen a mi területünkön nem elég arra válaszolni: mi lehet az oka, a háttere valamely nyelvi változásnak, hanem abban is állást kell foglalni: jó-e ez nekünk vagy sem?)

Egy másik példa: megengedő kötőszóink (ha... *is*; *ugyan*) egyre-másra elhagyják hagyományos szórendi helyüket. A megengedő *is* kötőszó – különösen tagadó mondatban – mind többször elébe kerül az állítmánynak, és ezt, *ha nem is* örülünk neki, nem hibáztatjuk. (Egyébként azért sem, mert ez a szórendi változat is elég régi, és számos jó írónk gyakorlata is igazolja.) Mozgásban van az *ugyan* kötőszó is. A budapesti rádió déli hírműsorában ezt hallom a műsorvezetőtől, aki nyelvileg is, szakmailag is egyike a legjobbaknak: „A délelőtti hírekben *ugyan* már szerepelt, de most megismételjük a totónyeremény-jegyzéket.” Az én – meglehetősen konzervatív – nyelvérzékem szerint az *ugyan* kötőszó itt az állítmány mögé való: „A délelőtti hírekben már szerepelt *ugyan*, de...” Mégis haboznék a rádióban elhangzott változatot egyszerűen „hibás”-nak minősíteni. És ez csak egy jelenségtípus volt, nem is a legtalányosabbak közül. Sok ilyen van. (Ezt nem panaszképpen mondom.)

Nem könnyíti meg a nyelvművelő dolgát, hogy „helyes” és „helytelen” két szélső pólusa között számos közbülső érték is van. Jó és rossz dualizmusa helyett a helyesség, illetve helytelenség fokozatai és viszonylagossága tárulnak elénk. Nem mindegy, milyen nyelvi környezetben, közlési helyzetben hangzik el az illető szó vagy szókapcsolat. Hely, idő, alkalom, műfaj, hallgatóság, beszédcél stb. mind figyelembe veendő a minősítéskor. Ami familiáris szintű társalgásban még elfogadható, az nyilvános beszédben, de különösen írásban már pongyolaságnak számít. A modern stilisztika funkcionális adekvátság (nehézkés magyar fordításban: „rendeltetésszerű odaillőség”) kategóriája mellé, úgy látszik, be kell vezetnünk a *situatív helyesség* fogalmát is.

Talán nincs is egyetlen nyelvi normánk, hanem egyszerre több nyelvi norma is van? Vagy inkább az az egy, ami van, nem homogén, hanem rétegzett?

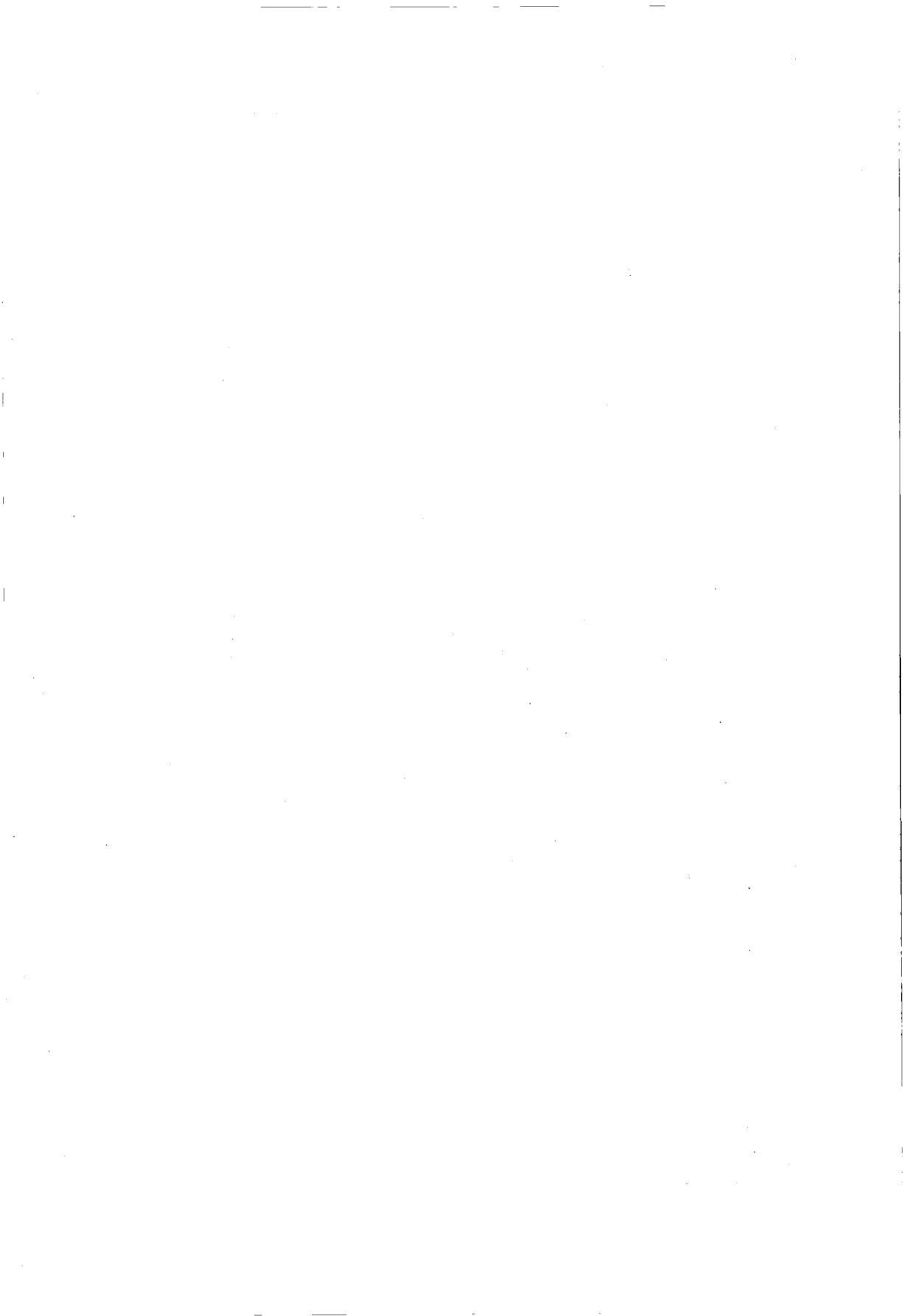
Ezúttal érjük be egyetlen példa említésével: a választékos írott nyelv – legalábbis elvben – szigorúan megkülönbözteti az előzményben pontosan megnevezett tárgyra vagy fogalomra utaló *amely* és a pontosabban meg nem határozott (névmással, számnévvel jelölt) dologra, illetve a főmondat egészére utaló *ami* vonatkozó névmási kötőszót. A beszélt nyelvből ezzel szemben jóformán kiveszett az *amely*, helyette mindkét mellékmondat-típusban az *ami* járja. Egy adott normaszinten tehát szabálysértés vagy legalábbis pongyolaság a két kötőszó felcserélése, egy másikon magától értetődő, úgyszólván fel sem tűnő jelenség.

Mindenesetre elég nagy a bizonytalanság a nyelvi norma, a nyelvhasználat követendő mintája körül. Ennek a bizonytalanságnak (hadd tegyem hozzá: termékeny és kutatásra ösztönző bizonytalanságnak) abban rejlik az oka, hogy a nyelvi helyesség nem merül ki a nyelvtani szabályok követésében, hanem attól is függ, hogy az önmagukban kifogástalan nyelvi elemeket a maguk helyén alkalmazzák-e. Egy nyelvtanilag hibátlanul megszerkesztett kifejezés vagy mondat nem szükségképpen helyes funkcionálisan is. Ez utóbbit ti. az dönti el, hogy jól beleillik-e a szövegkörnyezetbe, sőt a legtágabban értett közlési szituációba. Ha nem illik bele, fenn kell akadnia a nyelvhelyességi szűrőn, akármilyen kifogástalan is nyelvtanilag. Van példa ennek az ellenkezőjére is, amikor éppen a nyelvileg hibás forma a funkcionálisan helyes, odaillő. Az írók pl. helytelen, normasértő beszédmóddal is jellemezhetik valamely szereplőjüket (gondoljunk csak a nemrég nagy port felverő Csirkefej-re, melynek szerzője, Spiró György a legdurvább trágárságoktól sem riad vissza, csak hogy minél hitelesebb láttelepet állíthasson fel egy jellegzetes társadalmi csoport, a nagyvárosi lumpenproletariátus élet- és „halálmondójáról”; a módszer persze vitatható – de megvitandó!).

Ez utóbbi megjegyzéssel már át is léptünk a nyelvhelyesség kérdésköréből a stilisztikának a területére. És a megoldás (ha van megoldás a normativitás ügyében való állásfoglalásra) éppen ez: a stilisztikai szempontok hasznosítása, egy *stilisztikai szemléletű nyelvművelésnek* a megteremtése.

Csak egy ilyen felfogású és módszerű nyelvműveléstől remélhetjük, hogy meg tudja ismertetni a nyelvközösség tagjaival az anyanyelvben rejlő kifejezési lehetőségek sokféleségét. Hogy amit kimondunk vagy leírunk, ne csupán érthető és nyelvtanilag szabályos legyen, hanem fejezze ki mindazt az érzelmi és hangulati többletet is, ami közlésünk fogalmi tartalmát kiegészíti és szubjektív hitelességét megadja. Így juthatunk el a *nyelvi helyesség* alapkövetelményétől a *stilisztikai helyesség* eszményéig. Vagy majdnem addig. Hiszen az eszmény épp attól az, ami, hogy csak megközelíteni tudjuk, elérni azonban nem.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében köszöntöm tisztelettel és barátsággal a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok tudományos ülésszakának résztvevőit, a jugoszláviai magyar nyelvművelőket, abban a reményben is, hogy az itt felvetett gondolatokat a vita során közösen továbbgondolhatjuk.

ELAVULÓBAN LEVŐ SZAVAK A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR KÖZNYELVBEN

Molnár Csikós László

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1980. december 20-án

Az emberi társadalomban számos olyan dolog van, amely a közösség és az egyén számára értékesnek számít, megbecsült, elismert. Egyes tárgyak értéke pénzben is kifejezhető, annak megfelelően, hogy mennyi munkával készültek, mennyire keresettek, használhatók, értékállóak stb. Más tárgyaknak, dolgoknak inkább eszmei értékük van (például műkincsek, művészi alkotások, tudományos felismerések, újítások stb.) A régi dolgok több szempontból is értékesek lehetnek. Először is az időtávlat miatt, tehát pusztán régiségük miatt. Egy ókori régészeti lelet, akármennyire is egyszerű vagy közönséges, értékesnek tekinthető. A régiség ritkasága folytán is értékes lehet, vagyis azért, mert kevés maradt fenn belőle (például régi nyomtatvány, régi bélyeg stb.). A régi dolognak minőségi többlete következtében is megnövekedhet az értéke (például az olyan szilvapálinkáé, amelyet tíz évig fahordóban érlelnek).

Bennünket ezúttal a nyelvi régiségek érdekelnek, azok a lexikális és grammatikai antikvitások, amelyek huzamosabb ideig benne voltak a nyelvben, sokáig használták őket, azután pedig valamilyen oknál fogva fölöslegessé váltak, a nyelvközösséghez tartozók tudatában feledésbe merültek. Az efféle elavult szavak és formák csupán régi írásokban lelhetők fel, jelentésüket általában csak nyelvész szakember tudja meghatározni régi szójegyzékek, szótárak segítségével vagy pedig oknyomozó vizsgálattal.

Az irodalom előszeretettel él régi és elavult szavakkal, mivel a régi nyelvi forma, a régi szó stílárius értéket képvisel, megfelelő módon felhasználva hangulatfelidéző ereje van. A művészi archaizálás segítségével az író közelebb hozza az olvasóhoz a régi korokat, a hajdan élt embereket, a valamikori szokásokat. Az archaikus formák hozzájárulhatnak a cselekmény feszültségének a növeléséhez, a korhűség megteremtéséhez, a mondanivaló hitelesebb-

bé tételéhez. Ahogyan a fűszerekkel csínján kell bánni, az archaizmusok adagolására is ügyelni kell. Némelyik történelmi regény szinte érthetlenné, vagy legalábbis élvezhetlenné válik a rengeteg archaikus formától és szótól. Nem azt várjuk az írótól, hogy korhűsége aprólékos részletességű legyen, vagy hogy a lehető legpontosabban rekonstruálja annak a kornak a nyelvhasználatát, amelyről ír. A régies hangulatú nyelvi eszközöket válogatva, megfelelő mennyiségben kell alkalmaznia az írónak, hogy felkeltse a kívánt hangulatot. Az archaizálás ne cél legyen, hanem csupán eszköz!

A felhasználható régi szavak sokfélék lehetnek. Számos olyan szó avult el nyelvünkben, amelynek származékai még élnek. Például az aggodalom, aggódik, aggály alapszava, az aggik ige (amely azt jelenti, hogy 'öregszik') napjainkra már elavult. Ritkán használjuk az 'álarc, maszk, lárva' jelentésű álca szót (Jósika Miklós író alkotta az álorca összevonásával; származékai elevenek: álcáz, álcázott, álcázás). Az elavult or főnév (kiemelkedésre vonatkozik) összefüggésben van az orom, orr, ormány, orja főnévvel és az ormóttan melléknévvel. A 'csíkos' értelmű cirmos melléknév (cirmos macska, cirmos alma) a XVIII. századig 'mocskost, foltost' jelentett, annak megfelelően, ahogyan az időközben elavult cirmol ige 'mocskol, gyaláz, ócsárol' értelemben volt használatos. Ma már nincsen veszteg igénk (azt jelentette: 'hallgat, nem beszél'). Származékai a vesztegel ige és a vesztegzár főnév.

Ritkábban olyan eset is előfordul, amikor egy szónak él az alapszava, maga azonban elavult. Az édes melléknév származéka az édeleg ige (jelentése 'enyeleg, kellemkedik, bájolog'), a múlt században még kedvelt szó volt, ma már nemigen fordul elő. A fürge melléknév ma is használatban van, a füremkedik ige viszont már rég elavult. Annak idején 'felfrissül, feléled, megéled' értelme volt.

Sajátos életút jellemzi azokat a szavakat, amelyek a köznyelvben elavultnak számítanak, egyik-másik nyelvújításban viszont fellelhetők. A mony (azaz tojás) ősi szavunk csak tájszólásokban él már (tíkmony = tyúktojás, monyos tík = tojóstyúk stb.). Származéka a mogyoró (korábban még monyoró alakú volt). A régi nyelvben könyvtárra vonatkozott a téka szó (a bibliotékából vonták el), a nyelvújításokban polcra, könyvespolcra, faliszekrényre, fiókos ládára utal. Az acsa szitakötőt jelent a nyelvújításokban, a csurapé zsinóros felsőkabátot, a csüd ló bokacsontját, disznócsülköt, a bürü keskeny gyaloghídat, a sáron átvezető töltésfélét.

Egyes szavak teljesen elavultnak számítanak, minden nyelvrétegből kivesztek. Ilyen például az alít ('vél, gondol, sejt') – A XVIII. századig elevenen élt a magyar irodalomban, a nyék ('vadaskert, erdő'), a joh ('belek, belső részek, szív'), a kesza ('lázadás, háborgás'), az ipall ('elföd, eltakar, hallgatva elmellőz, eltitkol) stb.

Némelyik elavult szó szinte kínálkozik a felújításra, annyira találóan jelöl valamely fogalmat, olyan stílárius lehetőségeket csillant meg. Pl. lakmár = vendégeskedő, jól evő, ivó ember (aki dőzsöl), kajfos = gögös, kevély, rátarti

(a gőgnek azt a nemét jelentette, amely nagy lármával, szájassággal jut kifejezésre), lükög = biceg, hirtelen mozgással ütődik, verődik stb.)

A magyar nyelv életének régebbi korszakaiban is előfordult, hogy egy hosszabb ideje használatos szót egy újabban divatosná vált idegen eredetű szó helyettesített, sőt idővel ki is szorított a helyéből. Eleinte még kultikus mozzanatok is közrejátszhattak. Lehetséges például, hogy azt a nagy termető, sűrű bundájú, növényi táplálékkal is élő ragadozót azért nevezzük meg szláv eredetű szóval (medve), mert a régi magyar neve tabunak számított (ahogyan nyelvrokonainknál manapság is az, körülírással utalnak rá: erdőben élő öregúr, dörmögő öreg stb.).

A magyar rér szó így avult el a német eredetű sógor (schwager) szóval szemben, ugyanez a sorsa lett hasonló jelentésű süv szavunknak (mindkettő csupán tájnyelvi szinten maradt meg). Ángy, ángyi szavunk (amely valakinek idősebb asszonyrokonára, különösen testvérbátyjának a feleségére vonatkozik) szintén nem maradt meg a köznyelvben, a tetszetősebb, divatosabb sógornő lépett a helyére. A magyar szállás szó több európai nyelvbe is bekerült, köznyelvünk mégis a szláv eredetű tanya szóval utal az olyan kis gazdasági településre, amely helységen kívül levő lakóházból és gazdasági épületekből áll. A szállás tájnyelvi használatú lett.

Helyzeténél és adottságainál fogva a jugoszláviai magyar regionális köznyelv nem csekély mértékben alkalmas arra, hogy benne egyes szavak valamely idegen szó ellenében háttérbe kerüljenek, a nyelvhasználat peremére jussanak, sőt el is avuljanak. Főleg beszélt formáját fenyegeti ilyen veszély, de írott változata sem teljesen mentes a szükségtelen idegen szavaktól. A jugoszláviai magyar regionális köznyelvbe kétféle típusú idegen szavak kerülnek be. Az egyik típusba a szerbhorvát szavak sorolhatók, a másikba pedig a szerbhorvát közvetítésű idegen szavak. Ezeknek egy része a magyar nyelvterület más részein ismeretlen, nem használatos, tehát nehezíti a megértést a más vidékről való magyar nyelvű személyek és az itteniek között. Az egyéb idegen szavak vonatkozásában a szerbhorvát nyelv hatása inkább használatuk gyakoriságában mutatkozik meg. Azokat az idegen szavakat, amelyeket a szerbhorvát nyelv gyakrabban használ, mint az egyetemes magyar nyelv, a jugoszláviai magyar beszélő is többször emlegeti, azokat viszont, amelyeket a szerbhorvát köznyelv gyérebben alkalmaz, mint a magyar, az itteniek is ritkábban használják. Ezenkívül olyan idegen szavak is akadnak, amelyek Magyarországon (főleg Budapesten) élnek, viszont sem a jugoszláviai magyar nyelv, sem a szerbhorvát nyelv nem ismeri őket (pl. bejgli – diós vagy mákos tekercs, cekker – bevásárló táska, szatyor, ródli – szánkó).

Lássuk azokat a magyar szavakat, amelyek méltatlanul válnak mellőzötté a jugoszláviai magyar nyelvhasználatban! Kezdjük előbb azokkal a seregszemléttel, amelyek valamely szerbhorvát szóval szemben maradnak alul: lán-gos (a láng főnév származéka, kenyértésztából sütött lepény alakú tészta neve, a vajdaságiak közül sokan mekikának ismerik), szörp (a hangutánzó eredetű szörpöl igéből elvont főnév cukrozott, sűrített gyümölcslére vagy

más anyagból való, de ilyen ízű készítményre vonatkozik, a szirup szóval való hasonlósága miatt is sokan inkább a szokk, sűrű szokk megnevezéssel élnek), pótkocsi (a pótol igéből elvont pót- előtagnak és a kocsi főnévnek az összetétele, traktor, teherautó stb. után kapcsolt motor nélküli kocsit jelöl, az itteniek előszeretettel használják helyette a prikolica szót), gyakorlat (a Jugoszláviában magyarul beszélők zöme ismeri ugyan ezt a szót, de nemigen használja: középiszkolásaink prakszán vannak, egyetemistáink vezsbára járnak, katonaköteleseink obukán vesznek részt, a gyakorlott személyre azt mondjuk, hogy prakszája van, aki tornagyakorlatokat végez, az vezsbázik stb.).

A szerbhorvát közvetítésű idegen szavak is nem egy magyar szót szorítanak háttérbe a jugoszláviai magyar nyelvhasználatban: töltőtoll (a tintát felszívó és magában tartó berendezéssel ellátott íróeszköz, sokan penkalának vagy penkolának nevezik), fodrász (a fodor főnévből alkotott foglalkozásnév, helyette gyakori a francia friseur szónak a szerbhorvátban frizerre módosult alakja, a magyar köznyelvben a frizőr szó régiesnek számít), vázlat (a vázol ige származéka, valaminek csak a főbb vonásait feltüntető tervezet-re, rajzra, írásműre vonatkozik, a jugoszláviai magyarok az olaszból a szerbhorvátba került szkica szóval szokták helyettesíteni; Magyarországon esetleg a német közvetítésű skicc szóalakat használják), melegítő ('kisebb hordozható fűtőkészülék' jelentésben inkább előfordul, mint 'tornaruha' jelentésben, ezt az utóbbi fogalmat leginkább az angol szótóbból alkotott szerbhorvát trénerka szóval fejezik ki), képernyő (televíziós vevőkészülék képcsövének a felülete, a szerbhorvát nyelv a francia eredetű ekran szót használja ebben a jelentésben, a jugoszláviai magyaroknak is gyakran rájár a szájuk), ügyeletes (régii ügy szavunkra vezethető vissza, olyan személyt jelöl, aki készenléti szolgálatot lát el a munkahelyén vagy a hadseregben, a francia eredetű szerbhorvát dezurni szóval helyettesítik) stb.

Számos olyan idegen szó él és virul a jugoszláviai magyar regionális nyelvben, amely egyébként már régiesnek számít a magyarban, nyilván elsősorban a szerbhorvát nyelv hatására. Például: luszter (a jóval szemléletesebb magyar csillár szót veszélyezteti), revolt (a lázadás, zendülés, forrongás helyett alkalmazzák), cimet (tulajdonképpen fahéj a magyar neve, de nálunk nemigen ismerik).

Hogyan óvjuk meg azokat a nyelvi értékeinket, amelyek nem jutnak megfelelően kifejezésre a használatban, s amelyek közül némelyek már-már szinte elavulni látszanak? Elsősorban az a teendőnk, hogy előszámáljuk őket, felhívjuk rájuk a Jugoszláviában magyar nyelven beszélők figyelmét, szembeállítsuk a fölösleges formát a szükségessel, a követendővel. Minél jobban tudatosodik bennünk egy-egy szónak, kifejezésnek az értéke, annál inkább megbecsüljük majd, ragaszkodunk hozzá. Ne engedjük meg, hogy nyelvhasználatunkban elavuljanak olyan szavak, amelyek a magyar köznyelv állományához tartoznak, a magyar szókincs részei!

HERCEG JÁNOS NYELVI ÉRTÉKEI

Láncz Irén

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. december 20-án

Bárcki Géza írja Nyelvművelésünk című könyvében: „A nyelvművelőnek igyekeznie kell megváltoztatni azt a nyelvi légkört, mely mindnyájunkat körülvesz, mert ameddig fülünket, szemünket állandóan ostromolják a nem kívánatos fordulatok, szavak, szerkezetek, hatásuk alól a legnagyobb igyekezettel sem tudjuk kivonni magunkat. Ebből a meggondolásból világosan következik az, hogy meg kell teremteni azt a légkört, amely a nyelvi kultúrának kedvez, olyan állandó hatást kell létesíteni, amely észrevétlenül, akaratlanul, az utánzás erejével beleégeti a helyes fordulatokat a beszélők agyába, hogy önkéntelenül is, nemcsak tudatos önrányítással, hanem ösztönösen is kerülje a hibáztatható, nem kívánatos nyelvszokást, és helyette magyarul beszéljen.” (Gondolat, Bp. 1974. 98. old.)

Hogy milyen „nyelvi légkör” vesz körül bennünket, kiviláglik a Nyelvművelő Napokon elhangzott előadásokból, és egyéb, nyelvhasználatunk időszerről kérdéseiről készült tanulmányokból, kisebb írásokból. Többé-kevésbé kirajzolódott, hogy most itt, a Vajdaságban milyen nyelvi vétségek fordulnak elő nyelvhasználatunkban – az írott nyelvben és a beszélt nyelvben. Helyesírással, a nyelv hangzó oldalával, a szókinccsel és a nyelvtani szerkezetek használatával egyaránt foglalkoztunk, s megfigyeléseink alapján mindenki tisztában van azzal, hogy a nyelvművelőnek bőven akad tennivalója.

De vajon valóban annyira kedvezőtlen a nyelvi légkör? Korántsem. Mert nem csak „nem kívánatos fordulatok, szavak, szerkezetek” ostromolnak bennünket. Igaz, hogy eddig szinte kizárólag ezekkel foglalkoztunk, a hibákra hívtuk fel a figyelmet, s eközben elmulasztottuk megjegyezni, hogy nyelvünkben, nyelvhasználatunkban értékek is vannak. Gondoljunk csak a jó tollú írókra. A jó példa nem hiányzik.

Herceg János életműve nyelvi értékeket is rejteget. (A nyelvi érték kifejezést – erre talán felesleges is kitérniem –, nem nyelvészeti szakkifejezés-

ként használom.) Herceg János írásait nemcsak azért szeretjük olvasni (vagy hallgatni), mert írónk jó mesélő, s a vajdasági ember életének pillanatait örökíti meg, hanem azért is, mert nyelvezetét is élvezhetjük. Magával ragadóan tud mesélni, és teljes birtokában van a nyelvnek.

Ha a szépirodalmi alkotások nyelvét, vagy mint most, Herceg János nyelvét vizsgáljuk, a stilsztika területére lépünk. Ha arra figyelünk, hogy az író hogyan válogat a nyelv elemei közül, hogyan használja fel a nyelvi rendszer elemeit a mondanivaló hatásos, művészi kifejezésére, tulajdonképpen a stílust vizsgáljuk, s az író egyéni, sajátos stílusának vonásait tárhatjuk fel. A stílus ugyanis választás a kifejezési lehetőségek között. A stílus hordozója a nyelv; a nyelvi elemek, amikor szöveggé szerveződnek, stíluselemmé válnak. A stíluselem pedig eszköz az író számára mondanivalója kifejezéséhez. A szavak, szerkezetek a szépirodalmi alkotásokban meghatározott funkciót kapnak, értékük akkor lesz, ha az író valamilyen hatást ér el velük.

Dolgozatom mégsem stilsztikai elemzés, nem egy mű stílusának, nem is Herceg János stílusának sokoldalú ismertetése. Mert nem az a célom, hogy számba vegyem az egyéni stílusára jellemző sajátosságokat. Csak néhány vonást emelek ki, csak néhány nyelvi eszközt választok ki, amelyek meghatározott funkciót kaptak az elbeszélésekben. Tulajdonképpen minden nyelvi elem, még a leghétköznapibb szó is, a legegyszerűbb szintaktikai szerkezet is, melynek nincs állandó stílusértéke, a konkrét szövegösszefüggésben értéket kaphat, alkalmi stílusértéke alakul ki, tehát stíluselem lehet. Herceg János, kihasználva, hogy a nyelv szinte végtelen számú lehetőséget nyújt a válogatás számára, a legfinomabb árnyalatokat is ki tudja fejezni. S éppen az a mód adja meg írásainak egyéni vonását, színét, ahogy válogat nyelvünk készletéből.

Az 1945 és 1965 között keletkezett elbeszéléseiről Szei István többek között azt írja, hogy eluralkodik bennük a megfigyelés, a tárgyyszerűség, a valós élettényeket írja le, az objektivitás illúzióját keltve. Feltehetjük most a kérdést, hogy milyen nyelvi eszközöket használ fel Herceg János, mivel tudja az objektivitás illúzióját kelteni. Az elbeszélések nagy részét nyugodt ritmusban, tárgyilagosan, fegyelmezetten indítja. Az első mondat szinte mindig pontos ténymegállapítás. Például: „A kikötő csendes volt és kihalt.” (Hajósok a parton) „Hárman ültek az asztalnál a vacsora romjai mellett.” (Estéli asztaltársaság) „A suszter letette a kalapácsot.” (Révület) „A foglyokat mindennap korán reggel felsorakoztatták, s ott kellett aztán topogniuk egy helyben, a hajnal tejfehér derengésében, amíg őrök töltött fegyverekkel és viczorító farkaskutyákkal el nem indították őket a táborból munkahelyükre, a gyár felé.” (Hajnali zeneszó) „Az állomás vendéglőjében ültünk, s vártuk a vonatot.” (Restiben) „Az őszi vasárnap délelőtt napfényes nyugalmaiba belehasított a sziréna bűgása.” (Előlről kezdjük) Az első mondatok rövid mondatok, bővítettek vagy összetettek, de az utóbbiak sem bonyolult szerkesztésűek, s nem tartalmaznak sok szót. Tényeket közölnek, szárazon,

tárgyilagosan, s jóformán dísztelenek. De egyszerűségükben is alkalmasak egy szituáció bevezetésére.

Folytassuk az első bekezdésben található nyelvi elemek megfigyelésével. A Jégvirág című elbeszélés így kezdődik: „A mester pont hétkor érkezett, kinyitotta a boltot, tüzet rakott a kályhába, amely a sarokban állt, de alig látszott, mert nem volt nagyobb egy régimódi cilindernél. Akkor levetette koszlott bekecsét, felhúzta köpenyét, egy nagy fazékban vizet tett a kályhára, és a párás üvegen át kinézett az utcára, nem jön-e valaki. Gondolta, megélesíti még a beretvákat, s csak aztán lát hozzá reggelizni. Akkor már jobban esik. Közben köhécselt és krákogott, és megfogta bal fülét, mert az fájni szokott, ha sokat fújta az orrát. Éppen hogy hátravitte a beretvákat, amikor kinyílt az ajtó, és bejött Zaki úr, a hivatalnok.” (Összegyűjtött elbeszélések, Forum, Újvidék, 1986. II. 59. old.) Az első bekezdés fegyelmezett, közlő mondatokból áll, mégis dinamikusnak hat, dinamikus jellegét az igei állítmányok biztosítják. A rövid tagmondatból álló összetett mondatok a mester reggeli tevékenységének apró mozzanatait idézik elénk, az igék mintegy ritmust adnak a megszokott cselekvésnek.

A szavak, a szószervezetek tükrözik, hogy milyen az író viszonya a történetben leírtakhoz. Ez akkor a legszembetűnőbb, ha ellentétekre épülő szerkezetről van szó. A Találkozás című elbeszélés szituációja: két ember valamikor együtt harcolt, aztán életük más-más módon alakult, két külön világban élnek. S most találkoznak. A helyszín egy falu, amelyben szintén jelen vannak a két világ találkozásának apró jelei. Az egyik oldalon „új, emeletes épület terpeszkedik”, a másikon „mesebeli falu” és „liliputi házacskák”. A *terpeszkedik* szóban eleve benne van a negatív hangulat, a *mesebeli* és a *liliputi* szavak viszont kellemes hangulatúak. Az egyik ház „homlokzatát korszerű dombormű díszíti, nyolc méter széles, három méter magas”, a „fémkeretes kapu két oldalán betonzsákba ültetett pálmák lógtatják gutautóttan elszáradt leveleiket, a kapu egyik szárnyából már hiányzik az üveg”. A komorságot, kopottságot érzékeltető képekben az író ellenszenvét is benne érezzük. A másik világ hangulata derűt sugárzó: „A túloldali kiskocsmából vidám tamburaszó és fokhagymás sült kolbász harsány szaga száll, mintha könnyelműen szembe akarna szállni a kacsalábon forgó kastély néma zárkózottságával.” A két ember megjelenítésében is hasonló szembenállás figyelhető meg. A nyugodtság és az izgatottság ellentéte az egész párbeszédés részen végighúzódik. Az izgatottság kifejezésének egyik formája a kérdés mondatok egymás után pergése: „Mezítláb jársz, mint béreskorodban a pusztán? Na, beszélj már, hogy vagy? (...) Hát akkor hogy a jó szentségbe bírtad így elhagyni magad? (...) A szervezetnél nem jelentkeztél? (...) Hát a mozgalomban nem vettél részt? (...) Mi bajod?” A kérdésekhez kétféle irányból kapcsolódnak az ellentétet érzékeltető részek. Egyrészt a „panaszos öreg” válaszai felől, melyek több tagmondatból álló, de nem túl hosszú mondatokból épülnek fel. Ezeket követi egy rövid megállapítás: „Hát akkor idejöttünk.” Az öreg egyébként nem panaszkodik, csak tényeket közöl. A megállapítás után alá- és mellérendelő összetett mondatok következnek,

kimértségük, arányosságuk nyugalmat áraszt. Másfelől az elbeszélő mondatai állanak szemben a rövid kérdésekkel, köztük van egy tíz tagmondatos is, melynek szerkezete úgy hömpölyög, mint ahogy a múlt és a jelen kavarodik a tartalom szintjén. Az elbeszélés befejezésében ugyanazok a szószerkezetek térnek vissza, melyek a bevezető részben is feltűntek, csak hogy itt tagadó formában: „A kék inges öreg vissza se nézett már, szaporán üget a porban a rét felé, és se a liliputi házacskák, se a néma palota, sem a kocsmában vigadók nem tudják, hogy két ember és két világ találkozott itt egy pillanatra.” (II. 366. old.)

Egy-egy szóval az író azt is érzékeltetni tudja, hogyan vélekednek egymásról a történet szereplő, ezt a szövegből kiragadott szavak is bizonyítják: bárgyú megjegyzés, randalíroz, ringyó, kis dög stb.

Ha a szereplők érzelmi állapota pontosan nem olvasható ki a párbeszédéből, az elbeszélő megjegyzései egészítik ki olyan részletek hozzáadásával, amelyek a helyzet jobb megértését szolgálják. Például: rikoltott, ordítani kezdett, bömbölve újabb nótába kezdett; vagy:

„– Vasárnap? – húzta össze riadt szemét az özvegy.”

„– Adjak neked is? – fordult az özvegy Pubi bácsi felé, izgalmát kislányosan kedveskedő hangjának erőltetett csilingelésébe rejtve, miközben a piros zománcos tál reszketett a kezében.”

„– Nekem? Hát elment az eszed? – hüledezett a szélütött s az arca rákpiros lett a felháborodástól.”

„– Különben nincs vele soha semmi baj – mondta könnyed, vidám hangon.”

„– Mindent értek – sóhajtott az özvegy...” (A köcsödi fák, III. 116–120. old.)

Az apró részletek elárulják az arcjátékot, a hangot, s így lesz teljes a kép.

Az ismétlésnek több elbeszélésben fontos szerepe van. Ha ugyanazok a szavak vagy szószerkezetek többször megismétlődnek, fokozhatják a drámaiságot, ugyanakkor a szöveg kohézióját is biztosítják, vagyis a szövegszerkesztés eszközévé válnak. A Révület című elbeszélés a suszter váratlan elhatározását írja le. Az ismétlődés magva ebben az elbeszélésben a *néz* és az *elme*gy ige. Az előbbi az elbeszélő részekben, az utóbbi a párbeszédekben fordul elő. A *néz* szót kétszer szinonimája váltja fel, a *bámul* és a *révedve*, melyek többlettel rendelkeznek, jelentésüknek olyan része is van, amely megkülönbözteti őket a *néz*-től. Az ígéhez kapcsolódó lexikális elemek az információtartalom kifejezésében szintén fontosak. Az ígének ugyanis ki kell egészülnie, hogy ne maradjon hiányos. A többszöri előfordulás már magában is mutatja a megszerkesztettséget, ugyanis szinte szabályszerűen, ritmust adva egészül ki hol tárggyal (*nézte a vodárt*), hol módhatározóval (*mereven bámult*), hol pedig mellékmondattal (*úgy nézett, mintha; messzire révedezve, mintha*), kétszer a csak határozószó kapcsolódik hozzá (*csak nézte, csak nézett*). Igekötőkkel bővítve pillanatnyi cselekvést (*kinézett*) fejez ki, vagy éppen a tartósságot sugallja (*elnézte*). Az *elme*gy többszöri megjelenése nyomatékot ad a suszter elhatározásának. S a feszültséget csak növeli, hogy

először a feleség kérdéseként, majd ugyancsak egyszavas mondatként mint válasz jelentkezik. Határozószóval is kiegészül, először a népies ízű *mostan*-nal, majd a köznyelvi *most*-tal. Mikor utoljára fordul elő, tulajdonnévi kiegészítést kap, mely a mondatban határozó, szerepe pedig, hogy sejtesse az eltávozás okát.

Az elbeszélésben a suszter mikrovilágának részletei is megelevenednek. A részletek felsorolása az elbeszélés végén szinte ugyanúgy ismétlődik meg, mint az indításkor. Funkciója a változatlanság, a megváltoztathatatlanlanság érzékeltetése: „... és csendesen elindult vele hazafelé, ahol már várt rá a csirizes suszterszék, a stelázsín a kaptafák sora, a doromboló fehér kandúr és a pódröit bajsú fiatal katona fényképe, mint eddig negyven éven át.” (II. 475. old.)

A Bivalyok című elbeszélésben is néhány kulcsszó köré szerveződnek a nyelvi formák. Az öntudatát elvesztett öreg tehenész a bivalyokat keresi a pusztaudvaron. A bivalyokat azonban *elvitték*. S ez az ige kerül a középpontba az elbeszélés kezdetén, és a vele jelentésükben rokon lexémák. Amikor először szerepel a szövegben, párhuzamos szerkesztésű tagmondatokkal egészül ki, tagadó formájúakkal. Ez a szerkesztés az azonos mondatkezdés révén expresszív válik: „Nem hajcsárok indultak el velük a város felé, ahogy az már ilyen komor és méltóságteljes állathoz illik, nem nógatták őket vasvillák hegyével, s nem kiáltoztak rájuk felhevülve, mint régen...” (II. 358. old.) Ugyancsak expresszív hatású az *itt* határozószóval kezdődő mondatok ismétlése: „Kiszolgált tehenész volt az öreg, itt születt a pusztán, itt élte le az életét (...) itt várta a halált...” (II. 358–59. old.)

Visszatérve a szavak szintjére, még néhány példát említhetünk ebből az elbeszélésből, mely azt bizonyítja, hogy hogyan kerülhetnek kapcsolatba – konnotatív jelentésüknél fogva – bizonyos szituációban az egyébként egymással kapcsolatban nem levő szavak: a halál, a jutalom, a bivalyszékér. Tulajdonképpen az általuk asszociált jelentések kapcsolódnak egybe, s alkotnak egészet. Vagy a szélkakas/rézkakas, a múlt és az öreg az elbeszélés világában alkot egységes jelentést. A rézkakasra *már* ügyet sem vet senki, régen megcsikordult, amikor a halottat vitték a temetőbe. Most csak az öreg figyel rá: „Mind a hárman hallgattak egy ideig, szóltanul nézték az öregembert, mert megjelent emlékezetükben, az elbeszélések nyomán legalább, az a régi világ, mikor a csapott szarvú, szőrtelen fekete állatok nekifeszültek a hámnak, s húzták a koporsót a végtelen pusztaudvaron át a csatorna menti akácos alatt a temető felé. Fehér üstökű parasztemberek baktattak a szekér után, síró asszonyok, és a rézkakas megcsikordult a fejük fölött a kastély tornyán. De az öregember mindebből semmit se látott (...) csak szélkakas nyikorgására kapta fel a fejét hirtelen csodálkozással, mintha az elmúlt világ üzenetét fogta volna fel egyszerre...” (II. 359–60. old.)

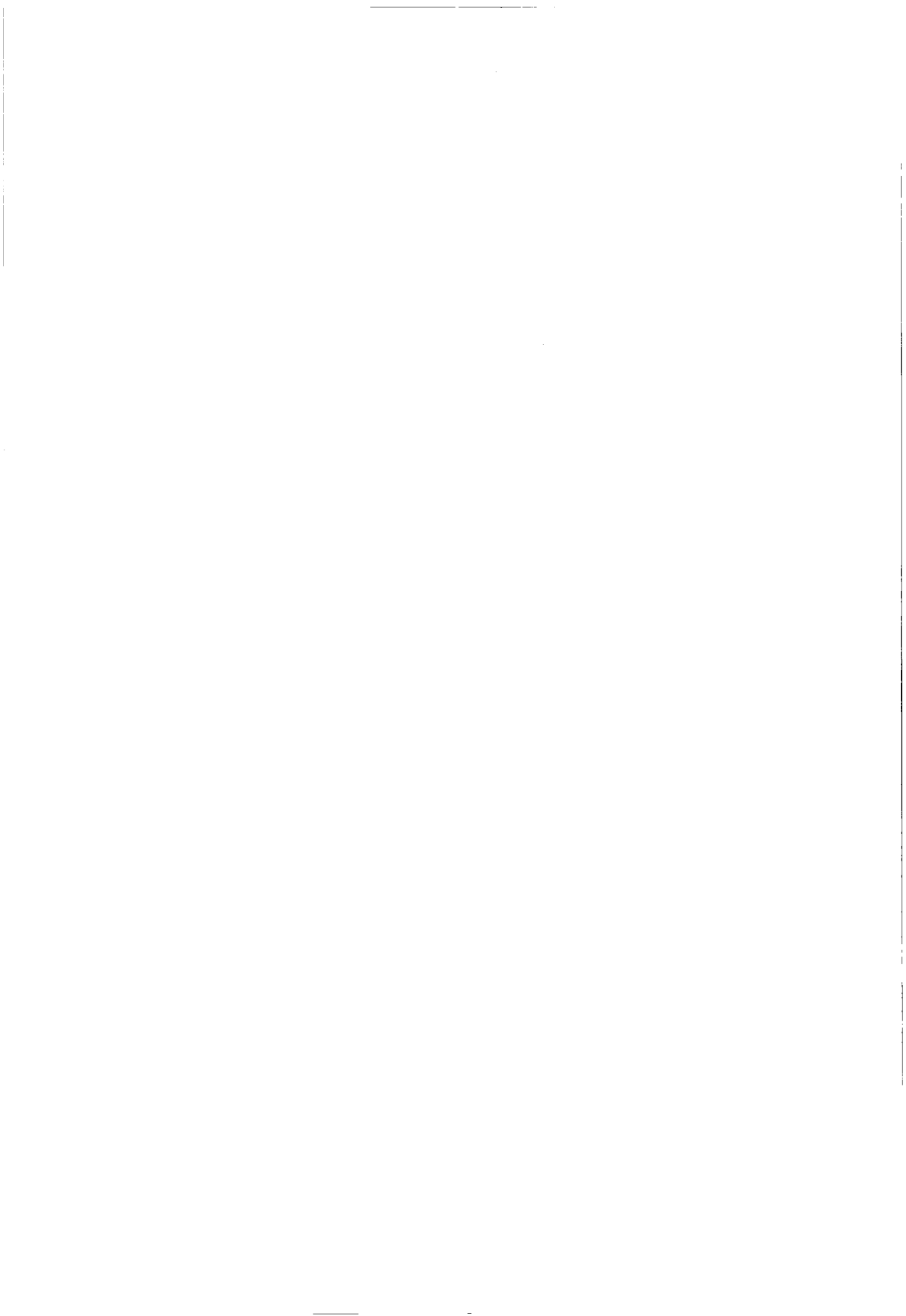
A Disznótor című elbeszélésben szintén a szavak jelentésének bizonyos elemei fűződnek össze, az egyikből következik a másik, s ez ad alapot a múlt eseményeinek felidézéséhez. A disznótor a vért is asszociálja, ebből következik a „szegény jószágnak a hörgeése és a „vér látása”, majd egy történet egy

gyilkosságról, innen pedig már csak egy lépés a háború borzalmaiig: egy elmebeteg lány kivégzését is elmeséli az orvos. Az elbeszélés egy része párbeszédre épül, a beszélgetésbe épül be az orvos monológja. Ez a rész az élőbeszéd jellegzetességeit mutatja. Ez a mondatkezdésben, a szórendben, az igeidők kombinálásában egyaránt megfigyelhető: „Hanem egy délelőtti fegyverropogást hallunk. Szaladok ki, hogy micsoda az, hát századosunk ott áll szemben, az iskola kapujában, egészen a falhoz lapulva, és int nekem, hogy bújjak csak vissza... De mondom, az ellenségnek még a szagát se éreztük... Hanem erre előléptem. Mondom: százados úr, kérlek, ez a lány nem beszámítható.” (II. 344–45. old.)

Az élőbeszéd jellegzetességeit a párbeszédekben is, az első személyben írott elbeszélésekben is a mondatok szerkezeti felépítése mellett a nyelvjárási elemek is jól tükrözik. A szereplőket nemcsak egy-két jelzővel egyéníti az író, hanem beszédmódjukkal is jellemzi őket. A nyelvjárásiassággal Herceg János azt is hangsúlyozza, hogy akit beszéltet, ahhoz hozzá tartozik, rá jellemző a nyelvjárási beszéd, ezért megjelenítő erejű vonás a nyelvjárási elemek felhasználása. Herceg János mértékkel viszi be elbeszéléseibe a nyelvjárási sajátosságokat, és megközelítő pontossággal ábrázolja a kiejtésbeli-eket. Íme egy példa: „Ejha – sóhajtozott elismerően –, ölég jó! Most szöröztetek? Miért? Mit mér? MÉR vóna nekem olyan nagyon jó? Kicsit maródi vótam, a sekrestyébe leültem egy padra, te csak harangozzá, mondom neki, de vigyázz, mert ledoblak a torombul. Jó van, aszmongya, avval elment, én meg elaludtam. Tán baj is lett vóna belle, de Balog tanító úr elismította, mivel az ő fia csinýáta a bajt. Hanem taval csakugyan nagyon megjártam. Vasárnap vót, nyáridőbe, mán éppen menni akartam, mikor gyün a feleségem, aszmongya, Gergő, a disznó nagyon kapkodja a fejít, és forog maga körül. Mit csinájjak? Mondom, elszaladok a Miaskároló Ferihön, nézze meg.” (Az öreg harangozó, II. 177–78. old.) E rövid részletből is látszik, hogy Herceg János a hangtani jelenségeket ragadja meg. Megfigyelhetjük azt is, hogy többször csak a szokásos helyesírást cseréli fel fonetikus írássá, de tulajdonképpen a köznyelvi kiejtést ábrázolja (aszmongya, csinájjak). Valódi tájszók csak elvétve fordulnak elő az elbeszélésekben.

A vajdasági táj szép leírásai nem hiányoznak Herceg János elbeszéléseiből. A történetet több elbeszélésben a természetből kiragadott képek vezetik be, vagy azok zárják le. Ezek a részek gazdagon díszítettek, jelzőkkel, módhatározókkal sajátos hangulatot ébresztenek. A melléknévi jelzők mellett a melléknévi és határozói igeneveknek is kiemelkedő szerep jut. A díszítő elemek között találjuk a megszemélyesítést is, Herceg tájai szinte mindig élnek: „dér ült a levéltelen fákon”, „jeges gyöngyöket izzadnak a fák”, „A nap már búcsúzóban volt a piros tetős házaktól, csak megfürdette még sugarait a Duna vizében, aztán elmerült a szőlőhegy mögött...” (Este, II. 264. old.) „Az alkony ájultan hevert a tenger és a hegy között. Lábát szemérmetlenül szétvetette, vörös hajába belekapott a szél.” (II. 434. old.) „Az ég alja vörös volt, tűzével kicsit még meglocsolta az erdőt, de a víz színén már megadóan simultak szét a hullámok...” (III. 113. old.)

Herceg János elbeszéléseiben szólásokat és közmondásokat is találunk. Nyelvünknek e kész elemei szintén a szemléletes kifejezés eszközei. Ezekkel, valamint az elbeszélésekben található hiedelemnyomokkal, káromkodásokkal Silling István foglalkozik az Üzenetnek abban a számában, melyben a nyolcvan éves író t köszöntik. (1989. július–szeptember). Az említett folyóiratban Penavin Olga arról ír, hogy Herceg János művei gazdag földrajzi névanyagot is megőriztek, mely beépült a *Vajdaság helységeinek földrajzi nevei* egyik kötetébe. A *Visszanéző* című kötetnek Zomborról szólni című fejezete fogja csokorba „a régi Zombor kül- és belterületeinek sajátos, Zombor-ízű út- és utcaneveit, az ott található házak, udvarházak, villák, üzletek, vendéglők, kocsmák és tulajdonosaik nevét, megemlítve közben a tulajdonosok életét, szokásait, jellemző tulajdonságait. A vármegyei és városi középületek, a bennük dolgozó, irányító köztisztviselőket is felidézve, szintén helyet kaptak éppen úgy, mint a parkok, ligetek és más földrajzi fogalmak neve mint az embernek a tájban, a helységben való tájékozódását szolgáló elnevezések”. (Üzenet, 1989. 7–9. sz. 532–33. old.) S mindez érték, nyelvünk értékei, s egyben Herceg Jánosé is.

SZÓLÁSKINCSEINK MINT NYELVI ÉRTÉK

Papp György

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. dec. 20-án

Az adott közösségre már csak bizonyos elemei által megőrzött, reprezentálható nyelvi értékekkel is hatni akaró nyelvművelési koncepció ma egy a sok közül, egy a legmellőzöttebbek közül.

Életképes-e egy ilyen felfogás? Lehet-e a nyelvművelésnek egyszerre több arculata, elve? A nyelv felől nézve természetesen nem, ami a normatív szándékú tevékenység végeredményét illeti. A címzett, a megcélzott ember felől már nem ilyen egyszerű a kérdés, amint a kacagtató, gunyoros, didaktikus, hibavadászó, tanácsadó, sőt lebunkózó nyelvművelői gyakorlatok békés egymás mellett élése is bizonyosság.

A *pozitív nyelvművelés* hatásfoka tárgyilagosan még nem értékelhető, egy dolog azonban egyre bizonyosabb: a nemzetiségi közösségek magyar nyelvét erőtlenségének, erőtlenedésének, romlásának, igénytelenedésének ismételt hánytorgatásával nem lehet sem megmenteni, sem érezhető mértékben javítani, azonosulás, egyfajta helyzeti beleélés nélkül, amelynek tárgya az önhibáján kívül a magyar nyelviség peremére szorult beszélő, olyan remény, célkitűzés híján, hogy a belső nyelvi értékének tudatosításával a nyelvváltozás negatív tendenciái lassíthatók, megállíthatók, megfordíthatók.

Az még a pozitív nyelvművelésen belül sem egészen világos, mi nevezhető *nyelvi értéknek*, főleg mikroközösségek vonatkozásában. Hol képződnek ezek az értékek? A tudomány, a publicisztika, vagy az irodalom vagy éppen az argó nyelvi műhelyeiben, ahogy Kolozsvári Grandpierre Emil véli, s mindazt, ami itt történik, milyen normaszemlélettel ítéelhetjük meg? Bénult-e csakugyan minden nyelvhasználati szintünk, mert irodalmunk nyelv szándékos tendenciáiban negatív, a köznyelv nehézkes és élettelen, és csak a familiáris, falusi nyelv él?

Érték-e a gyakran provinciálisnak, parlaginak, familiárisnak minősített, közhellyé silányult és silányított frazeológia, a szólás- és közmondáskincs általában, és a jugoszláviai magyar nyelv vonatkozásában különösen?

A választ messziről és több szempontból kiindulva lehet megfogalmazni.

Először is azzal szembe nézve, hogy a látszólagos elismertség, problémátlanosság mögött valójában nagyon kicsiny nemzeti kultúránkban a *közmondásoknak, szólásoknak* nevezett jelenség – csoport rangja. Egyesek Bessenyei korára, mások a nyelvújítás idejére teszik térvesztését, mások, pl. Bernáth Béla a magyar középkori műveltség kezdeteihez, amikor egy (szemforgató) erkölcsösség, a tudományos megismerés szakított a barkácsoló, kész tudatelemekből, mítoszaradványokból analógiásan építkező, a nyelvi tabukban, erotikus szimbólumokban bővelkedő kódalkotással, és szubkultúrába, bűvópatakra kényszerítette, freudi áttételekké transzformálta a nép szókimondását? Pl. a *Kukutyinban zabot hegyezni, Kinek a pap, kinek a papné, Felült a Laci a nyakába; Él, mint Marci Hevesen* esetében.

Százezres nagyságrendű szerelmi rejtjeltárban nem hihetünk, de az is az igazsághoz tartozik, hogy a nyelvtudomány adós az ennél igazabb, egyértelműbb tudományos válasszal.

Az, hogy a szólások szó-, a közmondások pedig mondatértékű állandósult szókapcsolatok, csak nagyon általánosan, felszínesen igaz, az pedig, hogy csak stilisztikai funkciójuk, egyáltalán nem. E fölfogások magyarázata, amint erre Kemény Gábor más vonatkozásban rámutatott,¹ a klasszikus képelemekben keresendő, amelyek a metaforikus, metonimikus jelölőfolyamatot a behelyettesítésben, és nem az együttjelölésben, konnotációban látják.

Az az elképzelés, hogy a proverbiumok, frazémák már egyszer rövidre zárt, értelmezett viszonyban szójelentéseket, mondatjelentéseket, már megfogalmazott jelentéstartalmakat fejeznek ki, azok helyett, szép, de haszontalan felesleggé minősíti őket. Vizsgáljuk meg másrészt akármelyik alakulat konkrét használatát, száz közül ha egyet találunk elsődleges használatkörükben, amely csak a választékosság, színességre törekvés példája, s nem szolgál adott közlési célt is.

Ennek feltárásához azonban nemcsak a valóban megfigyelhető jelenségek egyik felét, a jelalakot kellene szótáraznunk, rögzítenünk, hanem a másikat, a konkrét beszédhelyzeteket, sőt a közlésileg, néprajzilag, kulturálisan kiemelkedő, releváns beszéd- és érintkezési helyzetcsoportot is: pl. kommunikáció megtagadása, megszólás, falucsúfolók, élethelyzetek, a világmagyarázat, szorongásos védekezés, csoportaffirmáció megannyi esetét.

Az imént elsődleges használati közegről szoltam, és akkor az élőszavas kommunikációra és a zártabb paraszti közösségekre gondoltam, de nem műveltségi szinteződésre, hanem a még létező közösségi összetartozásra, amely a szólások mögötti evidenciák, szemléleti háttérinformációk nélkülözhetetlen feltétele.

Ennek az elsődleges használati közegnek a belső, folyton megújuló belső értékeit nem nehéz megtalálnunk sem folklorisztikai, sem nyelvi értelemben, noha a korábbi gyűjtéseknek, a Nyelvőrben, önálló kötetekben (Bácskai szólások)² publikált anyagnak máig sem készült el a tudományos, a mai állománnyal összevető értékelése, s nagy átfogó szinkron anyagú gyűjtemény is még várat magára.

Ennek ellenére sejthető, hogy nagy és sajátos eredeti anyaggal számolhatunk. Ezt mutatják a településenkénti gyűjtések, lejegyzett népmeseszövegek, paraszti visszaemlékezések. Példát csak mutatóban érinthetünk: *Ilyen tűznél fagytak meg a törökök*,³ A víznéző asszony sem tudná megmondani,⁴ Átjárnak a bácskaiak, sírnak a bánátiak.⁵

Ha a nyelvhasználati, közlési értékeket, mintákat keressük, egy adott rétegben, beszédhelyzeti csoportban nem nehéz találnunk. Kerek, jól szerkesztett „beszédműveket” lelünk fel a népszerűvé vált Zabosné, Geleta Piroska-féle visszaemlékezésben:⁶ „Szülém sokszor mondta: *Szép öregasszonyt meg jó gyereket ugyan ki látott mán?*”

Én láttam, az biztos. Mert szülém szép öregasszony volt. Nekem. Másnak szép volt-e, azt nem tudom. Hanem ami a jó gyereket illeti... Azt mondják, amelyik gyerek jó gyerek, az már beteg gyerek.

Vagy: „Anyám, ha mérges volt ránk valamiért, mindig azt mondta – *Eredj világnak, mint a Misák kutyája*. Lajosunk megpróbálta.”

Ugyanezt a természetességet találjuk piaci beszélgetésekben (*Nem mérem pontosan, mert elesik vele*), vagy az újságban, a Közös Íróasztalunkban például: Ekkor elmentem a felügyelőségre, de azt hiszem, *az ördögöt az anyjánál jelentettem*.⁷

Még a szóláskeveredés sem különösebben zavaró: *az idő vaskerekét nem lehet megállítani, elfogta a buzgóság*.⁸

Más kérdés, hogy mindezzel az értékkel hogyan sáfárkodunk más környezetekben, közegekben, ahonnan a saját példa kiemelésével, megbecsülésével vissza is hathatnánk az alkotó, használó közegre.

Úgy semmiképpen, ha parasztnak nevezi a tanár azt a tanulót, aki kötetlen vagy kötött szövegben, használatban ilyen alakulatokkal él.

Úgy sem, hogy a dolgozatokban kijavítjuk, korrigáljuk a legkritikább képződményeket, mint a *feldúzza az orrát, pereg a nyelve, mint a pereszlen, kítették a rokkáját*.

Sem úgy, hogy szedett-vedett álszólásokat építenek be stilizált „népies” szövegekbe.

Ragyogó példáját adta viszont a minap Cs. Simon István egyik közmondásunkkal kapcsolatban a szemléleti háttér feltárhatóságának: „Az, hogy a növendékmarhából milyen ökör lesz, már tinó korában, a tinóiskolában kiderült. A tinó iskola abból áll, hogy a már igába tört ökör mellé fogtuk a mégta tanulatlan tinót. Így könnyebben megtanulta az ökörre válás módját.”⁸

A kép, a frazeológiai egységek magánvaló élete, használata, jellemzői az elsődleges használatuktól távolodva hirtelen és nagy mértékben megváltoztak.

Íróink nyelvében szinte eltűnt, bizonyos írócsoport (pl. Urbán János, Csépe Imre) eszközüvé szűkült. Az eredeti írói szövegekbe egyébként is kockázatos nyelv művelői vállalkozás lenne beleavatkozni. Még a szemmel látható szó-lásvegyüléseknél, furcsa szóláshasználati helyzeteknél is, ami pl. Füst Milán-ra igen jellemző.

A műfordítás már más elbírálás alá eshet, mert szövegei viszonyítottak, tehát viszonyíthatóak is. Itt látszik meg a jól kimunkált használatihelyzet-mutatók hiánya: a szó-lás-interferenciában (rangos műfordítónk szövegébe került be a *Jösz te, mint a fehér tulipán a Jösz te, mint a kis angyal* helyett), az ún. álszólások, írói kváziszólások kiszűrésének nehézségeiben, amelyek pl. Miodrag Pavić Kazár szótárában jelentkeznek.

Napilapunkban, hetilapjainkban meglepően sok a szó-lás; címekben, alcí-mekben, szövegekben is. Dicsérni való, találó alkalmazású már jóval keve-sebb. Többnyire hatáskeltés, az alapos elemzést pótló gyors összefoglalások szolgálatában sínylődnek, még politikai híryanagyban is, bántóan, kurtán-fur-csán. Pl. „*Ki akarták rántani a gyékényt Kadhafi ezredes és kormányának lába alól*”.

Az interferencia, alakvegyülés mellett a beszédhelyzet átsugárzása a legbántóbb, amikor az a magyar nyelvben, kultúrában ismeretlen: „Nagy, sötét felhők jöttek „északnyugatról” – állt az egyik cikkben a mondat, amelyet csak az idézőjelben álló szó tett gyanússá: szerzőjében a világtáj szerbhorvát megnevezése sejlett fel, a *babin kut* (bába sarka, bábazug), amely csakugyan frazéma szerű.

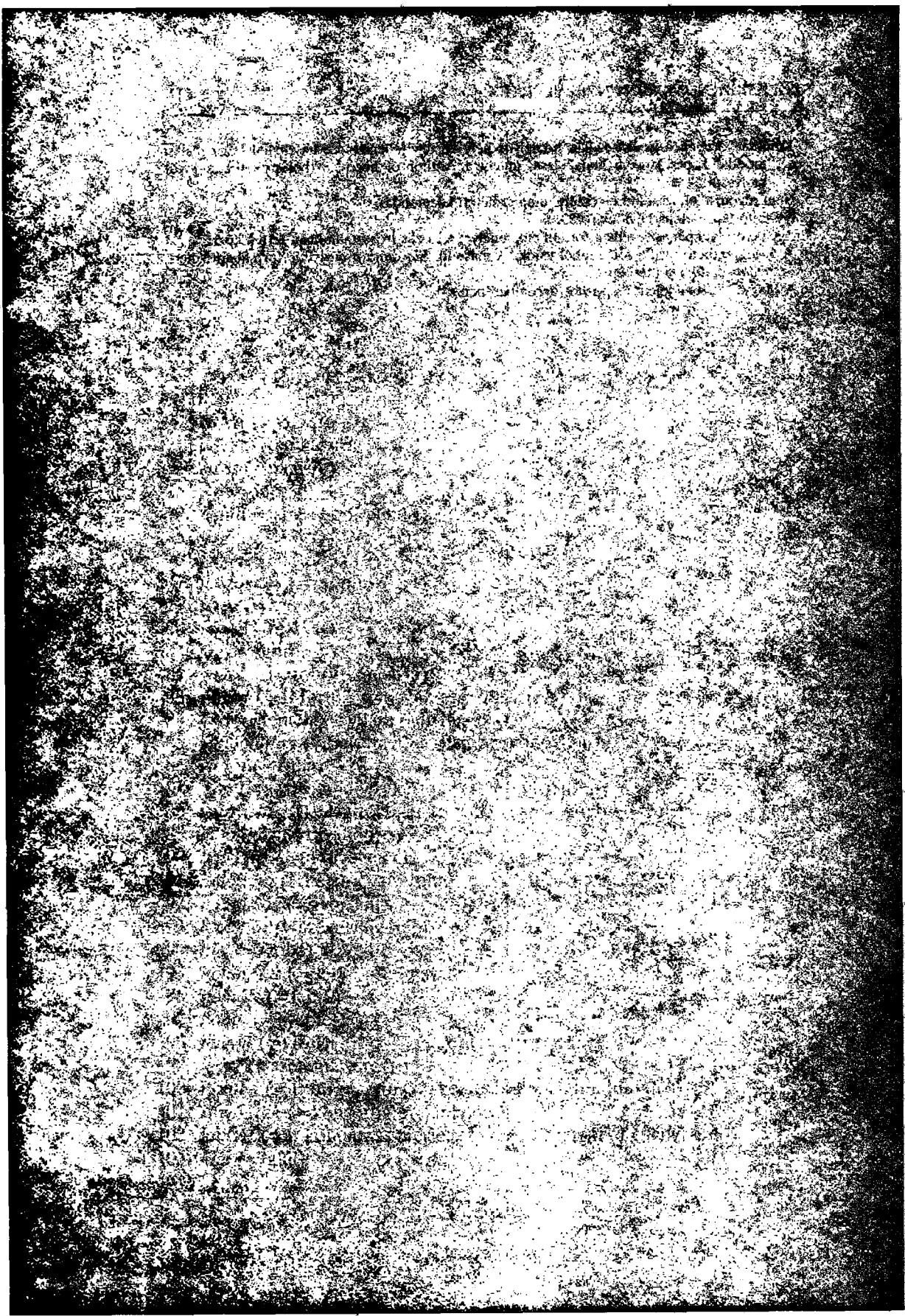
Ezekhez a példákhoz viszonyítva ritka kivételként melengetnek az ilyen címek: *Sándor, József, Benedek, zsákban hozzák a meleget?* – a megfelelő évszak mezőgazdasági viszonyaira célozva, a Föld Népében.

A nyelvi értékek, finom és hatásos nyelvi eszközök használati érzékenysé-g hatásfokukkal arányos, és igényli a találó alkalmazást és a szövegekörnye-zet árnyalt kiépítését. Enélkül a szó-lások tömörítő funkciója is eltűnik, egy magánjáró, homályos frazeológia uralkodik el helyettük, amely már nem él, hanem visszaél a közkeletűség, az evidencia látszatával. Még jó, ha csak képzavar a végeredmény: *Álarcosan játszott a Vojvodina* – állt egy sporttudó-sítás címeként; „*Söpröget az úthenger*” – írta valaki egy másikban. Egyik katonai tárgyú kiadvány azt ígéri katonáinknak, hogy „*a parancsnok családi örömeiben is részesíti őket*”, amelyből ők feltételezhetően egy fikarcnyit sem kérnek. Vannak aztán olyan példák is, amelyben a képzavar, értelmi homály mellett már csak úr a gondolat, amelyet olvasóként keresni indulunk: „*Az utasítást a fasiszták kaptafájára akarták húzni fiainkat és lányainkat*”.

Jegyzetek

1. Pl. A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa c. tanulmányában (Nyelvtudomá-nyi Közlemények 88. sz. 1986.).
2. Margalits Ede: Bácskai közmondások és közmondásszerű szó-lások. Baja, 1877.
3. A szó-lás Dél- és Közép-Bácskában ismert, különösen Kishegyesen, Temerinben, Bacsán. A gyengén, alig látható lánggal égő tüzet jellemzik vele. Háttérében egy a tekijai búcsújáró helyvel kapcsolatos esemény és hiedelem áll.

4. Kanizsa környékén ismert szólás, homályos helyzet, úgy jellemzésére használják. Egy jóslási móddal kapcsolatos a kialakulása, amely az otthonról hozott vízből próbálta a jövőt kiolvasni.
5. Nem régen, a kanizsai híd elkészülte után született közmondás.
6. Így zajlott az életem, Újvidék, 1983.
7. Egy péterréveai panaszlevélben fordult elő, amelyet a Közös Íróasztalunkban tettek közzé.
8. A 6. jegyzetben hivatkozott műből valók. A második *Elnyomja a buzgóság* formában ismert, *elálmosodik* jelentésben.
9. A Magyar Szóban jelent meg 1989. decemberében.

AZ ESZTÉTIKAI TÖREKVÉSEK NYELVI ÉRTÉKEI ÉS PROBLÉMÁI AZ ÍRÁSBELI DOLGOZATOKBAN

Rajslí Ilona

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. december 20-án

I

Témám több olyan kategóriát érint (pl. az esztétikum, az esztétikai érték fogalma), amelyeknek mibenléte, megnyilvánulása iránt mind a szűk szakmabeliek, mind a kívülálló érdeklődők részéről osztatlan és mindmáig lankadatlan affinitás érezhető.

Leszűkítve ezt a nyelv és a beszéd esztétikumának a kérdéskörére, itt már inkább a feltételezések, a nézetek hiánya tapasztalható. Fodor István szerint a nyelvészek azért nem foglalkoznak vele kellőképpen, mert túlságosan szubjektív kérdésnek tartják, amelyet nehéz megközelíteni objektív eszközökkel.

Szólni kell itt az alkotáslélektan néhány fontos kérdésköréről. Mindenekelőtt lényeges dolog a szemantikai és az esztétikai információ megkülönböztetése az alkotások, így az írásművek és hatásuk elemzésében. A szemantikai információ alapvető jellemzői az egyetemes, strukturált logika, a lefordíthatóság; míg az esztétikai információ csak megközelítőleg transzponálható. Az alkotást, így az írásművet is éppen esztétikai információi teszik megismételhetetlenné, ezekből származó gazdagsága meghaladja az egyén felfogóképességét, s ismétlődése, kvantitatív halmozása nem jelenti egyúttal az esztétikai hatás/érték növekedését is.

Az esztétikai információban nagyobb szerepet játszanak az ismeretlen jelek, az alig ismert szabályok. Alátámasztják ezt az egyes korszerű IQ-tesztek, amelyek árnyaltabbá tették az alkotóképességről, ennek a lehetőségeiről kialakított eddigi képünket. E kutatások nyomán a hozzáértők megállapították, hogy az alkotóképesség alapvető mutatója a divergens gondolkodás,

természetesen emellett fontos képesség az eredetiség, a rugalmasság, a hajlékonyság.

E képességek birtokában az egyén jól megbirkózik az ismeretlen jelek és alig ismert szabályok komplexitásával. E komplexitás azonban bizonyos szempontokat szem előtt tartva mégis kimutatható, az adott elemek megléte, illetve hiánya ugyanis mindenképpen a rendelkezésünkre áll. Így tehát annak ellenére, hogy sem az elemek bősége önmagában nem esztétikai kategória és nem hordoz eleve rá jellemző esztétikai minőségeket, az általános iskola felsős diákjainak és a középiskolások iskolai dolgozatainak elemzésekor tárgyilagosságra törekedve kísérletet meg képet kapni a tanulók esztétikai törekvéseinek módozatairól, irányairól, az egybeeső próbálkozások sűrűségéről, valamint kerestem az egy generáción belüli adekvát, illetve tipikus jelenségeket.

A részletes bemutatás előtt ki kell térni a tematikai és az esztétikum kapcsolatára. A módszertani szakirodalomban azt a megállapítást találjuk, miszerint a rendeltetésnek megfelelően kerül előtérbe az esztétikai érték s marad háttérben a gyakorlati információs érték. Ez a vizsgált fogalmazások témáinak váltakozásait tekintve is jól érezhető. Összehasonlíthatatlanul nagyobb fokú az esztétikai törekvés pl. egy élményleírásban mint egy önéletrajzban.

II.

Az esztétikai törekvések körvonalazható típusai az írott nyelv minden eszközének a figyelembevételével álltak össze. A nagyon gazdag adattárból, példaanyagból itt csak a legjellemzőbbeket mutatjuk be. A hangok, hangcsoportok kifejezőerejének a felhasználásától az alakitanon, a lexikán át egészen a mondatalkotásig számos példáját találjuk a nyelvi esztétikum keresésének.

1. A szokatlanabb hangutánzó és hangulatfestő szavak, tehát a szóhangulat eszközei finoman árnyalt, olykor alig érzékelhető/tudatosítható szemantikai eltérést biztosítanak a megszokotthoz viszonyítva. Kétségtelenül az igényesség érezhető a következő mondatokban: *Csorog a homok az órában; A tenger lágy hullámai halk locsogással mosták a homokos (...) partot.*

2. A képes kifejezésmód mindkét generációnál gazdag eszköztárral jelentkezik. Különösen kedvelik a hasonlatokat; példa egy nyolcadikostól: *összemelegedtünk, mint egy méhkasban a méhek; a középiskolásé már líraibb: a szabadjára engedett gondolatok olyanok, akár a mezőn játszadozó gyerekek.*

A megszemélyesítés többé-kevésbé eredeti előfordulása is számos; itt csak a furcsamód mindkét korosztálynál előtölködő, klisévé csontosodott napszak-perszonifikációra térnek ki; ilyenek pl. *a nap lassan csúszik le az égről; önti a sugarait; e sugarak forráságot dobálnak le és így tovább.*

A fokozó értékű ígét a fogalmazó maga is különösnek találta e szövegkörnyezetben, ezért idézőjelbe tette: *Él, használja, „koptatja” napjait.* Úgyszintén a furcsa asszociáció teszi sikeressé a következő képeket: *Feje felett füstkarikák hada tűnt el a szoba melegében; tűzfegyverek lángolnak.*

Az esztétikai törekvés minden igyekezet ellenére is eredményezhet képzavart. A szókép használatából eredő zavar gyakran származik eredetieskedésből, pl. *Szét fog sodorni bennünket az élet választója, amelyen állunk*; de többször képezi alapját a gondolkodás logikai zavara, pl. *Örültem, amikor szívembe költözött egy srác, és sírtam, csalódtam, mikor kihalt, eltűnt*.

Az eufémizmusra is van példa, ilyen a következő kijelentés: *Pedig nem nincstelenek*; vagy amikor a tanítás végét diákeleganciával a szerző így írja körül: *megszűnik az új ismeretekbe való temetkezés*.

Ragaszkodnak az erősítés, a túlzás, a fokozás módszeréhez, ez nyilván az életkor lobbanékonyásával, ifjonti hevével is magyarázható. A sok példa közül csak két tipikus módozatot említek: az alaki erősítéssel történő fokozást, pl. *Hogyan, hogyan züllött mégis idáig?* és a tartalmi erősítés előfordulását pl. a boldogságot nem lehet *sablonizálni, képletbe foglalni*.

Egyetlen példa akadt a figura etymologica alkalmazására, ez is egy középiskolástól furcsán hangzó bölcsesség: *bízva bízok* a jövőben. Ennél jóval gyakoribb jelenség a szószaporítás, pl. *miniatűr makett*.

3. A következő jelenségnél érdemes egy rövid összevetést készíteni. A vizsgálódó ugyanis rövid időn belül meggyőződhet arról, hogy a középiskolások fogalmazásaiba összehasonlíthatatlanul több közhely, elcsépelet frázis kerül be. Ez talán azzal is magyarázható, hogy a szépre, a választékosra való törekvés növekedésével arányosan nő az említett elemek száma is; míg az általános iskolást a mesterségbeli tudás elsajátításának egy kezdetibb fázisában még jobban lekötik maguk a dolgozatírás körülményei és a leírt szöveg szemantikai helytállóságának a követelményei.

Emlékkönyvek csöpögős lírája éled fel fiataljaink nyelvhasználatában. Ezek között van *élet kapuja, élet választója*, továbbá: *végezzük, amit kimért a sors*; vagy *az ember a teljes kiüresedés felé halad*. E kifejezésformának mintegy végleteként jelentkezik egyféle dagályos-romantikus vonulat, amelynek érzelmi töltése az előbbiekéénél is hamisabb. Pl. *átlépjük az élet kapuját, hol valaki majd megfogja kezünk s velünk együtt halad az élet útján*. Innen már csak egy lépés az operett-remineszcenciáig, pl. *te felcsillantál előüem mint csillag az égen. Nem szóltál csak a szíved beszélt*; vagy *énértem még a csillagokat is leszeded az égről*.

E jelenség – hangsúlyozni kell – nemcsak a nyelvi esztétikum szempontjából elgondolkodtató; mélyebbre, az emberi magatartásformák felé mutat.

4. Itt kell szólni egy rokon jelenségről, melyet Balázs Géza így körvonalazott az Édes anyanyelvünk egy 1988-as számában: „a középiskolásokat is »megérintették« a bürokratikus stílus vadhajtásai”. Figyeljük meg a következő mondatokat! A szakirányú középiskola végzősei nem azt a lehetőséget figyelik, hogy milyen az *elégedettségük a kiválasztott pályával kapcsolatban*; milyen szakmával nagyobb a *lehetősége a munkaviszony létesítésére*; s mintegy a körülményeskedés csúcsa a következő: *A fiatalok helyzete az elhelyezkedési lehetőségek tekintetében megnehezítő körülményt jelent*.

Néha maga a tanuló is megunja a dagályos formulát: Remélem a jövőben nagyobb lesz az esélyem a munkaviszony létesítésére, tehát *kapok munkát*.

Megjegyzendő, hogy ezek a mondatok kivétel nélkül középiskolásoktól valók. Egy nyolcadikos diák esetében viszont éppen annak lehetünk tanúi, hogy a kifejezetten esztétikai törekvés, a szép kifejezés gondja miként csap át körülményeskedésbe: gondolni kell a bizonyítvány minél *szébb arcára* és az életfoglalkozás *eldöntésének gondjára*.

5. A divatszavak és a zsargon elemei – természetesen a megfelelő szövegkörnyezetben – élénkítik a stílust, aktualizálják az adott témát. Itt is valamilyen többletinformációt hordoz az idézőjel, helyenként ugyanis zsargonszerű elemek kerülnek be, pl. csajt „pecázik”; „Faják” ezek az új foszforos fények. Ugyanígy idézőjelbe kerül a *picéria*, a *kaficé*, a *veza* is, természetesen más szándékból eredően.

6. Helyesen megválasztott szó a maga helyén – szól az alapszabály. A helyességen túl számos eredeti szó, kifejezés akad a fogalmazásokban; pl. *átoksúly*, *komputerinvázió*, *lobbot vet a tekintete* stb. Néhány szókreatúra és szerkezet azonban igencsak elgondolkodtató: *legélményesebb*, *hetenti*, *félhónapi és hónapi lap*, *egzaktulás* (egzisztálás vagy egzakttá válás?), *úri árak* (csillagászatiak helyett) stb. Úgy tűnik, ezeknél egy egész sor tényező játszott közre, de főleg az idegen hatás, a tükörfordítás, s nem utolsósorban az alapvető, közhasználatú szavak hiányos ismerete. Semmi esetre sem születhetett esztétikai törekvésből az „ékezetes magánhangzó” „terminus” a hosszú magánhangzó helyett.

7. A szótévesztések közül csak a tipikusakra térhetünk ki. Ilyenek a sokat emlegetett *komplexum* ~ komplexus, érzet ~ érzék, gondatlanság ~ gondtalanság típusúak mellett a mélyebben gyökerezők, a gondolkodászavart mutatók, mint pl. *Tehetetlenség* vagyunk az életet kezelni; igyekeztek *beléknövtözni* a tudományt. A következő iskolapéldája lehetne annak a jelenségnek, hogyan válik szótévesztéssel a komoly téma pátoszi kérdése visszásan humorossá: *Lányok, mi jövődöbeli anyukák törzsszülötteket akarunk szülni?*

8. Viszonylag kevés szólás, közmondás fordul elő mindkét korosztály dolgozataiban, ezeket túlnyomórészt helyesen alkalmazzák, helyenként bevezető mondatot is kap egy-egy frazeológiai egység, pl. *Nem árt ha tervezés alkalmával rágondolunk a régi szólásra*: Több szem, többet lát. Amennyiben pedig csak halványan emlékszik a közmondásra, redundáns elemekkel tölti meg: *Hiszen a madarat a tolláról, az embert a barátjáról ítéli az ember*.

9. A mondattani kategóriák és formák részvétele az esztétikai hatáskelésben igen sokrétű.

A jelzők fontos helyet foglalnak el a tanulók esztétikai törekvéseinek az eszköztárában. Nagyon sok szemléletes, hatásos jelzőt lehet találni. A szinonimikai érzékenység szép példája a következő jelzősor Dantera: *Szigorú, gögös, férfias* stílusban írta műveit. Néha azonban az öncélú jelzőhalmozás következtében az eredeti szándék a keresettség, a banalitás felé tolódik, pl. a nap *szöp meleg piros* és *sárga* sugaraival süttött – áll egy nyolcadikos tájleírásában.

A sok érdekes, eredeti közül ki kell emelnünk egy középiskolás idézőjelbe tett, különös alkotású jelzőjét: el kell felednie az ábrándos feltételek

módokat, a „milenneha” gondolatokat. És nézzünk még egy példát, amelyben a hatást erősítendő a halmozott jelzőt egy hasonlat követi: A kocsmárosné hideg, szürke szemű és cselédgyűlölő asszony volt, akinek hangja egész nap úgy rikácsolt, mint a kotlóé.

10. A mondatalkotás néhány, a tudatosságot kétségtelenül szem előtt tartó módozata is figyelmet érdemel. A hiányos mondatokat főleg a feszültség kifejezésére használják fel, a drámaiság visszaadására az ütemesen sorjázó, rövid mondatokat alkalmazzák, pl. *Az élete nem ér semmit. Értelmetlen. Nincs akiért éljen. Egyedül van.*

A szervesen kapcsolódó szintagmák helyenként a beszélt nyelv közvetlenségét idézik, vagy pedig egyféle meditáló hangnemet kölcsönöznek. Pl. ismeretlen emberekkel ismerkedünk – *az új élmények, az új barátok*. S végül a félbehagyott mondat stilisztikai felhasználását is tapasztalhatjuk: Ilyen állapotban soha nem látta senki, *most pedig...*

11. A szerkezetek, vonzatok vizsgálatának eredményei komoly hiányosságokra és veszélyekre engednek következtetni. Veszélyt jeleznek azért, mert a megbomlott grammatikai kifejezésrendszer mögött logikai-értelmi-relációs zavar rejtőzik. Így pl. *Előttem egy új világ tárul; nem messze lakik hozzánk* stb.

Meglepően gyakori az *-an/-en* raghasználat a *-nak/-nek* helyett; bűnösen éreztem magamat; de más esetben is. pl. az ötödik osztályt kitűnően végeztem.

Tipikusnak számítanak az: *észhez kap, a gyönyörködik a tájon, nyolc évet járt-féle szerkezetek, továbbá a nagyszámú szótévesztéses szerkezet, pl. a lábra áll vagy a szózatot idéz a népnek szerkezet, melynek igéje a korrekció célzó javításba változatlanul került be.*

A gyakori szerkezetvegyülés is a frazeológiai kötöttség hiányos ismeretből fakad pl. *álmainkat váltja valósággá, az élet közbejárt.*

12. Az alaktani kategóriák esztétikai értékalkotó szerepe is jelentős. Kiemelném itt a tágabb kontextusban érvényesülő idő-, illetve módvariálás lehetőségét. Elsősorban a múlt és jelen idő váltakozása jelentkezik stílus-eszközként a fogalmazásokban, leginkább helyesen használják föl, míg esetenként csak a különböző idősíkok, valamint a tartós, folyamatos és az ismétlődő cselekmények elhatárolásának a szándéka tapasztalható, pl. *Most amikor édesanyámék nincsenek úthon eljött hozzánk, hogy főzzön és mosson rám.*

Egy-egy elszigetelt esetben különös idő-, illetve módhasználatra lehet találni. Egy középiskolás lány novellájában – talán valamely olvasmányélmény hatására – elbeszélő műltra figyelhetünk fel: szelíd hangon *szólítá* magához leányát.; egy nyolcadikos tanuló pedig megmagyarázhatatlan okból sorozatosan cseréli fel a jelentő módot a feltételessel: *Mikor visszatérne, elpanaszolná az úri árakat és azután a munkáját folytatná.*

Úgyszintén furcsa jelenség a több középiskolásnál is tapasztalt *-ván/-vén* képzős igenéhasználat. Pl. szárnyukat *széteresztvén* könnyedén lebegtek; nagy ütést *érezvén* felijedtem stb. Továbbá megfigyelhetjük az igekötőket is,

melyeknek hanyag kezelése morbid jelentést kölcsönöz a mondatnak pl. a vihar és a villámcsapás *kiszedi* áldozatait; vagy: Haja rendetlenül *hullott le* a vállára.

13. Érdekes és ritka jelenség a tájnyelvi elemek stílusfestési eszközként való felhasználása. Nagypaját idézve egy középiskolás tanuló tájnyelvi elemeket is beépít írásába, mégpedig fonetikusán írva és idézőjelben: „*tudod kislányom, akkó nagyon nehéz idők vótak!*” Itt ismét felfigyelhetünk az idézőjel fontos szemiotikai szerepére – az kerül ide, amit a tanuló ki szeretne hangsúlyozni, de nem vállal, nem fogad el magáénak.

14. Az esetenként tapasztalt hiperkorrekció esztétikai jellegű visszakapcsolásnak is felfogható. A szövegbe csúszott pl. suksükölés utáni hiperkorrekciós forma – mégha helytelen forma is az eredmény – csakis a szépítés szándékával kerül a fogalmazásokba.

15. Kétségtelenül színes eleme az írásoknak a fel-felbukkanó humor, a szimpatikus diákbölcsesség pl. *dehát az élet ilyen, tele zuhanásokkal és csúcspontokkal*, vagy egy nyolcadikostól a következő: *Már abban az időben az úgynevezett Kovács Péter volt a barátom.*

Sok mindenről lehetne és kellene még szólni a nyelvi esztétikum megvalósulásának a vizsgálatakor: az idegen hatás, a tükörfordítás problémáiról, a tájnyelvi elemek stílusfestő hatásáról, ugyanakkor visszahúzó erejéről stb., hiszen jó tollú tanulónál is előfordul *bántatlan természet és öregkontinens*. Mindez azonban külön témát és helyet igényelne.

III.

Hogy a vizsgált nyelvi elemek közül mennyi a tudatosan eredeti, pillanatnyi és mennyi a megszokott, a saját – talán nem is annyira fontos; de az annál inkább fontos, hogy a szebbre, a választékosságra való törekvés tudatos legyen. Hogy az „alkotó” ne nyugodjon bele a közhelyszerű kifejezőmódba, ám ne legyen túlzottan eredetieskedő sem.

A nyelvi esztétikum iránti érzékenység kialakítása – nos ez is egyik lényeges célja kell hogy legyen a pozitív nyelvművelésnek.

Hangstatisztikai feldolgozásunknak e táblázatba foglalt mutatóiról érdemlegesen, vagy akár csak érdemlegesebben akkor szólhatunk, ha ezt más mércék szerinti szövegválasztás statisztikai feldolgozásának eredményeivel vetjük össze. Ezúttal ez nem célunk, de a pusztá tájékozódás, vagy betájolás érdekében mégis hivatkoznunk kell egy-két adatra. Éppen ezért hadd említsük meg akadémiai nyelvtanunkat, amelyben DEME László ugyanazon hat mássalhangzót mondja a leggyakoribbaknak, amelyeket táblázatunk is a legfrekvensebbeknek mutat ki, de ugyanezen hat mássalhangzó (*n, t, l, m, k, r* sorrendben) szerepel *Az egyes fonémák gyakorisági sorrendjé*-nek táblázatában SZENDE Tamás² könyvében is, a miénktől elütő sorrendiségben. Nagy a hasonlóság SZENDE Tamásnak a hosszú mássalhangzókra vonatkozó adatai és a miéink között, természetesen csak abban, hogy a leggyakoribb 8 hosszú mássalhangzó közül mindkét táblázat élén a *tt* és az *ll* foglal helyet, s még a *bb*-re, *nn*-re és *ss*-re bukkanhatunk mindkettőben – igaz eltérő számaránnyal és más-más sorrendi helyen, de a hasonlóság mégis érezhető.

Más a helyzet a magánhangzókra illetően. Itt jelentősebb eltérések figyelhetők meg. DEME László idézett munkájában (74. old.) a leggyakoribb magyar magánhangzónak a kb. 11%-ot kitevő *e*-t tekinti, az *a* viszont közlése szerint 10%-os előfordulást jegyez. Ez a két adat nagyfokú hasonlóságot mutat a SZENDE Tamás idézett munkájában szereplő adatokkal, s mindkettőtől nagyban eltérnek az általunk közöltek. Hogy könnyebben összehasonlíthassuk, ez utóbbi két adatsort párhuzamba állítottan az alábbiakban közöljük, és pedig külön-külön a rövid és a hosszú magánhangzókra vonatkozó arányszámokat.

Rövid magánhangzók:		Hosszú magánhangzók:	
a mondókák anyaga:	a spontán besz. anyaga:	a mondókák anyaga:	a spontán b. anyaga:
a – 10,97	e – 11,22	á – 4,34	é – 3,26
e – 9,50	a – 10,09	é – 2,14	á – 2,98
i – 4,83	i – 4,69	ó – 0,98	ó – 0,98
o – 4,21	u – 0,96	ú – 0,78	ő – 0,94
u – 1,35	o – 0,95	ő – 0,67	í – 0,48
ö – 1,30	ö – 0,86	í – 0,32	ú – 0,26
ü – 0,53	ü – 0,39	ű – 0,10	ű – 0,18

Hogy a két táblázat adatai között különbségek vannak az nem csak abból adódóan természetes, hogy más-más anyagot bontott elemeire a statisztikai feldolgozás, hanem a mennyiségi mutatókból eredően is, és abból is, hogy az azonos stílussávba tartozó mondókákkal szemben az *e* tekintetben heterogénebb beszélt nyelv áll, amelynek elhangzó volta is bizonyos nyomokat hagyhatott/hagyott a mutatókon. De ettől függetlenül a mondókákat illetően éppen az eltérések többségének tolerálható volta arra enged következtetni, hogy a mondókák műfaja még így, köznyelvesített és írott formájában is közel áll az élő beszédhez, tehát az anyanyelvét elsajátító gyermek mondoga-

tásuknak igen nagy hasznát látja helyesejtési szempontból. Még evidensebbé válik ezen állításunk akkor, ha a mondókákat külön-külön belső hang-, illetve betűstruktúrájuk szerint vizsgáljuk. Mi ilyen jellegű elemzést is végeztünk úgy, hogy a rövid és hosszú magán- és mássalhangzók gyakorisága átlagából kiindulva kialakítottuk a domináns hang kritériumát,³ és azután azt vizsgáltuk, hogy mely mondókákban van domináns hang, hány ilyen hang fordul elő bennük, vagy éppenséggel nincs egy sem. Egyáltalán nem tartjuk véletlennek azt, hogy pl. az *a*-ra 29, az *e*-re 21, az *á*-ra 19 mondókaszöveget találtunk, a mássalhangzók közül pedig a *k*-ra 26, az *r*-re 10, az *l*-re 5, a *t*-re 7 stb. Tehát a mondókázó gyermek úgy gyakorolja, tanulja saját anyanyelvét, hogy valójában ennek a tanulásnak nincs is tudatában, mert a mondókát mindig valamilyen más okból és valamilyen más céllal mondja.

Az ejtést azonban nemcsak a népi hagyomány kialakította és csiszolta szövegek hangstruktúrája segíti elő, hanem a szóanyag is. Közismert tény, hogy minden nyelvtanulónak, annak is, aki kora gyermekkorában anyanyelvét tanulja, és annak is, aki későbbi életszakaszainak bármelyikében valamilyen más nyelvet tanul, ejtési szempontból legtöbb nehézséget, s persze a legnagyobbakat is, a hosszabb, a több szótagos szavak okozzák. Éppen ezért a mondókák 7352 szavát szótagszám szerinti megoszlásuk szempontjából is elemzés alá vetettük. A kapott eredmények közlése előtt fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az egy szótagúak közül nem vontuk ki a névelőket, valamint hogy a mondókákban elég gyakori gyermeknyelvi ikerszavakat (pl.: egyedem-begyedem, tír-túr, tara-bara, stb.), amelyeket a gyűjtő kötőjelesen írt, egyetlen többszótagú egésznek tekintettük, tehát adatainkban is ilyenként szerepelnek. Adatainkkal párhuzamosan SZENDE Tamásnak az élőbeszédre vonatkozó mutatóit is közöljük viszonyíthatóságuk biztosítása érdekében. (SZENDE T. i. műve, 160. old.)

A mondókák anyagának adatai:		A spontán beszéd anyagának adatai:
1 szótagú szó	37,92%	46,58%
2 "	37,87%	28,73%
3 "	16,72%	15,32%
4 "	6,57%	7,50%
5 "	0,37%	2,53%
6 "	0,48%	0,65%
7 "	0,08%	0,16%
8 "	--	0,03%
9 "	--	0,02%

A két adatsor összevetése érdekes következtetések levonására nyújt lehetőséget, ugyanis figyelmet érdemlő tagoltságot mutat. Az első két adatból, az egy és két szótagot számláló szavak arányszámait illetően jelentős eltéréseket állapíthatunk meg, amelyekből a mondókaszöveg csiszoltságára következtetünk a majdnem totálisan érvényesülő szimmetria alapján. Ezzel

szemben az élőbeszéd szóban forgó mutatóinak 2:1-es arányszáma a beszélő(k) beszédet létrehozó, kreáló tevékenységének szüneteiben kibuggyanó töltelékszavait, vagy pontosítottabban: időnyerés érdekében kiejtett beszéd hangjait sejteti, amelyek a mondókaszövegben nemcsak azért nem lehetők fel, mert írott változatát elemeztük, hanem azért sem, mert ez már készen átvett mondanivaló, megformált közlés. De, hogy ennek ellenére közel áll az élőnyelvhez, azt a fentebbi betűstatisztikai adatokat megerősítően a három szótagból álló szavak két adatoszlopban majdnem teljesen megegyező száma emeli ki. A négy szótagot számláló szavaktól kezdődően az arányszámok mind határozottabban bizonyítják, hogy a mondókák gyermekeknek szóló szövegek: csökkenésük révén a gyermek pszichofizikai képességeihez időmulnak ezen a téren is, csakúgy mint a szituációhoz, amelyben/amelyekben ezeket a szövegeket mondják, ugyanis a játék dinamikája, a játszó gyerek mozgása sem tűri meg az e ritmussal össze nem illő terjedelmesebb szavakat.

Az ejtési idővel, a szöveg mondásának körülményeivel, szituációjával összefüggő sajátosságok mellett, illetve ezekkel harmonikus egységet alkotóan a gyermek egész lényéhez és ismereti-tapasztalati világához kötődő fogalmakat hordoznak, ezúttal is pontosítottabban fogalmazva: a falusi-paraszti étellel és körülményekkel adott és lehatárolt – ma már gyakran meghaladott, idejétmúlt – fogalomkört megtestesítő a mondókákat alkotó szókinccs némely szavai. Lehatárolt világ ez ugyan, de nem a szellemi restség és cselekvés nélküli tespedtség, nem a tétlenség világa. Éppen ellenkezőleg, a mozgásé, a testi és szellemi frissességé, amely a gyermek alkotó és problémamegoldó képességeit serkenti és fejleszti, de úgy, hogy sohasem feledkezik meg arról az egyszerű, de mindennemű oktatásban és nevelésben figyelembe veendő tényről, hogy gyermekekhez szól, és hogy a gyermekekért szól. Mert pl. a találos versikében a kisgyermek számára bizony talányos egy dolog az a *fényeske*, amely „elől megyen”, amelyet a *felkötött farkú fehérke követ*, de ha kisgyermeki tapasztalatait és emlékezetét aktivizálja, anyja, nagyanja foltozó-varrogató eszközei a maguk realitásában lehetővé teszik a probléma megoldását, s minél előbb sikerül ez neki, annál jobb, biztosítottabb az elismerés, ha nem megy, segíthet az ismétlés, a néhány utaló szó, s máris a valóság rejtett varázsai mutatkoznak meg előtte...

A mondókák azonban nem csak az eddig említett fonetikai-fonológiai és szótani szinteken segítik elő a gyermek anyanyelv-elsajátítását. A gyermek szellemi szintjéhez annak érését serkentő-biztosító módon alkalmazkodnak szerkezetük, tartalmaik és dallamveik változatosságával is. De ez a kérdéskör a mondókák vizsgálatának szempontjából is összetett, ugyanis számos elvi és gyakorlati problémát vet fel, kezdve a lejegyzés, tehát az élő beszéd írásban való szegmentálásától (mondathatárok és mondaton belüli részegységek megállapításától), az interpunkció-használattól, egészen a mondatfajták és a tagmondatok egymáshoz való viszonyának megállapításáig, ami, lévénhogy a mondókákból, mivel verses alkotások és egyéb okokból gyakran maradnak el a kötőszók, gyakorlatilag nem is olyan egyszerű kérdés. Mindezekkel a problémákkal valamelyest szembenézőbbben egy másik dolgo-

zatunkban foglalkoztunk.⁴ Ebben a szóban forgó gyűjtemény darabjainak mondatait a kötetben alkalmazottól némileg eltérő írásjelhasználattal három szempontból osztályoztuk és e csoportokon belüli mondatfajtákba soroltuk, és pedig: 1. *tartalmuk szerint* (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő); 2. *ítélelfajta szerint* (állító és tagadó), és 3. *szerkezetük szerint* (egyszerűek, amelyeket tómondatokra és bővítettekre tagoltunk, és összetettek, ezeken belül pedig mellérendelőket, alárendelőket és alá- és mellérendelőket különböztettünk meg). A felosztási szempontok érvényesítésével természetesen meghatározott számadatokhoz jutottunk. Ezek arányait szemlélve a mondatok tartalmuk szerinti felosztásának esetében megállapítottuk, hogy kb. két-két kijelentő mondatra megközelítően egy-egy felkiáltó, vagy felszólító mondat jut, s majdnem minden harmadik kijelentőre egy kérdő mondat. A mondókákra vonatkozóan mindebből könnyen levonható a következtetés, hogy ezek a népi gyermekszövegek igen-igen kommunikatívak, tehát egyéniséget angazsálóak. Ezt a következtetésünket domborítja ki a passzívabb magatartásra, a kiváróbb lelkiállapotra valló óhajtó mondatok alacsony száma. Mindez azt bizonyítja, hogy mondókázás esetében a gyermeket nem fenyegetheti pszichológiai depriváció (megvonás), amelynek következménye általában a gyermek szellemi fejlődésbeni lemaradása szokott lenni.

A mondatok szerkesztésére vonatkozó adatok sem kevésbé tanulságosak, ugyanis a szerkezetük szerint elkülönülő mondatfajta a mondatnak, mint a közlés kifejező eszközének bonyolultságát tükrözik, s így nem lehet mellékes az, hogy éppen ebből a szempontból, a szerkesztés szempontjából, hogyan formálja meg a gyermekhez szóló felnőtt, vagy egyivású játszótársa a maga mondanivalóját, és viszont. A túl bonyolult mondat – érthetetlen a gyermek számára; a túl egyszerű – nem nyújt szellemi ingert! Éppen ezért nem lehet véletlen, hogy tómondatból kevés van (1,88%), bővített mondatból a legtöbb 34,07%, majd mellérendeltből valamivel kevesebb: 29,05%, alárendeltből még kevesebb, 15,78%, az alá- és mellérendelt tagmondatokat tartalmazó bonyolultabb mondatok százalékaránya azonban ennél is kisebb, mindössze 5,54%, a bizonyos fokig szintén több szellemi erőfeszítést megkívánó hiányos szerkezetű mondatok százalékszámát pedig 13,17-et tesz ki.

A mondókák egyéni aktivitást serkentő hatása mellett szól az állító mondatok rendkívül magas arányszámát: 96,03%, amellyel szemben jelentéktelen a tagadók 3,97%-a. Mindezekből az adatokból kiolvasható az is, hogy a gyermek mondókázó korszakában már milyen mondatfajtaikat „nőtt” ki (a tómondat százalékarányából levonható tanulság), melyben jártas, melyikbe kell már „belenőnie”, és melyik típus aktív használata várta még magára (az alá- és mellérendelő mondat), mert még túl bonyolult számára, de hogy megjelent, hogy arányszámát nagyobb a pusztán vagy tómondaténál, az befogadásának előkészítését jelenti.

Az eddigi körvonalazottan említett jellemzőkhöz hasonlóan a szöveg tartalmához és mondásának helyzetéhez hasonlóan, azzal harmonikus egységet alkotóan kapcsolódik a beszédhang is. A fokozatosság ezen a téren

éppúgy érvényesül, mint az említettekben. Ezen állítás igazáról akkor bizonyosodhatunk meg személyesen leginkább, ha FÓNAGY Iván és MAGDICS Klára *A magyar beszéd dallama*⁵ című könyvének 14 csoportot megkülönböztető felosztásának szempontjaiból vizsgáljuk meg a kötet mondókáinak mondatait, amit itt, természetesen, nem végezhetünk el.

És végezetül, mivel nagy nyelv-művelőnk Szarvas Gábor emlékének tiszteletére szervezett tanácskozásunk a *Nyelvi értékeink és gondjaink* elnevezést viseli, hadd mondjuk ki, hogy e dolgozattal is azt szeretnénk, azt szeretjük volna bizonyítani, hogy nyelvi értékeink vannak, hogy ezek között kell számon tartanunk népi mondókáinkat is, de gondunk is van, s nemcsak az, hogy ezen értékeinket életben kell tartanunk, hogy élünk kell velük, hanem az is, hogy bűbelődő elemzéssel feltárjuk jellemzőiket, mert, ha netán az elavulástól, az aktualitás elvesztésétől gyorsan változó világunkban nem is menthetnénk meg őket, tanulságaik és törvényszerűségeik ismeretében az arra ihletettek, a gyermekversköltők az idők folyamán lassan formálódott, kicsiszolódott népi alkotásokat saját műveikkel pótolhatják, és kellene is hogy pótolják, mert űrt hagyni sohasem volt jó.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

1. DEME László: Hangtan. In.: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146. old.
2. SZENDE Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 146. old.
3. BAGI Ferenc: A mondókaváltozásokról – hangstatistikai adatok tükrében. Elhangzott *A hagyomány továbbélésének lehetőségei* címmel megtartott IV. jugoszláv–magyar folklór konferencián. Újvidék, 1989. november 10–11-én.
4. BAGI Ferenc: Mondókáink mondat- és dallamtípusai. *Hungarológiai Közlemények*. 20. évf. 3. (76.) sz. 259–269. 1. Novi Sad – Újvidék.
5. FÓNAGY I. – MAGDICS: *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 188–189. old.

A KANIZSA KÖRNYÉKI TANYAVILÁG FÖLDMŰVELÉSÉNEK SZAKSZÓKINCSEBEN MEGŐRZÖTT VALÓDI TÁJSZAVAK

Turi Márta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. december 20-án

Már a nyelvjárásgyűjtés kezdeti szakaszában felismerték a nyelvjáráskutatók, hogy a nyelvjárások pusztulóban vannak, a tájnyelvi változatok elszíntelenednek, a köznyelv hatására fokozatosan visszaszorulnak. Kiss Jenő idézi Plánder Ferenc göcseji nyelvjárászakértő szavait a Tudományos Gyűjtemény 1832. évfolyamából: „a' Göcsei szőejtés... mióta a' nemzeti kisebb iskolák megszorodtak, és az olvasás a' köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészéséhez közelget.” (A magyar nyelvjárások pusztulásáról, MNy. LXVIII. évf. 4. sz. 479.)

A sokat ismételt komor jóslat ma, a tömegkommunikációs eszközök mind szélesebb körű elterjedése miatt még inkább ráirányítja a figyelmet a gyűjtés fontosságára, és huszonöt év távlatából még sürgetőbbnek tűnnek Bárczi Géza szavai, amelyeket Kiss Jenő idéz a Mihályi Tájszótár bevezetésében (i. h. 5. lap): „Gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik.”

Manapság talán a szókincsgyűjtés az egyik legfontosabb feladat, hiszen a nyelv változását legfőbb komponense vizsgálatával követhetjük leginkább nyomon, mert a szókincs mint a nyelv mozgékony, változó része azonnál reagál a társadalmi-gazdasági átalakulásra, ezáltal számtalan új fogalom, megnevezés ágyazódik be tartósan amind a városi, falusi, mind a tanyai ember beszédébe. A gyűjtés fontossága különösen a paraszti gazdálkodás és általában a népelet megannyi területének gazdag szókincsére vonatkozik, mert néhány évtized múltán már nem lesz meg a lehetősége annak, hogy átmentsük pl. a szántás-vetés, aratás során használt szakszókészletet.

Volt tanárom, mentorom, dr. Penavin Olga ösztönzésére én is végeztem hasonló jellegű munkát, amikor összegyűjtöttem a Kanizsa környéki tanyavi-

lág földművelésénc szakszókincsét. Most ebből az anyagból válogatva szólnék néhány szót a földműves szókincs megőrzött tájszavairól, és egyáltalán a tájszógyűjtésről.

Bokor József egyik tanulmányában (A tájszógyűjtésről egy kis orvanyag kapcsán, MNy. LXXXII. 470.) emlékeztet arra, hogy „noha a tájszavak gyűjtése a nyelvjáráskutatásnak szinte a kezdetéig tekint vissza, a tájszógyűjtés létjogosultságát manapság sem kérdőjelezi meg senki.” Sőt, Balogh Lajos a szombathelyi dialektológiai szimpozionon A nyelvjárási szókincsgyűjtésről (VEAB Értcsítő, 1982. II., Veszprém, 1982, 163–166) szólva nyomatékosan aláhúzza: „Találunk még ma is olyan tájszavakat, amelyeket senki sem írt föl, senki sem jegyzett föl. Ezeknek a megmentése, följegyzése az utókor számára most is változatlanul fontos feladat” (i. m. 163). Az eddig megjelent szakszótárak, regionális szótárak, tájszótárak felsorolására itt most két okból kifolyólag nem vállalkozom, egyrészt túlfeszítené az adott téma kereteit, másrészt – s ez a lényegesebb – Végh József (MNyTK. 109. sz.) és Hajdú Mihály (VEAB Értcsítő, 1982. II.) kiváló összefoglalást jelentett meg róluk.

A kutatók általában megegyeznek abban, hogy a tájszavak gyűjtése lehet ugyan elsődleges célja a kutatásnak, mégis a nyelvjárási anyaggyűjtésnek inkább a mellékterméke szokott lenni. Igaz ugyan, hogy aktív módszerrel is lehet, meg kell is tájszavakat gyűjteni, de nagyon sok tájszó csak a passzív megfigyelés eredményeként kerülhet be a szótárakba. Úgyhogy a „Hogyan gyűjtünk?” kérdése teljesen leegyszerűsödik, ha mi is Kiss Jenő gondolatmenetét követve (Gondolatok jövőendő regionális nyelvjárási szótáraink körül, MNy. LXIX. 501–7.) válaszolunk: Ahogy lehet. A szakirodalom gazdag eredményeit kamatoztatva éljünk a passzív és az aktív kérdező módszerrel egyaránt (i. h. 503). Ezt az elvet vallja és követi egyébként a legújabbban megjelent könyvek szerzői közül pl. Villám Judit Nagykorösi tájszótár (1987) és Várkonyi Imre Büssüi tájszótár (1988) című munkájában.

A Kanizsa környéki tanyavilág földművelésének szakszókincse c. dolgozat anyagának gyűjtésekor abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy anyanyelvjárássomat gyűjthettem, nemcsak a Jegyzetekben feltüntetett hat kérdőív (Magiszteri dolgozat, Újvidék, 1989), hanem a spontán nyelvhasználat pusztá megfigyelése alapján is, hiszen a Kanizsán és környékén eltöltött több mint húsz év alatt családi körben is sokat hallottam a paraszti életéről, a munkafolyamatokról, a munkaeszközökről földműves nagyanyámtól és gazdász apámtól.

A gyűjtési tavaly nyáron végeztem, az ellenőrző kiszállásokra pedig ősszel és a tél elején került sor. Mindvégig a spontán megnyilatkozásokra figyeltem, és a témába vágó kifejezéseket fel is jegyeztem.

Az adatszolgáltatók kiválasztásakor ügyeltem arra, hogy olyan emberek legyenek, akik egész életüket a tanyán élték le, és mindig földműveléssel foglalkoztak. A régi térképekről még az olvasható le, hogy Ó-Kanizsa környékén kimondottan sok tanya volt („Martonosi szállások”, „Szállások”, „Ó-Kanizsai szállások”), azonban az idők folyamán, az eltelt száz év alatt a martonosi szállások szinte teljesen eltűntek, a tanyai emberek beköltöztek a

környező falvakba, városokba, csak a „Hegyes” környéki szállások maradtak meg, természetesen nyomokban, hiszen az itt lakók számára is könnyebbnek, vonzóbbnak tűnt a falusi, városi élet. Zimonić (Ilonafalva) környékén is van néhány tanya, de csekély kivétellel szerbhorvát ajkú lakosság lakja. A gyűjtésre legalkalmasabb terepnek tehát az oromhegyesi tanyák látszóttak.

Az adatszolgáltatók között vannak férfiak, nők, sőt néhány gyerek is, de a családfenntartó van mindig előretolt állásban, mert a tanyai hierarchia (főleg idegen előtt) nem engedi meg, hogy az asszony többet beszéljen az uránál. „Ú jobban tuggya, útülle kérdezze” – mondják a feleségek.

Ügyeltem az adatszolgáltatók korára is (13–80), hiszen az volt a célom, hogy a generációs különbségek nyelvi, szókincsbeli lecsapódásaira is felfigyeljek. Az idős földműves azért hálás alany, mert a legszívesebben az ifjúkoráról mesél, a fiatal és a középkorú pedig azért, mert a lehetőségekhez mérten teljes képet fest a mai állapotokról. A feldolgozott anyag egyaránt tartalmazza a régmúlt idők hagyományos paraszti gazdálkodásából még fennmaradt szóanyagot és a mai fiatal földművesek szókincsét, tájszavait.

Most, a tájszójegyzék összeállításakor is kitűnt, hogy a hagyományos paraszti életforma átalakulása kétségtelenül érzékenyen érinti a tájszókinccset is; elsősorban a valódi tájszavaknak azt a részlegét, amely szervesen kötődik a régi életmódhoz, gondolkodáshoz. A generációk váltásával rohamosan pusztul a népi tájszókincs, ezért bevallom, én is külön gonddal „vadásztam” a nyelvjárás archaizmusaira, hiszen nem kis öröm rábukkanni egy-egy erősen kipusztulóban levő szóra, kifejezésre, ahogyan Kiss Jenő is mondja a Mihályi Tájszótár bevezetőjében (Nyelvtudományi Értekezések 103. sz., Bp., 1979. 7.): „A nyelvjárási szókincs gyűjtője számára öröm, amikor adatközlői emlékezetének a mélyéből rég nem mondott és hallott szavak rövid időre fel-felvillannak, amikor rég sírba szállt nagyszülők egy-egy „furcsa” szava, szólása, jellemző kifejezése jut váratlanul az unokák, a mai nagyszülők eszébe, s csodálkozva mondják: gyermekkoromban hallottam utoljára, így és így, erre és erre mondták. A nyelvjárásgyűjtő ilyenkor érzi igazán, hogy nyelvi mentőszolgálatot is végez.”

A tájszóanyag rendezésekor, rendszerezésekor a már eddig megjelent tájszótárak, tájszójegyzékek szerkesztési elveihez tartottam magam, csakúgy, mint annak eldöntésekor, hogy mit tekintsünk tájszónak s mit nem. Balogh Lajos útmutatása (Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. 70.) és a bevált gyakorlat alapján a tájszavakat a köznyelvhez viszonyítottam, pontosabban az összegyűjt anyagot egybevettem az ÉKsz.-ral, segítségével kiszűrtem a közszoói adatokat. Ugyanakkor több esetben mégis az adott szónak a nyelvjárásban betöltött szerepét vettem figyelembe (vö. Imre Samu: MNy. LXXI, 222.), és Kiss Jenő gondolatait követtem, amikor bevettem a tájszógyűjteménybe az ÉKsz. nép és táj minősítésű címszavait. (Vö. Mihályi tájszótár, Nyelvtudományi Értekezések 103. sz. 8.)

A szócikkek felépítésekor a tájszótárak gyakorlatában bevált formát követtem: a címszót követi a nyelvjárási ejtészváltozat, a paradigmasor, a szófaji meghatározás, a szó társadalmi érvényére utaló megjelölés, utána az

értelmezés, a jelentésmegadás következik, majd a példamondat(ok), végül a néprajzi jellegű megjegyzések, esetenként közmondások, szólások, szóláshasonlatok.

Idő- és helyszűke miatt sajnos nem vállalkozhatom a teljes tájszójegyzék ismertetésére, ennek közlésére talán a jövőben lehetőség nyílik, most – ennek a dolgozatnak a keretén belül – csupán néhány valódi tájszó felsorolására van mód.

almásderes almásderes (-t, -ék/-ök, -se) fn.; mn. „sötétszürke, almához hasonló kerek foltokkal tarkított ló’ Pm. Oja sötétszürke fók, körök vannak rajta, ojan mind a zalma, de másképpen fehér vaty sárga ja ..zalmásderes.

Nd. Almás vazsderes szőre van a lovamnak,
Ki köll mēnnem Kanizsábú magamnak,
Nem hagyják a szeretőmet szeretni,
Sēj, hāj, de sokat köllött érte szenvedni.

anyakender anyakendēr (-t, -je) fn. (elavult) „finom szálú kender’ Pm. Anyakendērbű csináták az asszonyok, tuggya, jaz abroszt, mēg a lepedőt mēg gatyát, ingēt, av vót a finomaBB.

anyaszéna anyaszéna (-t, -ja) fn. „az első kaszáláskor levágott széna’ Pm. Az anyaszéna, amit nevezünk anyaszénának, az első kaszállás, asztat nagyon e köl tanáni, hogy mikő kaszájjuk lē.

asztagos asztagos (-t, -ok, -sa) fn. (elavult) „az a férfi, aki rakta, formálta az asztagot’ Pm. ... aki atta fő.. a kocsis, az adogatta fő a kocsiul, a kiveszēdő mēg atta jaz asztagosnak, az mēg rakta.

átgazol ádgazol (-ok, -ós, -ót) ts. i. „kivágja a kapálás után újra kinőtt nagyobb gazt’. Pm. ... majd ēccē ádgazótuk, hogy nē légyēn benne (a répában) annyi gaZ.

Nr. Kapálás után, mikő nyőnek ojan nagy gazok, akkő asztat mēgin kikapátuk, csak akkő mán nem oja tüzetēssen. (...) A répát szoktuk ádgazóni vagy a paprikát.

babirka babirka/bibērka (..át, ..ák, ..ája) fn. „olyan korcs kukoricacső, amelyen elvétve van szem’ Pm. A kukoricának az a lēmaradot kis csője, amin vam mēk szēm, de nem ērd bē, asz csak.. erohad a többi tülle, az a babirka. (...) Aszongyuk, hogy mind ojan bibērka lētt.

bánkúti búza bánkúti buza/búza (..zát, ..zák, ..zája) fn. (rég) „búza fajta’ Pm. Akkő asztán gyüttek a bánkúti buzák, fajtára, mongyuk. Azok vótak a vezető fajták.

Nr. Naty kalássza vót neki, oja kemény buza vót, de mos mán nincsen. Nem termēttek annyit, osz mán nincsen...

behúzat bēhúzat (-ok, ..acc, -ott) ts. i. (elavult) „cséplőgépet a cséplés befejezése után hazavontat’ Pm. Valamikő nem magájárók vótak, hanem bivajokka húzattág bē ja cséplőgépet a gazdáhon, haza a zű fészērjibe.

beművel bēművel (-ék, ..vész, ..vēt) ts. i. ,elvégzi az előkészületeket a vetésre' Pm. A zugari föld az egy bēművēt föld, ... ugyē, a város környékén. Bizonyos .. bēművēt földnek a neve.

bennkosztos bēnkosztos (-t, -ok, -sa) fn. és mn. (régī) ,olyan cseléd, aki bére egy részeként kosztot is kap' Pm. Régēn vótak bérésék mēg .. szakácsok.., ésakkó azokkā úgy ēggyeszték, hogy az ot kosztót a gazdájáhon.., vagyis avval a munkaadójával, av vót a bēnkosztos. Ű kapot bért is azé... Nr. Vótak ijen lakóbérésék is, azok mán nem bēnkosztos.., azok nem kaptak, azok maguk állították maguknak elő.

benyűgöz bēnyűgöz (-ök, -ő, -ött) ts. i. ,nyűgöt köt a lól első két lábára' Pm. A lónak a két első lábát nyűgözték úgy bē, hogy nē birjon úty szalanni.

betelel bētelel (-ék, ..lész, ..lēt) tn. i. ,őszi mezőgazdsági munkálatok után a földműves már csak a napi teendőit végzi (jószaégetés, fejšs, aljazás)' Pm. Akkó mikó ősszē mán évēgesztünk, nincsen.. munka.., mikó mán maj lējesik a hó, akkó bētelelünk. Utánna mán csak a házimunka marad, vagyis a jószaégek körű ami, a zētetés, a jószaégek ētetése...

betetejez bētetejez (-ék, -ő, -ētt) ts. i. ,befejezi a kazalt' Pm. Bētetejezzük a kazalt, a zasztagot.

Nr. Űgy nész ki ja kazal, mind a háasztető, mikó bētetejezzük, .. hogy nē ázzo bē.

bokros kukorica bukros kukorica (..cát, ..cák, ..cája) fn. ,bokorra vetett kukorica' Pm. Mēgēn visszagyün, ami régēn vót, ezelőt harminc-ötven évvē, a bukros kukorica.. evvē a száraz évekkē. Mos van ēty pár parcella, aki úgy van vetve, bukorra, hogy a szárazságot jobban tűrje. Ez azé van így.

búzarosta buzarosta/buzarēsta (..tát, ..ták, ..tája) fn. (régī) ,a vetőmagnak szánt búza átrostálására szolgáló eszköz' Pm. Amivē ja buzát rostáták, az vót a buzarosta, amit vetőmagnak készítettek elő, asztat köllött rostáni. (...) Maga ja rosta bē van építvē a csēplőgēbbe is mēg a kombányba is, ot mán külön nem köllött rostáni.

Nr. Kēzzē hajtós naty faszkerkezet vót, mind ez az asztal, osz két rosta vót rajta, oszt így ēre-āra mozgott, osz vót vele ijen lapátszerű levegőhajtó, amive kihajtották a lēhát, a töreköt. Vót ez a Kalmár-rosta, az ojan hírs vót.

büdőspatika büdőspatika (..kát, ..kák, ...kája) fn. (új) ,mezőgazdsági gyógyszerár' Pm. A magot, asztat a büdőspatikába szoktuk mindég mēgvēnni.

cafrangos cafrangos mn. ,gubancos, sárral telefröcskölt' Pm. Mikó cafrangos vót a lónak a szőre, akkó is mēkscutakóták.

Nr. Mikó naty szőre vót a lónak, akkó monták, hogy gubancos, cafrangos, mēg akkó is monták, mikó naty sár vót, oszt ojan csőmbőkös vót a szőre, rászáratt az a sár.

cigányzabla cigányzabla (..lát, ..lák, ..lája) fn. ,a zabla egyik fajtája' Pm. A cigányzablávā avvā jobbam mēkfogja, mēg birja szorítani ja nyelvit, odacsíjja

vagy mit...

Nr. Kéd zablát tésznek egybe.

compók compók (-ot, -ok, -ja) fn. (elavult) ,csomó a ló lábán' Pm. Vót, hogy a lónak csomó maratt a lábán, esztet compóknak monták abba jaz időbe. Még lét्ट erőttetvè ja lába neki, akkó gyütt ojan csomó neki.

Nr. Ha mëgeröttessük a lovat, akkó van az a vízaláménés, mëg oja pókos, aszongyuk oja compókos akkó ja lába.

Igaza van Kiss Jenőnek, amikor azt írja: „Tájszótárak írását nem lehet befejezni, csak abbahagyni” (i. m.). Ugyanezt a megállapítást vonatkoztathatom az iménti felsorolásra, tájszójegyzék-részletre is, hiszen ez a kis szóközlés is annak a sürgető tájszókészletteni feladatnak a szükségességét erősítette meg bennem, hogy nagyon hasznos lenne a fentiek folytatása egy viszonylag jól körülhatárolható területen, a még ma élő vagy legalábbis ismert tájszavaknak a mielőbbi feljegyzése és szótárszerű feldolgozása, mert a tájszavak (különösen a valódi tájszavak) összegyűjtési lehetőségének most már tényleg az utolsó éveit éljük.

SZÍVÜGYÜNK A SPORT(NYELV)

Katona Edit

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. december 20-án

A sportnyelv napjaink egyik legdinamikusabban fejlődő és legnagyobb hatású szaknyelve. „A köznyelvtől leginkább szókészletében tér el: csak bizonyos fogalmakra vannak benne saját szavak, műszók és műkifejezések (terminus technikusok), a többit a sportnyelv... a közös magyar nyelvből veszi és a közös magyar nyelv szabályai szerint alkotja meg.”¹ A sportnyelvre hatással vannak a társadalmi-politikai élet eseményei, változásai. Ezek befolyásolják, alakítják a szókészletét. A sportnyelv azután visszahat a köznyelvre, szakkifejezései a köznyelv áramába is bekerülnek, mindennapi beszédünk részévé válnak állandósult szókapcsolatok, szóképek formájában. Sportsajtónk nyelvezete az ifjúság nyelvhasználatát is döntően befolyásolja, s az ifjúsági nyelv is kölcsönöz hosszabb-rövidebb időre a sportnyelv szókincséből.

Sportnyelvünk jellegzetességeiről szólva elsősorban a jugoszláviai magyar sajtónak (főképp a Sportvilág című mellékletnek) és érintőlegesen az Újvidéki Televízió magyar sportműsorainak a nyelvét vizsgálom. Ha lapjaink nyelvezetét elemezzük, megállapíthatjuk, hogy a sportrovat nyelvi színvonala semmiben sem marad el a többi rovatétól. Sportújságíróink általában gyorsan és szakszerűen tájékoztatnak bennünket az időszerű sporteseményekről, az új sportágak szakszóincsét is gyorsan elsajátítják, és többnyire szabatosan, magyarosan fogalmaznak. Ha most, amikor sportsajtónk nyelvhasználatáról beszélek, mégis a hibákra összpontosítok, kizárólag azzal a szándékkal teszem, hogy hozzájáruljak a hiányosságok kiküszöböléséhez.

A sportnyelvre általában jellemző az expresszivitásra való törekvés, az erős színezetű jelzők, főnevek, szélesebb körben ismert argó eredetű nyelvi elemek használata. Mindezek a hatáskeltés, a figyelemfelhívás eszközei, de egyes szavak szükségtelenül gyakori emlegetése nagy mértékben csökkenti

értéküket, jelentés nélkülivé, üressé teszi őket. Így van ez a harcra, háborús-kodásra utaló kifejezésekkel, melyek előzőnk sportnyelvünket. A hadített, hadiszerecsse, harc, a hősiesség áldozati küzdelem, a rohamok visszaverése, a huszárvágás stb. igen sok tudósításban felbukkan (pedig nem kellene megfélemlenünk arról, hogy a labdarúgás, a kosárlabda, az asztalitenisz stb. mégiscsak játék). A vereség, a győzelem helyébe olyan divatszavak kerültek mint a katasztrófa, tragédia, kiütés (minden sportágban), a diadal, a hadított stb. Színesítő elemként időnként és indokolt esetben ezeket a főneveket is lehetne alkalmazni, de ha hétről-hétre olyan sok a tragédia, katasztrófa a sportoldalakon, már oda sem figyelünk rájuk.

Fábián Pál már több évtizeddel ezelőtt megállapította: „a sportújságírás nyelve a publicisztikai stílus többi rétegénél nagyobb mértékben dolgozik szabványosított, előre gyártott elemekkel”.² Ezek nélkül az úgynevezett klisék nélkül egy riport vagy tévé-közvetítés szinte elképzelhetetlen. A sportújságíróknak szükségük van rájuk a mérkőzések egyes mozzanatainak a leírásához, csak arra kell ügyelni, hogy ne koptassák el őket a szüntelen használatban, ahogy Rácz Endre javasolja, egyeseket nem árt időnként pihentetni, más, frissebb, kevésbé agyonhasznált fordulatokkal helyettesíteni. Ilyen pihentetésre váró szóköztételek például a következők: xy csapat kezébe vette a játék irányítását, tűzijátékot rendeztek a vendégek kapuja előtt, lefaragtak hátrányukból, a gól szárnyakat adott a csapatnak, védekezésre rendezkedtek be, a találkozó sportszerű keretek között zajlott stb.

Az újságíró igyekszik élményszerűvé, szemléletesé tenni tudósítását, közel hozni az olvasóhoz (nézőhöz, hallgatóhoz) a leírt sporteseményt. A mérkőzés hangulatának visszaadása érdekében gyakran átveszi a nézőközönség beszédmodorát, a közönség körében élő kifejezéseket. Így a beszélt nyelvhez kerül közelebb, amely oldottabb az írott nyelvnél, kevésbé igényes és választékos. A szurkolótábor szókincséből kölcsönzött szavak általában hozzájárulnak a tudósítás, a közvetítés elevenné, életszerűvé tételéhez, „ha kiállják az ízlés, a magyarság próbáját, a magyar nyelv törvényeit nem sértik, szemléletesek és kifejezők”.³ Az ízlés próbáját pedig csak akkor állják ki, és csakis akkor hatásosak, ha csínján bánunk velük. Ha csak mérsékelten adagoljuk a bizalmaskodó, familiáris, jassz-nyelvből származó, vagy arra emlékeztető elemeket, a nyers és durva kifejezéseket pedig lehetőleg kerüljük. Például: nem szívbaajoskodnak; Éppen az ünneplő házigazdán verték el a port; Ki a hülye? Kivédte az újvidéki csatárok szemét; Tóth Horgosít Kovács Földváron megskalpolta (asztalitenisz). Biztosak vagyunk benne, hogy az újságírók minden bántó szándék nélkül iktatják szövegükbe az említett fordulatokat, megszokottak érzik őket, mégis sok esetben (például a már jó néhány áldozatot követelő ökölvívással kapcsolatban) egy-egy szellemesnek szánt kép kellemetlen asszociációkat kelt az olvasóban. Például ez a mondat: „Az ötvenöt kilós Camerant a bolgár Sztojanov már a mérkőzés első perceiben elaltatta” (értsd: kiütötte). (Sv./ 1987. VI. 1. 12. o.)

A nézőközönség hangulatát idézi például ez a cím is: „Ismét meglopták a Spartacust.” Az újságíró nyilván más módon is hangot adhat a felháborodá-

sának, hisz nem az a feladata, hogy bosszút lihegjen, hanem hogy a sportpályákon való kulturált viselkedésre buzdítson. Megnyugtató azonban, hogy egyre több a pozitív kicsengésű frás újságjaink sportoldalain és a tévé-híradó sportösszefoglalóiban. Most, a sportpályákon és a lelátókon eluralkodó erőszakhullám idején az újságírók az igazi sportszellemet, a sport nemesítő, emberformáló, és embereket összekapcsoló erejét hangsúlyozzák. Erkölcsei ítéleteiket számos alkalommal szellemesen summázzák, pl. Visszasírnuk még a csontzenét?, Játék a tűzzel. A sportegyesületekben tapasztalható rendezetlen viszonyokra, az erőegyensúly, a felkészültség hiányára utaló finoman ironikus cím is akad. Íme kettő közülük a Magyar Szó**ból**: Tücsök és hangya; Akiért a harang sem szól.

A sportnyelv egyik sarkalatos kérdése az idegen szavak használata. Többynyelvű közösségünkben ez annál inkább érdekes, mert az olvasótáborral való összekacsintás vágya mellett itt a szerbhorvát nyelv is ösztönözden hat az idegen szavak elterjedésére. Az idegen szónak stíláriis értéke is lehet, de általánosságban helyesebb (ahol csak lehet) a magyar sportnyelv szakszavaival élni. Ha mindig meccset, partit, sprintert, centert, rekordot, klubot, szelekcíót, szelektort, titulust mondunk és írunk, előbb-utóbb teljesen megfelelkezünk magyar megfelelőikről, valamint olyan idegen szavakat is nyugodtan beleszövünk mondandónkba, amelyek az egységés magyar nyelvben ismeretlenek. Ez a veszély különösen a tévé sportriportereire leselkedik, akiknek az élő beszéd jellegzetességei folytán kevesebb a lehetőségük a javításra, pontosításra, mint hírlapíró kollégáinknak (bár helyesbíteni élő szóban is lehet). A közelmúltban ez a mondat hangzott el a televízióban: „Dühében Živojinović két reketet is eltört” (TV, 1989. X. 13.). A reket (angolul racket: teniszütő) a szerbhorvát sportnyelvben közszájon forgó idegen szó, amely azonban a magyarban (legalábbis ezidáig) nem terjedt el, nem gyökeresedett meg. A reket helyett tehát jobban megfelelt volna a teniszütő, ami mindenki számára érthető, és a magyar sportnyelvben is közismert szakszó. Oda kell erre figyelni, mert megállíthatatlannak tűnő, összefüggő folyamatról van szó. Előbb a magyar nyelvben járatos idegen szót használjuk előszeretettel, majd a szerbhorvátban élőt, végül szerbhorvát kölcsönszót tapasztunk hozzá, vagy azzal helyettesítjük. S hogy erre van példa, azt jól tudjuk.

Ha vajdasági magyar sportnyelvünket vizsgálgatjuk, a szerbhorvát nyelv hatására, a nyelvi interferenciára, az áthallásra lépten-nyomon felfigyelhetünk. Az időhiány, a nyelvérzék elbizonytalansága következtében az újságírók, a fordítók gyakran lemásolják a szerbhorvát mondat szerkezetét, tükörfelfejezésekkel élnek. A tükörszavak és szerkezetek beszüremленek mindennapi beszédünkbe, bekerülnek az újabb riportokba, s végül a sportsargon megszokott (vagy inkább megtört) elemei lesznek. Íme egy-két példa a tükörfordításra:

1. „Kellemetlen sérülése miatt Rummenigge az utóbbi három hónapban a *tartalékpadot* melegítette.” (Sv./1987. V. 25. 17. o.)

A szerbhorvát szó szerkezetet (klupa za rezervne igrače, szó szerint a cserejátékosok, tartalékok számára fenntartott pad) a fordító úgy ültette át magyarra, hogy figyelmen kívül hagyta a bejáródott, hangulatos magyar megfelelőt, a *kispadot*.

2. Manojlović belövi a *legszigorúbb büntetőt*; ... gondolkodás nélkül megítélte a *legszigorúbb büntetőt* (Sv./1988. okt. 24. 12. o.).

A magyar nyelvben a 11-es más szóval büntető rúgás vagy összevontan csak *büntető*, a szerbhorvátban a jedanaesterac – *najstroža kazna*. Ezt tükrözte le a fordító, így lett legszigorúbb büntető. Ez a szókapcsolat a magyar sportnyelvben azonban nem él.

Téves vonzathasználat esetén is gyakran az interferencia a ludas. Példák:

1. Jovev lövése a *kapufától kipattant a mezőnybe*. (Sv./1988. X. 24. 12. o.) Helyesen: a kapufáról pattant ki.
2. Csak az *amerikaiaktól* veszítették el a mérkőzést. (TV/1988. IX. 23.) Helyesen: csak az *amerikaiakkal szemben* veszítettek.
3. Így a hazaiak *emberhátránnyal* játszottak a mérkőzés végéig. (Sv./1987. V. 25. 14. o.) Helyesen: *Emberhátrányban* (voltak) játszottak a mérkőzés végéig.
4. Urošević újfent *bizonyított arról...* (Sv./1989. VIII. 17. 11. o.) Helyesen: Urošević újfent *bizonyította azt*, illetve bizonyoságot tett arról...
5. És folytatták a *göllövessel*. (Sv./1989. III. 6. 11. o.) Helyesen: És folytatták a *göllövést*.

A szótévesztésnek interferenciá is lehet az oka és figyelmetlenség is. Az ilyen jellegű hibákat kis igyekezettel elkerülhetnék az újságírók, kijavíthatnák a lektorok. Példák:

1. ... a Spartacus könnyen, nagyobb erőfeszítés nélkül fog *hozzájárulni a pontokhoz*. (Sv./1989. III. 6. 16. o.) Pontosabban: *hozzájutni*.
2. *Lényegesen* küzdött a Vojvodina.a (Sv./1989. III. 6. 11. o.) Pontosabban: *Lelekesen*, nagy erőbedobással.
3. ... aki *kizárásáig elmulasztott* három százszázalékos gólhelyzetet. (Sv./1989. III. 6. 11. o.) Pontosabban: *kiállításáig kihagyott* három százszázalékos gólhelyzetet.
4. Tesanović 18 méteres bombáját a kapus *remek érzéssel* a lécz fölé nyomta (Sv./1988. X. 24. 12. o.). Pontosabban: *Remek érzékkel*.
5. ... PK Sombor abszolút fölényt harcolt ki, amelyet *győzelemmé tudott fokozni* (Sv./1988. X. 24. 12. o.). Pontosabban: *Győzelemre tudott váltani*.
6. Ő volt az, aki *meghúúsította az ellenfél csatárait*, hogy gólt ne lőjjenek. (Sv./1989. VIII. 7. 11. o.) Pontosabban: ő volt az, aki *meghúúsította az ellenfél támadásait*, illetve megakadályozta az ellenfél csatárait a göllövésben.
7. A Partizan mind az öt büntetőt kihasználta, a Sarajevónál pedig csak Barnjak *tévedett*. (Sv./1989. III. 6. 11. o.) Pontosabban: A Sarajevo csapatából viszont Barnjak *hibázott*.

Az utóbbi szótévesztés azért annyira bántó, mert teljesen mindennaposá vált. Azt szinte sohasem halljuk, hogy a labdarúgó hibázott, csak azt, hogy tévedett. Pedig az értelmező szótár magyarázata egyértelmű: a hibázik második jelentése valamely szabályok szerint végzett tevékenységben, például sportban, hibát követ el. Példák: az első két lövésnél hibázott; teniszbajnokunk a második játszmában kétszer is hibázott. A téved jelentései: a) valahova téved, b) valakinek a tekintete szándékosság nélkül valahová irányul, c) beszéd eljut valahová, átvitt értelem: akarata ellenére helytelenül, hibásan beszél, számol, ítél, számításban hibát követ el. Mindebből láthatjuk, hogy téved a sportújságíró, ha a 11-es elhibázásakor azt írja, a labdarúgó tévedett.

A sportnyelv, mint már említettem, kedveli a képes beszédet, új szóképeket alkot, a köznyelvi szólásokat, közmondásokat jelképesen vagy átírva szerepelteti. Ezt a jellemvonását szeretjük, az ötletes újításokat szívesen olvassuk. Mindazonáltal a szóképvegyítéstől óvakodni kell. Példák:

1. A második féldőben a Rad *mindent egy kockára tett.* (Sv./1988. X. 24. 12. o.) *A mindent egy lapra tesz és a kockára tesz* keveredett itt össze.
2. Az újonc *ráolvasta a leckét* a bajnokjelöltre. (Sv./1989. VIII. 7. 12. o.) *A ráolvasta a bűneit, a vádat és a feladja a leckét* vegyült össze.
3. A tuzlajak *védekezésre rendezték soraikat.* (Sv./1989. III. 6. 11. o.) *Védekezésre rendezkedtek be és rendezték soraikat.*
4. Jó néhány *baklövés épp Čosić lelkén szárad.* *Baklövést követ el,* és a *lelkén szárad* összepúrosítása okozza a képzavart. (Sv./1987. VI. 15. 16. o.)
5. *Az idő az most számunkra hajtja... a malom a vizet.* (TV/1988. IX. 18.) *Az idő nekünk dolgozik és a malmára hajtja a vizet* került egymás mellé a TV-közvetítésben.

Érdeemes figyelni arra is, hogy a kötéltrancot nem vívják, hanem járják, nem jó cipőt húznak fel a labdarúgók, hanem a góllövő cipőjüket, nem pálfordulóról, hanem pálfordulásról beszélünk. A szólás, a szóképek alkalmazása lehet a stílus erénye, de az erőltetett szólásátírások igencsak megmosolyognivalók. Például: „Ugyanazok, akik már Stuttgartban is szerepeltek, azzal a különbséggel, hogy most Franciaország kiszorult a mezőnyből, és helyette »a derült égből« Görögország szállt le.” (Sv./1987. VI. 15. 16. o.)

Szellemes megfogalmazásokban, nyelvi leleményekben sem szűkölködnek a Sportvilág oldalai. Íme néhány jól sikerült megoldás: Lemond nem mond le... A Ferrarin már az indiai guru sem segít; Félcsendben is hullámoz a tenger; Horogról pattant horgásztörténet; Esőben gólzapor.

Sportnyelvünk sajátosságait ecsetelve nem ejthettem szót minden szóhasználati, nyelvhelyességi, mondatszerkesztési, stilisztikai kérdésről, csupán néhány részkérdésre szorítkoztam, a legfontosabb javítanivalókra utaltam. Most a végén ismételten szeretném hangsúlyozni az újságírók felelősségét, mert az olvasási kultúra sorvadásával és a tömegkommunikációs eszközök mindenhatóvá válásával az írástudók felelőssége mind nyelvi, mind erkölcsi

vonatkozásban egyre inkább az újságírók (így a sportújságírók) vállán is nyugszik. S bár a rokonszenves szállóige úgy tartja, hogy a foci a legfontosabb mellékes dolog a világon, át kell éreznünk, hogy nyelvünk pallérozása is fontos, és nem is mellékes.

Jegyzetek:

1. Bánhidi Zoltán: Köznyelvünk és sportnyelvünk kapcsolata. In: A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. I. kötet, 160. o.
- 2 Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 178. o.
- 3 Bánhidi Zoltán: i. m., 173. o.
- 4 Sv. – Sportvilág a Magyar Szó melléklete

Rezime:

Autor govori o osobenostima mađarskog sportskog jezika u Vojvodini, analizira stil i jezik članaka Športvilaga (podlistak Mađar Soa) i mađarskih sportskih programa Televizije Novi Sad. Autor ukazuje na uticaj srpskohrvatskog jezika, na pogrešno prevedene izraze, na interferenciju i na nepotrebno korišćenje stranih reči. Pored grešaka navodi i dobre primere.

